

Jan ART

HERDERS EN PAROCHIANEN
Kerkelijkheidsgegevens betreffende
het bisdom Gent, 1830-1914

VERHANDELINGEN, XIV, 1979

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

VERHANDELINGEN

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

XIV

GENT 1979

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur :

Voorzitter :

Professor Dr. S. J. DE LAET, Ridder Soenenspark 43, 9820 St.-Denijs-Westrem

Ondervoorzitters :

Professor Dr. J. DUVERGER †, Toekomststraat 23, 9110 S.-Amandsberg

Dr. H. NOWE, Krijgslaan 1, 9000 Gent

Secretaris-penningmeester :

Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, 9821 Afsnee

Redactiesecretaris :

Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent

(alle briefwisseling en ruil)

Lidmaatschap : 300 F jaarlijks

Prijs, voor niet-leden, van deze Verhandeling : 400 F

(te storten op P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Jan ART

HERDERS EN PAROCHIANEN

Kerkelijkheidsgegevens betreffende
het bisdom Gent, 1830-1914

GENT 1979

Deze studie werd uitgegeven met de steun van de Universitaire Stichting
en van het Nationaal Centrum voor Kerkgeschiedenis.

WOORD VOORAF

Het is niet zo lang geleden dat termen als kwantitatieve geschiedenis en cliometrie als progressief, uitdagend en zelfs snob werden aanvaard. Sommige historici wekten de indruk dat ze de strijd met de exacte wetenschappen op eigen terrein en met eigen wapens zouden beslechten en lieten voor het oog van de ontstelde leek geordende scharen van cijferreeksen, formules, tabellen en grafieken aanrukken.

De drukte rond al deze innovaties is inmiddels weggeëbd. Geruisloos worden door de nieuwere generaties benaderingswijzen en -wegen uit aanverwante menswetenschappen onderzocht en in het historisch onderzoek ingeschakeld. Ook in de kerkgeschiedenis drongen deze techniek en tendensen binnen. Ze werden er evenzeer door vorsers, die op een eeuwenlange traditie konden bogen, argwanend onthaald; ze werden lang betast en uitgetest vooraleer het inzicht groeide dat ze andere dimensies van het vertrouwde studieobject konden blootleggen. Het vergde bovendien even wennen aan het feit dat ook niet-geestelijken zich aangetrokken voelden tot de studie van kerkelijkheidsgegevens.

Deze dubbele vaststelling sluit niet in dat de kerkelijke gezagsdragers geen oog hadden voor cijfermatige benaderingen of voor statistieken. Het tegendeel is eerder waar. Rond het midden van de negentiende eeuw reeds zou het episcopaat aantonen dat het tijdgenoot en geesteskind van de statistici Quetelet en Ducpétiaux was. De bisschoppen zelf zochten de vele telbare verschijningsvormen van de kerkpraktijk op en verbeterden voortdurend hun enquête- en telformulieren. Het bleek dus snel dat ze meer houvast zagen in een statistiek dan in een bloemrijke beschrijving.

Wel dient gezegd dat de parochiegeestelijkheid de opdracht niet altijd volledig begreep of behoorlijk ten uitvoer bracht. Aldus ging veel bronnenmateriaal reddeloos verloren of kwam onbewerkt en in vrij chaotische vorm tot ons. Het vergde van Dr. Art een lange en slopende lijdensweg om alle brokstukken, verspreid over vele tientallen archieffondsen en druksels, zorgvuldig bijeen te rapen en zinvol te rangschikken. Dan nog zal hij op vele plaatsen in zijn studie de schraalheid van zijn bronnen of de afwezigheid van een Liber Memorialis moeten aanklagen.

De grote verdienste van voorliggend werk reikt uiteraard veel dieper. Voor het eerst worden al die beschikbare elementen samengebracht om de werking, het succes en het falen van de Rooms-katholieke kerk als instituut te belichten en vooral te verklaren. De analyse van de verplichtingen van de gelovige, de bespreking van de uitbouw van het parochieapparaat en de kritische doorlichting van allerhande praktijkgegevens leidden tot haarscherpe miniatures die, samengebracht, uitgroeiden tot één indrukwekkend fresco. Wars van alle ad hoc verklaringen peilt hij hierin voortdurend naar de draagwijdte van zijn bevindingen waarbij hij zowel

eigentijdse transformaties in de economische structuur als middeleeuwse ingrepen als verklaringsgronden weet aan te voeren. Gecombineerd met zijn eerder gepubliceerde studie: „Kerkelijke structuren en pastoraal in het bisdom Gent 1830-1914” (Standen en Landen, LXXI, Heule, 1977) mag men terecht spreken van een evenement in de kerkgeschiedenis van de nieuwste periode.

Prof. Dr. R. VAN EENOO

INHOUDSTAFEL

Woord vooraf door Prof. Dr. R. Van Eenoo	5
Inleiding	11
Lijst van afkortingen	13
Lijst van geciteerde bronnen en werken	14
I. STREEFPUNTEN VAN DE PASTORAAL	33
1. <i>Onder Van de Velde</i>	33
2. <i>Onder Delebecque</i>	34
3. <i>Onder Bracq</i>	37
4. <i>Onder Stillemans</i>	38
5. <i>Besluit</i>	39
II. RELATIONES STATUS DIOECESIS EN ALGEMENE OVERZICHTEN	41
1. <i>Onder Van de Velde</i>	41
2. <i>Onder Delebecque</i>	41
3. <i>Onder Bracq</i>	44
4. <i>Onder Stillemans</i>	47
5. <i>Besluit</i>	47
III. PRAKTIJKGEGEVENS OVER DE STAD GENT EN ENKELE RANDGEMEENTEN	49
1. <i>De uitbouw van het parochie-apparaat</i>	49
a. Overzicht	49
b. Enkele verklaringen	53
c. Besluit	61
2. <i>De praktijkgegevens</i>	62
a. Paaspraktijk	62
1) Cijfergegevens	62
2) Bespreking der paascommuniecurven	64
3) Besluit	67
b. Aantal verdeelde communies per jaar	67
1) Cijfergegevens	67
2) Bespreking der jaarcommunies	67
3) Besluit	71

c. Enkele gegevens betreffende de mispraktijk	72
1) Tabellen	72
2) Besluit	72
d. Kerkelijke en onkerkelijke begrafenissen	73
1) Gewijde of ongewijde grond	73
2) Burgerlijke begrafenissen	76
e. Vrome verenigingen en aanvullende gegevens	78
3. <i>Besluit</i>	83
IV. PRAKTIJKGEGEVENS PLATTELAND EN KLEINE STEDEN	88
1. <i>Periode 1830-1847</i>	88
a. Misbruiken	88
b. Praktijk	89
c. De grote enquête van 1847	92
2. <i>Periode 1847-1884</i>	93
a. Misbruiken	93
b. Praktijk	98
3. <i>Periode 1884-1914</i>	102
a. Misbruiken	102
b. Praktijk	105
c. De weerslag van de oorlogsjaren op de communicatiepraktijk	107
4. <i>Eerste besluit</i>	109
5. <i>Aanvullende gegevens</i>	113
a. Broederschapseven	113
b. Roepingscijfers	114
c. Totaalscore enquête 1847 - roepingen - broederschappen	114
d. Onwettige geboorten en nataliteit	116
e. Gemeenteverkiezingen	117
f. Opbrengst van de St.-Pieterspenning	118
g. Totaalindex	119
6. <i>Enkele gebieden in detail</i>	120
a. Provinciesteden	120
1) Parochie-apparaat	120
2) Praktijkgegevens	121
3) Reeksen	128
4) Besluit	129

b. De polderstreek	130
1) Watervliet en omgeving	130
2) Zelzate	133
3) Moerbeke-Waas	134
c. De zuid-westhoek en de Scheldevallei	135
7. <i>Besluit</i>	141

BIJLAGEN

Tabellen	147
Grafieken	203
Indices	217

„La logique du marché des biens religieux est telle que tout renforcement du monopole de l'Église, *i.e.* toute extension ou tout accroissement du pouvoir temporel et spirituel du corps sacerdotal sur les laïcs, doit être payé par un redoublement des concessions accordées, tant dans l'ordre du dogme que dans l'ordre de la liturgie aux représentations religieuses des laïcs ainsi conquis”.

Pierre Bourdieu, *Génèse et structure du champ religieux*,
Revue Française de Sociologie, XII, 1971, p. 326.

INLEIDING

In de hiernavolgende bladzijden wordt getracht de beschikbare kerkelijkheidgegevens over het bisdom Gent tussen 1830 en 1914 — voor zover die in kerkelijk archief bewaard worden — samen te brengen. Tegelijk wordt hiervan een eerste interpretatie gegeven.

Onder kerkelijkheidgegevens verstaan we hier iedere sociaal waarneembare gedraging waardoor een individu of een groep individuen aan de tijdgenoten te kennen geeft in min of meerdere mate tot een kerkgemeenschap — i.c. de R.K. — te behoren. Het zijn m.a.w. de kerkelijkheidscriteria die onder de tijdgenoten zelf valied waren die hier als meters worden weerhouden. Binnen die 19e-eeuwse criteria worden dan nog enkel de indices die in de ogen van de clerus significant waren voor het meten van de kerkgebondenheid, aangewend.

Meteen is de beperkte draagwijdte van de hiernavolgende gegevens en het voorlopige van de interpretaties ervan, aangegeven. Men zou hetzelfde onderwerp — de kerkgebondenheid van de Oostvlaamse bevolking tijdens de 19de eeuw — kunnen afmeten aan de hand van de criteria die leefden bij andere sociale groepen, en het resultaat zou waarschijnlijk van wat hier gebracht wordt verschillen. Het onderzoek zou zeker in die richting moeten worden uitgewerkt. De hier aangewende criteria hebben het voordeel dat ze vergelijkbaar zijn met actuele enquêtes die meestal nog dezelfde meters aanwenden. Het blijft echter zo dat met een kerkelijkheidsstudie die alleen maar de clericale waardemeters weerhoudt slechts een eerste stramen is aangelegd dat vanuit niet-clericaal bronnenmateriaal moet genuanceerd, aangevuld en ev. herzien worden. Alleen reeds de hier weerhouden „clericale” kerkelijkheidscriteria zouden moeten genuanceerd worden al naargelang het meters van de hogere of lagere, van de seculiere of andere geestelijkheid geldt. Naast de indices die uit de dekanale verslagen, de herderlijke schrijvens en de *Acta capituli* naar voren komen zouden ook deze die latent of expliciet in de catechismi, de predikaties, de vrome lectuur... leefden, moeten onderzocht worden. En dan wordt nog steeds op kerkelijk bronnenmateriaal gewerkt en is nog niets geweten over de gevoeligheid van de liberale burger, de middenstander, de boer, de fabrieksarbeider... voor zover die uit eigen getuigenis tevoorschijn zou kunnen gehaald worden.

Intussen hopen we hier toch een eerste beeld van het officieel-kerkelijk 19de-eeuwse standpunt inzake kerkgebondenheid te hebben gegeven samen met een overzicht van de kerkpraktijk in Oost-Vlaanderen vanuit dat oogpunt benaderd. Meestal worden dergelijke studies voorafgegaan door een overzicht van de geschiedenis van het bisdom en een situering ervan in het geografische en economische vlak. Gezien het voorlopige en „first-draft”-karakter van deze bijdrage, en ook omdat binnen de interpretatie van de kerkelijkheidsfluctuaties niet systematisch in die sectoren naar

verklarende factoren werd gezocht, menen we te mogen volstaan met een verwijzing naar de bestaande literatuur hieromtrent*.

Dit beperkte plan alleen reeds kon maar worden uitgevoerd dank zij de medewerking van vele bereidwilligen. Er zijn de bisschoppelijke archivariissen Ascoop, Van Overmeire en Collin, de parochiegeestelijkheid van het diocees, en de archivariissen van de verscheidene orden en congregaties die meewerkten aan het roepingenonderzoek. Er is het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek en het Belgisch Historisch Instituut te Rome die de materiële mogelijkheden boden waarbinnen dit werk ten einde kon worden gebracht. Er is de vruchtbare schoot van het Seminarie voor Nieuwste Geschiedenis van de RUG, buiten dewelke deze studie nooit van de grond zou zijn gekomen, en, last but not least, is er de redactie van het HMOGG, meer bepaald Prof. Dr. R. Van Caenegem, en de Universitaire Stichting zonder dewelke deze verhandeling nooit het licht zou hebben gezien. Aan allen mijn hartelijke dank.

* Naast de bibliografie vermeld in J. ART, *Kerkelijke structuren en pastoraal in het bisdom Gent 1830-1914*, Heule, 1977 (Standen en Landen, LXXI), weze hier ook verwezen, ook voor de biografieën der bisschoppen, naar het art. *Gand* in de *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastique* en P. VAN OVERMEIRE, *Nota over de geschiedenis van het bisdom Gent*, in: *Collationes*, VIII, 1978, pp. 61-74 (met uitgebreide bibliografie).

LIJST DER AFKORTINGEN

ARA :	Algemeen Rijksarchief Brussel
Archief CSSR :	Provinciaal Archief der Redemptoristen - Brussel
Archief OFM :	Kloosterarchief der Paters Franciscanen te...
ARSJ :	Archivum Romanum Societatis Jesu - Rome
ASR :	<i>Archives de Sociologie des Religions</i>
ASSR :	<i>Archives des Sciences sociales des Religions</i>
BAG :	Bisschoppelijk Archief Gent
Bib ACW :	Bibliotheek van het Algemeen Christelijk Werkersverband „Het Volk”, - Gent
BTNG :	<i>Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis</i>
CEP :	<i>Collectio Epistolarum Pastoralium. Recueil des mandements, lettres pastorales, instructions et autres documents publiés par S.G...</i>
CdC :	<i>Congregazio del Concilio</i>
DAD :	Dekanaal Archief Dendermonde
DAE :	Dekanaal Archief Eeklo
DAG :	Dekanaal Archief Geraardsbergen
DAO :	Dekanaal Archief Oudenaarde
DAZ :	Dekanaal Archief Zottegem
DV :	Dekanaal Verslag
GUB :	Universiteitsbibliotheek Gent
GW :	<i>De Godsdienstige Week van Vlaanderen</i>
ICHG :	<i>Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis</i>
LM :	<i>Liber Memorialis</i>
MI :	Provinciaal Archief der Jezuïeten - Brussel <i>Missions Intérieures</i>
NdB :	<i>Nonciature de Bruxelles</i>
PA :	Parochiaal Archief
RAG :	Rijksarchief Gent
RAR :	Rijksarchief Ronse
RS :	<i>Relatio Status</i>
RSD :	<i>Relatio Status Dioecesis</i>
RSP :	<i>Relatio Status Parochiae</i>
SdS :	<i>Segretariato di Stato</i>
VA :	Vaticaan Archief
VA 1869 :	VA, NdB, XXXI (prima), sezione 7a, n° 2, <i>Carte relative alla corrispondenza scritte all' Em. Seg. di Stato intorno al Concilio</i>

LIJST DER GECITEERDE BRONNEN
EN WERKEN

I. BRONNEN

A. *In handschrift*

— Openbare archieven

Algemeen Rijksarchief Brussel

Gebeime Raad, Karton 800-801
805-806
808-809
811-813

Algemene Regeringsraad, 2219, „Mémoire sur la nouvelle distribution des paroisses”, 1787-9.

Rijksarchief Gent

Dekenij Deinze, correspondentie
Kerkfabrieken, Eeklo, n° 12, D.V.

Rijksarchief Ronse

Dekenij Ronse, correspondentie

Archief der gemeentelijke begraafplaats Westhof-Gent. Dagboeken der begravingen 1873-1914.

— Kerkelijke archieven

Vaticaan archief - Rome

Nonciatura de Bruxelles,
busta XXIV, *Framassoni e membri di culti diversi*
busta XXXI, (prima), sez. 7a, *Concilio oecumenico del Vaticano*
Segretariato di Stato, rubrica 256, 506 a° 1859, 1864, 1877.

Congregazio del Concilio,
Relationes Status dioecesis Ganda, 1830-1914.

Congregazio del Concilio Vaticano I,
Riposto ai quesiti de 6 giugno 1867. Commissione per gli affari di disciplina ecclesiastica, 1868, d. III, *Votum FEYE*: „De cleri populique defectibus in Belgio et Hollandia”.

Archivo particolare Pio IX, n° 1876.

Bisschoppelijk Archief Gent

Nieuw klassement :

Bezoeken,

- 1 : B XXI c 74
- 2 : Bisschoppelijk bezoek Delebecque, 1842-1850 (2 reg.)
- 6 : Dekenij Aalst (DV's tot ca. 1850, correspondentie, Acta der pastoorskappittels).
- 7 : Dekenij Dendermonde (idem als Bez 6).
- 8 : Dekenij Eeklo (idem als Bez 6).
- 9 : Dekenij Geraardsbergen (idem als Bez 6).
- 10 : Dekenij Lokeren (idem als Bez 6).
- 11 : Dekenij Nevele (idem als Bez 6).
- 12 : Dekenij Ninove (idem als Bez 6).
- 13 : Dekenij Oudenaarde (idem als Bez 6).
- 14 : Dekenij Ronse (idem als Bez 6).
- 15 : Dekenij Waas (idem als Bez 6).
- 16 : Dekenij Zottegem (idem als Bez 6).
- 17 : Status paroeciarum decanatus Teneramundae, Lokerensis, Wasianus et Wetterensis (RSP 1888, 1 register, voorgedrukte vragenschema's).
- 18 : Status paroeciarum civitatis Gandavensis, decanatus Gandae extra muros, Eeclonensis, Donzani et Nevelensis (idem als Bez 17).
- 19 : Status paroeciarum decanatus Aldenardensis, Rothnacensis et Sottgemiensis (idem als Bez 17).
- 20 : Status paroeciarum decanatus Alostensis, Gerardimontensis et Ninovens (idem als Bez 17).
- 21 : Dekanale verslagen 1870-87
- 22 : Status animarum van alle parochies a° 1847 (B XXI g 213).
- 23 : Dekanale verslagen 1869.
- 24 : Enquête naar de broederschappen a° 1859.
- 25 : Dekanale verslagen 1850-70.
- 26 : Relationes Status Paroeciarum (RSP 1840-70, 1 bundel, handgeschreven).
- 29 : Dekanale verslagen 1900-14.
- 30 : Dekanale verslagen 1864-68.
- 31 : Relationes Status Paroeciarum (RSP 1881-2, 1 bundel, handgeschreven).
- 32 : Enquête naar het aantal protestanten en Franschmans, per parochie a° 1900.
- 33 : Enquête naar de parochiale sociale werken, a° 1893-4.
- 37 : Statistieke opneming der aelmoezen en giften bezorgd aen de armen der beide Vlaenderen door de geestelijkheid en religieuze gemeenten dezer twee provincies gedurende de ongelukkige jaeren 1846, 1847 en 1848, (a° 1849, 1 register).

- 38 : Aartspriesterdom Gent 1802-15 (idem als Bez 17).
38bis : Idem, 1800-40.
41 : Registrum visitationum decanalium districtus Gandavensis
extra muros 1847-64 (DV's en Acta der pastoorskappittels).

Onderwijs,

- 73 : Enquête naar de samenstelling der „Commissions des écoles”,
1879.
77a : Recensement de la population des écoles, 1879.
105 : Pastorale maatregel in verband met de schoolstrijd, 1879.

Dossiers,

- 1 : Question des cimetières 1873 e.v.

Verslagen,

- 26bis : Paroisses du diocèse de Gand pendant la guerre 1914-18.
Statistiques sur la situation religieuse et les déportations.

Registers

- 2 : Statuta dioecesis Gandavensis edita... L.J. Delebecque (met
persoonlijke nota's op het schutblad), 1847.
12 : Acta capituli pastorum (Gent-stad), 19de eeuw.
48 a-b : Intrederegisters seminaristen 1801-1946.

Oud klassement * :

- B XX : Episcopaat Van de Velde
B XXI : Episcopaat Delebecque
B XXII : Episcopaat Bracq
C : Kloosters en Onderwijs.

Archief Groot-seminarie - Gent

- A(2) 251 : Intrederegisters.

Dekanaal Archief Aalst

- Liber Memorialis
Dekanaal handboek
Dekanaal visitaties

Dekanaal Archief Dendermonde

- Acta capituli pastorum
Correspondentie

Dekanaal Archief Eeklo

- Liber Memorialis
Dekanaal handboek
Dekanaal visitaties

* Inmiddels verscheen L. COLLIN, *Inventaris van het fonds Antoine Stillemans*,
Gent, 1977.

- Dekanaal Archief Gent (St.-Baafs)
 Liber Memorialis
 Genootschap der H. Familie voorgeschreven door Z.H. den Paus Leo XIII, ingericht in het bisdom Gent onder voorzitterschap van Z.H. Mgr. A. Stillemans, en het algemeen bestuur van den Z.E.H. De Drijver. (Lijst der gemeenten met een genootschap + aantal leden). 1895-1930.
- Dekanaal Archief Geraardsbergen
 Dekanale visitaties
- Dekanaal Archief Lokeren
 Dekanaal handboek
 Dekanale visitaties
 Boek der stoelgelden
- Dekanaal Archief Ninove
 Liber Memorialis
 Dekanaal handboek
 Dekanale visitaties
- Dekanaal Archief Oudenaarde
 Dekanale visitaties
- Dekanaal Archief Ronse
 Liber Memorialis
- Dekanaal Archief St.-Niklaas
 Dekanaal handboek
 Dekanale Visitaties
- Dekanaal Archief Zottegem
 Liber Memorialis
 Dekanaal handboek
 Status Animarum
-
- Parochiaal Archief Amougies
 Liber Memorialis
- Parochiaal Archief Bellem
 Liber Memorialis
- Parochiaal Archief Eine
 Liber Memorialis
- Parochiaal Archief Gent - Meulestede
 Bundel processen
- Parochiaal Archief Gent - O.-L.-V.-St.-Pieters
 Liber Memorialis
- Parochiaal Archief Gent - St.-Anna
 Registre des délibérations relatives à la construction d'une nouvelle église.
St.-Annagalm (parochieblad)
 Bundel brieven Napoleon De Pauw
- Parochiaal Archief Gent - St.-Coleta
 Liber Memorialis

- Bestendig comiteit tegen de slechte pers. Katholiek Democratisch Verbond.
- Parochiaal Archief Gent - St.-Jacobs
 La 1-4 : Journael van ontfank van interieur.
 D 1 : Pastoraal Vademecum
 Varia I : Afscheiding St.-Macharius
 Wl 3 : Synopsis omnium confraternitatum.
 Xa 1 : Parochiale Kring
- Parochiaal Archief Gent - St.-Jan-Baptist
 Liber Memorialis
 Liber Status Animarum 1904-193
 1857-1957. Oudste Vlaams Jeugdwerk.
- Parochiaal Archief Gent - St.-Jozef
 Liber Memorialis
- Parochiaal Archief Gent - St.-Macharius
 Liber Memorialis
 Registre des délibérations de la fabrique.
- Parochiaal Archief Gent - St.-Martinus
 Liber Memorialis
- Parochiaal Archief Gent - St.-Michiel
 Liber Memorialis
- Parochiaal Archief Gent - St.-Paulus
 Liber Memorialis
- Parochiaal Archief Gent - St.-Pieters-Buiten
 Liber Memorialis
- Parochiaal Archief Gent - St.-Salvator
 Liber Memorialis
 Varia I : Afscheiding Meulestede
 Katholieke Werkmanskring van H.- Kerst. Boek der Verslagen,
 1905-20.
- Parochiaal Archief Gent - St.-Theresia-Muide
 Liber Memorialis
- Parochiaal Archief Gent - St.-Vincentius
 Liber Memorialis
- Parochiaal Archief Gentbrugge - H. Simon en Judas
 Liber Memorialis
- Parochiaal Archief Gentbrugge - St.-Eligius
 Liber Memorialis
- Parochiaal Archief Ledeborg
 Liber Memorialis
- Parochiaal Archief Moerbeke-Waas
 Liber Memorialis
 Status Animarum
- Parochiaal Archief Nederzwalm
 Liber Memorialis
- Parochiaal Archief Orroir
 Afroepboeken
 Liber Memorialis

Parochiaal Archief Ronse - St.-Maarten
     Liber Memorialis
 Parochiaal Archief Rupelmonde
     Liber Memorialis
 Parochiaal Archief Semmerzake
     Liber Memorialis
 Parochiaal Archief Russeignies
     Liber Memorialis
 Parochiaal Archief St.-Amandsberg - St.-Amandus
     Liber Memorialis
 Parochiaal Archief St.-Amandsberg - H. Hart
     Liber Memorialis
 Parochiaal Archief St.-Niklaas - O.-L.-V.
     Liber Memorialis
 Parochiaal Archief St.-Niklaas - St.-Jozef
     Liber Memorialis
 Parochiaal Archief Zelzate
     Liber Memorialis
     Liber Pastoralis
 Parochiaal Archief Zingem
     Liber Memorialis

Archivum Romanum Societatis Jesu - Rome
     Correspondentie tussen de generaal, de provinciaal van België en
     de rectoren der Oostvlaamse residenties en colleges 1830-1914
     (Belg 1 tot 9).
 Provinciaal Archief der Prs. Jezuïeten - Brussel
     Missions Intérieures (19a)
     Residentie Gent, nrs. 7, 8 en 18.
 Archief S.-Barbaracollege - Gent
     Catalogus congregationum BMV erectarum in Belgio.
 Archief Oude Abdij - Drongen
     Intrederegisters
 Provinciaal Archief der Prs. Redemptoristen - Brussel
     Chronica laborum apostolicorum extra collegia, 1831 e.v.
     Digesta chronica collegiorum Congregationis Si Redemptoris pro-
     vinciae Belgicae (tot 1893, gedrukt, per huis).
     Intrederegisters
 Provinciaal Archief der Prs. Franciscanen - St.-Truiden
     Intrederegisters
 Kloosterarchief der Prs. Franciscanen - Gent
     Kloosterdagboek
 Kloosterarchief der Prs. Franciscanen - Lokeren
     Kloosterdagboek
 Kloosterarchief der Prs. Franciscanen - Eeklo
     Kloosterdagboek
 Provinciaal Archief der Prs. Dominicanen - Brussel
     Intrederegisters

Intrederegisters bewaard op de centrale archieven der paters en/of broeders

Alexianen
Assumptionisten
Benedictijnen van Affligem, Keizersberg, Maredsous, St.-Andries,
St.-Pieters en St.-Pieters en Paulus
Broeders der Christelijke Scholen
Broeders van Liefde
Broeders van O.-L.-Vrouw van Barmhartigheid
Broeders van O.-L.-Vrouw van Lourdes
Capucijnen
Congregatie van Mill-Hill
Hiëronymieten
Jozefieten
Karmelieten
Kruisheren
Maristen
Norbertijnen van Averbode en Tongerlo
Oblaten van de Onbevleete Maagd Maria
Picussen
Priesters van het H. Hart
Salesianen
Scheutisten
Servieten van Maria
Witte Paters

Intrederegisters, bewaard op de centrale archieven der zusters

Annonciaden
Arme Claren-Coletienen
Augustinessen
Auxiliatricen
Benedictinessen van Maredret en de priorij Hunnegem
Bernardininen
Capucinessen
Cisterciënzerzusters
Dochters van het Kind Jezus
Dochters van Maria
Dominicanessen
Engelen - van de H.H.
Eucharistie - van de H.
Franciscanessen van Sleidinge, Zottegem en Gent (Crombeen)
Hart van Maria - van het H.
Harten van Jezus en Maria - van de H.H.
Jozef - van de H.
Jozefienen
Karmel van Gent, St.-Niklaas, Dendermonde, Oudenaarde en Aalst
Kindsheid Jesu
Liefde van Jezus en Maria - van

Liefde van de Verrezen Zaligmaker - van
 Maria en Jozef - van
 Maricollen van Deinze, Lede en Waasmunster
 O.-L.-V. - van
 O.-L.-V. van VII Weeën - van
 O.-L.-V.-Presentatie van Beveren-Waas en St.-Niklaas - van
 O.-L.-V. van Bijstand - van
 O.-L.-V. Visitatie - van
 O.-L.-V. van Afrika - van
 Pro Caritate
 Philippus Neri - Ziekhuis en Spinhuis
 Vincentius a Paulo van Beveren-Waas
     Buggenhout
     Deftinge
     Deinze
     Dendermonde (x 2)
     Geraardsbergen
     Gijzegem
     St.-Denijs-Westrem
     St.-Niklaas
     Waarschoot
     Waasmunster
     Wachtebeke
     Zele
     Zomergem
 Zwartzusters van Gent en Dendermonde

— Private Archieven

Archief van de BSP-Gent

Etat-civil van den Socialistischen Vrijdenkersbond, 1881 e.v.

B. Gedrukte bronnen en eigentijdse werken :

- Almanach des bisdoms van Brugge omvattende den staet ... der bisdommen van Brugge en Gent voor het jaer 1835* (e.v.), Brugge, 1835 e.v.
 BARNICH, G., *Le régime clérical en Belgique. L'organisation du parti catholique. La législation sociale et les œuvres*, Brussel, 1911.
 BLANCHARD, R., *La Flandre. Etude géographique de la plaine flamande en France, Belgique et Hollande*, Parijs, 1906.
Bulletin triennal des frères-mineurs de la province St. Joseph de Belgique 1911-1914, 1914-1922, Mechelen, 1914 en 1922.
 BURNY, F. en HAMANDE L., *Les caisses d'épargne en Belgique (Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'A.R. des sciences, lettres et des beaux arts de Belgique. Coll. in 8°, d. LVI)*, Brussel, 1896-1902.

- CANNEEL, T.J., *Verklaring der onderwerpen voorgesteld in de muurschilderingen uitgevoerd in de parochiale kerk van St.-Anna, Gent*, 1873. GUB G 6307.
- CELIS, G., *De Heirniswijk, zijn ontstaan en bloei*, Gent, 1912.
- Commission du Travail institué par A.R. du 15-4-1886. Procès-verbaux des séances d'enquête concernant le travail industriel*, Dl. II, Brussel, 1887.
- Idem... Procès verbaux des séances de l'enquête agricole*, Brussel, 1890.
- DE BRUYNE, R., *De Christene volkswerking in Groot-Gent*, St.-Amandsberg, 1917. Bib ACW 1490.
- DE CEULENEER, *Het godsdienstig onderwijs in de gemeentescholen der stad Gent*, Gent, 1902, GUB 181 F 202.
- DE LAVELEYE, E., *Rapport sur l'agriculture belge à l'exposition internationale de Paris*, Parijs, 1878. GUB Ar 3499.
- DELEBECQUE, L., *Quelques renseignements sur la situation des écoles libres à Gand* in *Congrès catholique de Malines 1909, section III*, pp. 122-29, Mechelen, 1909.
- DEMAIN, H., *Les migrations ouvrières à travers la Belgique (Ecole des sciences politiques et sociales de Louvain, VI)*, Leuven, 1919.
- DENS, P., *Theologia ad usum seminariorum et sacrae theologiae alumnorum*, Mechelen, 1778, 1823, 1845, 1851, 1868.
- DE POTTER, F. en BROECKAERT, J., *Geschiedenis van de gemeenten van Oost-Vlaanderen. Tweede reeks: Arrondissement Eeklo*, 3 dln., Gent, 1870-2.
- IDEM, *Geschiedenis van den Belgischen boerenstand tot op het einde van de XVIIIe eeuw (Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'A.R. de Belgique, Collection in 8° dl. XXXII)*, 1881.
- DE TRANNOY, *Jules Malou 1810-1870*, Brussel, 1905.
- DE WITTE, A., *Mijn herinneringen*, Gent, Jan Dhondtstichting, 1980(?).
- Diocèse de Gand. Œuvre du Dénier de St.Pierre. Compte-rendu de l'assemblée générale tenue à Gand le 17 janvier 1910*, Gent, 1910. GUB G 16407 (40).
- DUCPETIAUX, E., *Statistique sur les tribunaux et les prisons de la Belgique. Comparaison entre la criminalité et la moralité des provinces flamandes et des provinces wallonnes* in *Messenger des sciences et des arts de la Belgique*, 1834, pp. 164 e.v.
- Ecoles catholiques de Gand*, Gent, 1895-1912. GUB P 2729.
- Etat religieux de la Belgique* in *Journal historique et littéraire*, 1834, pp. 336-40.
- Exposé de la situation de la province de la Flandre Orientale*, Gent, 1833 e.v.
- FERRATA, D., *Mémoires*, 3 dln., Rome, 1920.
- Genootschap der begraving der Stad Gent ingericht den 21 december 1863 onder het bestuur van J. ALBERT*, Gent 1880. GUB, 23179 (30).
- De Godsdienstige Week van Vlaanderen*, Gent, 1868 e.v.
- HEYMAN, H., *Treinabonnementen en bijkomende vraagstukken (Volksboekery nr. 144)*, Gent, 1914. Bib ACW 1443.

- LEGER T., *Tableau statistique des élections communales de novembre 1895 par un docteur en droit*, Gent, 1896. GUB G 18369.
- IDEM, *Tableau statistique des élections communales d'octobre 1884 par un docteur en droit*, Gent, 1884. GUB G 5674.
- Litterae annuae provinciae belgicae Societatis Jesu*, Brussel, 1832-1914.
- MAHAIM, E., *Les abonnements d'ouvriers sur les lignes de chemins de fer belges et leurs effets sociaux (Institut Solvay. Travaux de l'Institut de sociologie, notes et mémoires, fasc. 11)*, Brussel, 1910.
- Manuale decanorum dioecesis Gandavensis iussu illi Di Ludovici Josephi editum*, Gent, 1840.
- MATHEUSSEN, J., *De Buitenmensen in de grootstad (Volksboekeryj nr. 143)*, Gent 1914. Bib ACW 1445.
- OST, J., *Compendiosa confessoriorum instructio circa abortus vitandos et conferendum abortivis baptisma*, Gent, 1847. GUB G 5119.
- Rapport de la commission du contentieux sur l'érection en succursale de la chapelle de St. Joseph au faubourg de Bruges*, Gent, 1871. GUB G 22064 (43).
- Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la ville de Gand*, Gent, 1886-1914. GUB P 11.
- Rapport triennal sur la situation de l'instruction primaire en Belgique présenté aux Chambres législatives*, Brussel, 1881 e.v. GUB P 119.
- Recensement général de la population (Tellingen van 1846, 1856, 1866, 1880, 1890, 1900 en 1910)*, Brussel, 1849 e.v.
- Recensement de l'Industrie et du Commerce 30-12-1910*, dl. II, Brussel, 1913.
- Recueil des mandements, lettres pastorales, instructions et autres documents publiés par S.A. le prince Maurice de Broglie, Evêque de Gand*, Gent, 1843.
- Idem... par S.G. Jean-François Van de Velde...*, Gent, 1839.
- Idem... par S.G. Louis-Joseph Delebecque...*, dl. I, 1838-50, dl. II, 1851-62, Gent, s.d.
- Idem... par S.G. Henri-François Bracq...*, dl. I, 1865-71, dl. II, 1872-81, dl. III, 1882-8, Gent, 1872-88.
- Idem... par S.G. Henri-Charles-Camille Lambrecht...*, Gent, 1890.
- Idem... par S.G. Antoine Stillemans...*, dl. I, 1890-7, dl. II, 1898-1905, dl. III, 1906-12, dl. IV, 1913-16, Gent, 1898-1917.
- Recueil de quelques brefs pontificaux et de toutes les lettres pastorales et instructions de Mgr. Etienne-André-François de Paule Fallot de Beaumont*, 2 dln., Brugge, 1807-9.
- Register der bevolking voor het geestelijke bestier der parochie of Status animarum. Parochie van...*, DAZ, DAN, PA-Moerbeke-Waas.
- RONSE, E., *L'émigration saisonnière belge*, Gent, s.d. GUB 312 D 25.
- SIMON, A., *Correspondance du nonce Fornari 1838-1843 (Analecta Vaticano-belgica, IIe série, section C, I)*, Brussel-Rome, 1956.
- IDEM, *Documents relatifs à la Nonciature de Bruxelles (Analecta Vaticano-belgica, IIe série, section C, II)*, Brussel-Rome, 1958.
- IDEM, *Instructions aux nonces de Bruxelles 1835-1889 (Analecta Vaticano-belgica, IIe série, section C, IV)*, Brussel-Rome, 1961.

- IDEM, *Lettres de Pecci 1843-1846 (Analecta Vaticano-belgica, IIe série, section C, III)*, Brussel, 1959.
- IDEM, *La politique religieuse de Léopold I. Documents inédits*, Brussel, 1953.
- IDEM, *L'hypothèse libérale en Belgique. Documents inédits 1839-1907*, Wetteren, 1956.
- IDEM, *Réunions des évêques de Belgique 1830-1867. Procès-verbaux (ICHG, 10)*, Leuven-Parijs, 1960.
- Status Animarum in parochia... sectio...*, Brugge, 1910. DAZ, DAD.
- Statuta dioecesis Gandavensis edita ab Illo ac Rev. Dom. Ludovico Josepho anno 1847. Editio altera in omnibus conformis priori, adjectis ad calcem nonnullis notis et alphabetico indice materiarum*, Gent, 1854 (2).
- Statuta in synodo dioecesana die XV Maii 1877 edita ad Illo ac Rev. Domino H.F. Bracq, episcopo gandavensi*, Gent, 1877.
- STUYVER, P., *Status animarum van Erpe*, 1845, Erpe, 1978.
- SWOBODA, H., *Grossstadtseelsorge. Eine pastoraltheologische Studie*, Regensburg, 1911. Bibl. van de KUL, A 55470.
- THUYSBAERT, P., *Het Land van Waes. Bijdrage tot de geschiedenis van de landelijke bevolking in de XIXe eeuw*, Kortrijk, 1913.
- VANDERVELDE, E., *L'exode rural et le retour aux champs (Bibliothèque générale des sciences sociales)*, Parijs, 1903.
- VARLEZ, L., *Belgique. Economie sociale. Rapport général (Exposition universelle de Paris 1900)*, Brussel, 1901.
- IDEM, *Le plan social de Gand. IIIe partie : syndicats d'ouvriers et d'employés*, Gent, 1897. GUB G 16248 (37).
- IDEM, *Quelques pages d'histoire syndicale belge (Musée social, Mémoires et documents)*, Parijs, 1902. GUB 195 A 11.
- VERHAEGEN, A., *Jules Lammens et les œuvres catholiques*, Gent, 1909.
- VERMANDEL, L., *Rapport de la commission du contentieux de la ville de Gand au sujet du partage des biens entre les fabriques d'église de St.Jacques et de St.Macaire*, Gent, 1878. GUB. G 22067 (44).
- Verslag der katholieke maatschappelijke werken gedurende het jaar... te Gent*, Gent, 1904-6. Bib ACW 1484, 1485, 7415.
- VERSPEYEN, G., *Histoire des 25 premières années du Dénier de St.-Pierre depuis sa restauration dans le diocèse de Gand 1860-1885*, Gent, 1887. GUB 220 K 1.
- Vertrouwelijk verslag op den toestand der sociale werken te Gent*. Gent, 1913. Bib ACW 7420.
- WAGENER, J.H.C., *Geschiedenis en oorsprong der oudste protestantsche kerk in België (Maria-Horebeke, Mater en Etikhove)*, Rotterdam, 1885. GUB 169 O 123.

II. WERKEN

- ART, J., *Bijdrage tot de geschiedenis van het protestantisme in Oost-Vlaanderen 1830-1914 in Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, N.R., XXV, 1971, pp. 211-222.
- IDEM, *Bronnen voor de hedendaagse geschiedenis in de kerkelijke archieven van het bisdom Gent. Een overzicht in BTNG*, III 1-2, 1972, pp. 73-85.
- IDEM, *Nataliteit en onwettige geboorten: een onontgonnen onderzoeks-terrein in Bijdragen tot de Geschiedenis*, LV, 1972, pp. 3-30.
- IDEM, *Socio-religieuze achtergronden van de twist tussen seculiere en reguliere clerus rond 1850 in Bulletin de l'Institut belge historique à Rome*, 1973.
- IDEM, *Zij die bleven: de protestanten van St.-Maria-Horebeke in Spiegel Historiaal*, X, 1975, 2, pp. 106-113.
- IDEM, *Kerkelijke structuren en pastoraal in het bisdom Gent, 1830-1914 (Standen en Landen, LXXI)*, Heule, 1977.
- BALTHAZAR, H., *Gentse Werkersverenigingen in 1887 in Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, N.R., XVIII, 1964, pp. 59-100.
- IDEM, *Sint-Amandsberg. Grondlijnen voor een demografische, sociaal-ekonomische en politieke geschiedenis 1830-1976*, in *Heemkundige Kring De Oost-Oudburg*, Jaarboek XV, 1978, pp. 3-64.
- BERNAERT, R., *Uit de kronieken van St.-Laureins voor 1900*, 2 dln., St.-Laureins, 1971.
- BONNET, S., SANTINI, C. en BARTHELEMY, H., *Les „sauvages“ de Futeau. Verriers et bûcherons d'Argonne au XVIIIe et XIXe siècles in Mouvement social (speciaal nummer Eglise et monde ouvrier en France)*, LVII, 1966, pp. 143-180.
- BOULARD, F., *La „déchristianisation“ de Paris. L'évolution historique du non-conformisme in ASR*, XXXI, 1971, pp. 69-98.
- IDEM, *Essor ou déclin du clergé français (Rencontres 34)*, Parijs, 1950.
- IDEM, *Premiers itinéraires en sociologie religieuse*, Parijs, 1966.
- BOULARD, F. en REMY, J., *Pratique religieuse et régions culturelles (Collection sociologie religieuse, 6)*, Parijs, 1968.
- IDEM, *Villes et régions culturelles. Acquis et débats in ASR*, XXIX, 1970, pp. 117-140.
- CASSIMAN, A., *Kerkelijke geschiedenis van Deinze - O.-L.-V.-parochie in Bijdragen tot de Geschiedenis van de stad Deinze*, IV, 1937, pp. 75 e.v.
- CHARPIN, F.L., *Pratique religieuse et formation d'une grande ville. Le geste du baptême et sa signification en sociologie religieuse. Marseille 1806-1958 (L'Eglise en son temps)*, Parijs, 1964.
- CHELINI, J., *Les facteurs généraux d'influence sur la pratique religieuse in Chronique sociale de France*, 1955, dl. LXIII, pp. 65-76.
- IDEM, *La ville et l'église. Premier bilan des enquêtes de sociologie religieuse urbaine (Rencontres 52)*, Parijs, 1958.

- CHOLVY, G., *Géographie religieuse de l'Hérault contemporain (Publications de la faculté des lettres et des sciences humaines de l'Université de Montpellier, XXXII)*, Parijs, 1968.
- IDEM, *Sociologie religieuse et histoire. Des enquêtes sociographiques aux „Essais de sociologie religieuse“* in *Revue de l'histoire de l'église de France*, LV, 1969, pp. 5 e.v.
- IDEM, *Réalités de la religion populaire dans la France contemporaine (XIXe - début XXe siècle)* in *La Religion Populaire. Approches historiques*, Paris, 1976, pp. 149 e.v. (Bibl. Beauchesne. Religions - société - politique, 2).
- CLAEYS-BOUUAERT, F., *Le diocèse de Gand pendant la première occupation allemande 1914-1918*, Brussel-Wetteren, 1949.
- CLOET, M., *Sources pour l'étude de la vie religieuse des laïcs dans l'Eglise au temps de la Contre-Réforme* in *Sources de l'histoire religieuse de la Belgique. Moyen-Age et Temps-modernes. Actes du colloque de Bruxelles, 1967 (Bibliothèque de la Revue d'Histoire ecclésiastique, 47)*.
- IDEM, *Itinerarium visitationum Antonii Triest 1623-1654 (Symbolae, 3)*, Leuven, 1976.
- COMER, F.A., *Geschiedkundig overzicht van de cholera in België in Wetenschappelijke Tijdingen, XXXIII, 1974, kol. 65-84.*
- DANIEL, Y., *L'équipement paroissial de deux arrondissements parisiens : les 16e et 20e arrondissements de 1861 à 1956* in *Paroisses urbaines, paroisses rurales*, uitg. o.l.v. F. BOULARD e.a., Parijs 1958, pp. 28-44.
- IDEM, *L'équipement paroissial d'un diocèse urbain. Paris 1802-1956. Population, paroisses, lieux de culte, clergé. Eléments statistiques (Collection de sociologie religieuse, 2)*, Parijs, 1957.
- DE BROUWER, J., *Bijdrage tot de geschiedenis van het godsdienstige leven en de kerkelijke instellingen in het Land van Aalst tussen 1580 en 1624 volgens de verslagen der dekanale bezoeken*, Gent, 1961.
- IDEM, *Bijdrage tot de geschiedenis van de kerkelijke instellingen en het godsdienstig leven in het Land van Aalst tussen 1621 en 1796*, 4 bndn., Dendermonde, 1974.
- DE HEDOUVILLE M., *Mgr. de Ségur. Sa vie, son action 1820-1881*, Parijs, 1957.
- DE KEYSER, B., *Bijdrage tot de historie van de St.-Annaparochie in St.-Annagalm-Gent*, januari 1953 e.v.
- DEMEDTS, V., *Het ontstaan en de doorbraak van de arbeidersbeweging te Ronse (1885-1914)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, 1973.
- DE MONTCLOS, X., *Lavigerie, le St.Siège et l'Eglise de l'avènement de Pie IX à l'avènement de Léon XIII 1846-1878*, Parijs, 1965.
- DEMUYNCK, C., *De Socialistische Vrijdenkersbeweging in Vlaanderen 1880-1930*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Brussel, VUB, 1973.
- DE PAEPE, J., *Honderd jaar St.-Pieters-Buiten Gent*, Gent, 1975.
- DE RO, J., *Analyse van een belangrijke financiële en politieke familieclan : de Spittaels van Geraardsbergen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, 1977.

- DE SAINT-MOULIN, L., *Contribution à l'histoire de la déchristianisation. La pratique religieuse à Seraing depuis 1830* in *Annuaire d'histoire liégeoise*, X, 1967, pp. 33 e.v.
- DE SCHEPPER, G., *La réorganisation des paroisses et la suppression des couvents dans les Pays-Bas autrichiens sous le règne de Joseph II*, Leuven, 1942.
- DE VLEESHOUWER, R., *Les Belges et le danger de guerre 1910-1914 (ICHG, verhandeling I)*, Leuven-Parijs, 1958.
- DEVOS R., *Quelques aspects de la vie religieuse dans le diocèse d'Annecy au milieu du XIXe siècle d'après une enquête de Mgr. Rendu* in *Cahiers d'histoire* (Grenoble), XI, 1966, pp. 49-84.
- DIERICKX, M., *Geschiedenis van Zingem. Tweede volledig omgewerkte druk*, Antwerpen, 1960.
- FAUGERAS, M., *La reconstruction catholique dans l'Ouest après la Révolution. Le diocèse de Nantes sous la monarchie censitaire 1813 - 1822 - 1849*, 2 dln., Fontenay-Le-Comte, 1964.
- FONTANA, J., *Attitude et sentiments du clergé et des catholiques français devant et durant la guerre de 1914-18*, Lille, 1973.
- FOUREY R., *Le Curé d'Ars authentique*, Parijs, 1964.
- FRAEYMAN, M., *Bij de vijftigste verjaardag van het decreet van Pius X over de frequente en dagelijkse communie*, in *Collationes Brug. et Gandavenses*, I, 1955, pp. 528-33.
- GADILLE, J., *La pensée et l'action politique des évêques français au début de la IIIe république 1870-1883*, 2 dln., Parijs, 1967.
- GODDIJN, H. en GODDIJN W., *Sociologie van Kerk en Godsdienst (Aulaboeken 249)*, Utrecht-Antwerpen, 1966.
- HILAIRE Y.M., *La vie religieuse dans le pays de la Loire au XIXe siècle* in *L'information historique*, XXIX, 1967.
- HOUTART, F., *L'église et le développement des grandes villes* in *Collectanea Mechliniensia*, N.R., 25, 1955, pp. 545-572.
- HOUTART, F. en ROUSSEAU, A., *L'Eglise face aux luttes révolutionnaires - 1789 - Lutttes ouvrières du 19e siècle*, Brussel-Parijs, 1972.
- HOUTART, F., *Les paroisses de Bruxelles 1803-1951. Législation, délimitation, démographie, équipement* in *Bulletin de l'institut de recherches économiques et sociales*, XIX, 1953, pp. 671-748.
- HUOT-PLEUROUX, P., *Le recrutement sacerdotal dans la diocèse de Besançon de 1801 à 1960 (Université de Paris. Faculté Lettres et sciences historiques)*, 2 dln., Parijs, 1965.
- ISAMBERT, A., *Christianisme et classe ouvrière*, Parijs, 1961.
- KRUYT, J.P., *Onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken*, Groningen, 1933.
- LE BRAS, G., *Etudes de sociologie religieuse*, 2 dln., Parijs, 1953-6.
- LIMOUZIN-LAMOTHE, R. en LEFLON, J., *Mgr. Denis-Auguste Affre, archevêque de Paris 1793-1848 (Bibliothèque de la société d'histoire ecclésiastique de la France, 25)*, Parijs, 1971.
- LOONTJENS, P., *Statistieken en beschouwingen over twee belangrijke aspecten van het godsdienstig-zedelijk leven in het bisdom Gent* in *Collationes gandavenses*, 2e serie, III, 1953, pp. 206-38.

- LORY, J., *Un cas de déchristianisation cléricale en Belgique: le fléchissement de la pratique pascale consécutif à la guerre scolaire 1879-1884* in *Cabiers d'histoire*, 1964, IX.
- LORY, J., ROMBAUTS, W. en VAN EENOO, R., *De godsdienstige zondag- en paaspraktijk* in *Colloquium „Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Hedendaagse Tijd”* (ICHG, 54) Leuven-Parijs, 1968.
- LUYCKX, T., *Politieke geschiedenis van België van 1789 tot heden*, Brussel, 1969 (2).
- MAHIEU, G., *Cholera-epidemieën te Gent in de XIXe eeuw. Bijdrage tot de sociale geschiedenis* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Gent, 1969.
- MAITRE, J., *Religion populaire et populations religieuses* in *Cabiers internationaux de sociologie*, XXVII, 1959.
- MARCILHACY, C., *Le diocèse d'Orléans sous l'épiscopat de Mgr. Dupanloup. Sociologie religieuse et mentalités collectives*, Parijs, 1962.
- IDEM, *Le diocèse d'Orléans au milieu du XIXe siècle* (*Histoire et sociologie de l'Eglise*, 5), Parijs, 1964.
- MENSCHING, G., *Sociologie religieuse. Le rôle de la religion dans les relations communautaires des humains. Traduction française de Pierre Jundt* (*Bibliothèque scientifique* 43), Parijs, 1951.
- MICHEM, F., *Zele en zijn geschiedenis*, Antwerpen, s.d.
- PANZAC, D., *Aix-en-Provence et le choléra en 1835* in *Annales du Midi*, LVXXVI, 1974, 4, pp. 419 e.v.
- PFISTER, O., *Das Christentum und die Angst*, Zürich, 1944 (1975 reprint).
- PICKERING, W.S.F., *Abraham Hume 1814-1884. A forgotten pioneer in religious sociology* in *ASR*, 33, 1972, pp. 33-49.
- PIERRARD, P., *Le prêtre français*, Doornik, 1969.
- IDEM, *La vie ouvrière à Lille sous le Second Empire*, Parijs, 1965.
- PLAVSIC, W.S., *Le Cardinal van Roey*, Brussel, 1974.
- POMME, H., *La pratique religieuse dans les campagnes de la Meurthe vers 1840* in *Annales de l'Est* (Nancy), XX, 1968, pp. 137-57.
- POULAT, E., *Déchristianisation du prolétariat au déperissement de la religion?* in *Mouvement social* (speciaal nr. *Eglise et monde ouvrier en France*), 57, 1966, pp. 47-61.
- ROGGHE, P., *Een eeuw Eeklo 1830-1930. Proeve van een sociaal-economische geschiedenis in Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek van het beemkundig genootschap van het Meetjesland*, 22, 1971, pp. 157-250.
- ROMBAUTS, W., *Jaarlijkse biecht en paascommunie. De evolutie van de normen en het toezicht van de clerus in België van 1835 tot 1927* in *BTNG*, III, 1972, pp. 85 e.v.
- IDEM, *Het paasverzuim in het bisdom Brugge 1840-1911. Bijdrage tot de geschiedenis van het kerkelijke leven in West-Vlaanderen* (ICHG, 62), Brussel, 1971.

- SCHEPENS, L., *Van Vlaskutser tot Franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de Westvlaamse plattelandsbevolking in de XIXe eeuw* (Westvlaams economisch studiebureau, XXII), Brugge, 1973.
- SEVRIN, E., *Un évêque militant et gallican au XIXe siècle. Mgr. Clausel de Montals évêque de Chartres 1769-1857* (Bibliothèque de la société d'histoire ecclésiastique de la France, VII), 2 dln., Parijs, 1955.
- IDEM, *Les offices religieux au diocèse de Chartres sous Mgr. Clausel de Montals 1824-1852* in *Revue de l'histoire de l'église de France*, XXVIII, 1942, pp. 196-216.
- IDEM, *La pratique des sacrements et des observances au diocèse de Chartres sous l'épiscopat de Mgr. Clausel de Montals 1824-1852* in *Revue de l'histoire de l'église de France*, XXV, 1939, pp. 316-344.
- SIMON, F., *De vrije liberale school te Sint-Amandsberg, 1886-1896*, in *HMGOG, N.R.*, XXXI, 1977, pp. 191-224.
- SIX, J.F., *Un prêtre Lyonnais: Antoine Chevrier 1826-1879 et sa fondation d'un „Groupe de prêtres pauvres pour les pauvres“: le Prado*, Parijs 1965.
- SPIELBERGER, C.D., ed. *Anxiety. Current trends in theory and research*. New-York-Londen, 1972.
- VAN COPPENOLLE, A., *Het Gentse parochiewezen vanaf 1200 tot op beden* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2 dln., Gent, 1962.
- VANDENBROUCKE, *Parochiaal Gent*, dln. IV-V-VI (Van Jozef II tot op heden), pro manuscripto, Gent, Sem. Nieuwste Gesch.
- VANDEN GHEYN, G., *Le diocèse de Gand*, (Brussel, 1930).
- VANDERSTRAETEN, F., *De parochie H. Hart. Het relaas van een eeuw parochiale evolutie*, St.-Amandsberg, 1978.
- VAN GERVEN, R., *De kerk van Kallo en haar omgeving* (Land van Beveren, 1), Kallo, 1957.
- VAN HAMME, R., *1872-1972. 100 jaar gemeenschapsleven op de St.-Jozefsparochie te Gent*, Gent, 1972.
- VAN OVERMEIRE, P., *Nota over de geschiedenis van het bisdom Gent* in *Collationes*, VIII, 1978, pp. 61-74.
- VERWILGHEN, A.F., *Jan Benedict Hemelaer (1774-1845) en Theodoor Hemelaer (1774-1842), twee grote figuren uit het godsdienstig leven van het Land van Waas* in *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, LXXVI, 1973, pp. 185 e.v.
- VON WISBROCK, H., ed. *Die politische und gesellschaftliche Rolle der Angst*. Frankfurt, 1967.
- VOYE, L., *Sociologie du geste religieux. De l'analyse de la pratique dominicale en Belgique à une interprétation théorique*, Brussel, 1973.
- WAEYTENS, G., *Parochie en Kerk van Gentbrugge eenuufest* in *Jaarboek van het Heemkundig Genootschap Land van Rode*, VIII, 1974.
- WILLEMS, G., *Zelzate, gemeentelijke monografie* (Centrale Hogeschool voor Christelijke arbeiders - Heverlee), Leuven, 1956, (gestencild).
- WINNINGER, P., *Construire des églises. Les dimensions des paroisses et les contradictions de l'apostolat des villes*, Parijs, 1957.
- WITTE, E., *De Belgische vrijdenkersorganisaties 1854-1914* in *Tijdschrift voor de Studie van de Verlichting*, V, 1977, 2, pp. 127-286.

HERDERS EN PAROCHIANEN

Kerkelijkheidsgegevens betreffende
het bisdom Gent, 1830-1914

I. STREEFPUNTEN VAN DE PASTORAAL

1. *Onder Van de Velde (1829-1838)*

De dekanale vragenschema's blijven voor wat de *status populi* aangaat onder Van de Velde dezelfde als deze die na het Concordaat waren ingevoerd. Het volk diende zich te onthouden van slafelijke arbeid op zonen feestdagen, het moest zorgvuldig te biechten en te communie gaan, zijn paasverplichting nakomen en mocht niet vloeken noch overmatig drinken of enig ander publiek schandaal geven¹.

In zijn vastenbrieven zal Van de Velde daarbij nog de nadruk leggen op de plicht te catechiseren en gecatechiseerd te worden. Ook de zorg voor armen en zieken en de verplichting van de kiesgerechtigden om aan de verkiezingen deel te nemen worden onderlijnd. De bisschop wijst als voornaamste tijds kwalen aan : de slechte boeken en kranten, de verspreiding van de bijbel in de volkstaal, het toneel, de duels, moord- en zelfmoordpogingen, het zondagsmisverzuim en de schending van de zondagsrust, de louter burgerlijke huwelijken en het eclectisch christendom. Het zijn deze misbruiken die volgens de bisschop de oorzaak zijn van de tijdsgesels zoals cholera en misoogst. Deze plagen kunnen voorkomen worden door het getrouw nakomen van de kerkelijke verplichtingen.

Dezelfde kwalen als deze signaleerd in de bisschoppelijke brieven komen terug in de verslagen van de *Acta capituli*². Vooral het herbergbezoek schijnt de parochiegeestelijkheid een doorn in het oog : de waarden organiseren dansavonden om klanten aan te lokken en deze feestelijkheden duren tot laat in de nacht. De jongelui zijn de eersten om er aanwezig te zijn, buiten het weten of toch zeker zonder het toezicht van hun ouders. Ze dansen volgens de nieuwe modes en beginnen vrijages zonder uitzicht. Ook het vloeken (Zottegem, 1836 en '37) en de schending van de zondagsrust door werklui en winkeliers (Aalst, 1838) komen ter sprake. De maatregelen die worden voorgesteld om deze misbruiken tekeer te gaan zijn traditioneel : het onder druk zetten van de ouders of waarden via biechtstoel en predikatie, een bijzonder bisschoppelijk schrijven dienaangaande en — voor de uitroeiing van het vloeken — de oprichting van broederschapen van de H. Naam.

Als grote oorzaak van de dronkenschap wordt ook nog de nalatigheid van de wereldlijke overheid aan de kaak gesteld.

(1) C.E.P. Van de Velde, 1-2-1832.

C.E.P. Fallot de Beaumont, 23-7-1803.

„An populus diebus dominicis et festis abstinet ab opere servili? An in frequentandis sacramentis sit diligens? Unde proveniat negligentia, si haec subsistat? An communionem paschalem omnes susceperint? An communis sit inter incolas blasphemia et ebrietas? An nulla alia sint publica scandala?”

(2) BAG, Bez 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 38bis en reg. 12.

Afschriften van de *Acta capituli* worden onder die nummers op het BAG bewaard. Sommige dekanale archieven bevatten nog de originelen (DAG, DAE en DAD).

De dekanale verslagen vormen slechts de echo van wat door de vragenschema's als „abusus” wordt aangewezen. Ze lichten in over het al dan niet aanwezig zijn van de door de bisschop vernoemde en bestreden kwalen, maar signaleren geen andere.

2 *Onder Delebecque (1838-1864)*

Met Delebecque ziet men vooreerst een doorzetten der themata van zijn voorganger. De bisschop legt zelf aan de pastoorskapittels de vraag voor welke middelen moeten worden aangewend om het herbergbezoek door vrouwen en de dronkenschap tegen te gaan. Het gevaar der danspartijen, de bekoringen van de legerdienst en de houding aan te nemen tegenover de vrijmetselaars, blijven de bestendige aandacht van de pastoors wegdragen. Het gevaar voor slechte scholen, waarnaar Delebecque ook in 1840 informeert, lijkt onbestaande.

Wat het onderwijs aangaat schijnen de gelovigen vooral te moeten worden gewezen op de plicht zich te laten onderwijzen en hun kinderen naar de (parochiale) school te sturen³.

De aandacht voor de slechte pers wordt verscherpt, en dit komt nog meer tot uiting als men de bisschoppelijke mandementen aan clerus en kerkvolk nagaat. In 1857, wanneer na vele jaren nog eenmaal een pastoorskapittel wordt gehouden, handelen de twee vragen van de bisschop enerzijds over de danspartijen en hun gevolgen, en anderzijds over de slechte dagbladen en boeken.

Geen vastenbrief gaat voorbij of de bisschop wijst deze kwaal — de slechte pers — aan als een der voornaamste oorzaken van de groeiende goddeloosheid en dus van de plagen van de tijd, zoals slechte oogst, besmettelijke ziekten, enz.

De herbergen en de waarden moeten het ontgelden op 3-2-1841 en 27-2-1849; later komen de vrijmetselaars, de onledigheid of bedelarij en het gebrek aan instructie van de kinderen door nalatigheid der ouders aan de beurt.

In de vastenbrief van 1856 dan wordt voor de eerste maal tekeergegaan tegen socialistische en aanverwante maatschappijbeschouwingen⁴.

In het kort blijkt uit de mandementen van Delebecque dat hij in feite slechts de gevaren door Van de Velde aangeduid, duidelijker omschrijft en met name gaat noemen.

(3) De bijkomende vragen in het dekanaal vragenschema luidden dan ook: „An (populus) diligens sit in frequentandis concionibus”. „An irrepserunt graves abusos? An omnia tentata fuerunt media ad abusos et scandala resocanda?”

„An et quot domus malae aut suspectae? An et quot concubinarij? An omnia tentata fuerunt media ad eorum conversionem? Quis numerus pauperum? Quomodo eorum succurritur necessitatibus?”

Ca. 1850: „An pueri bene instructi? An publice mendicantes?” BAG, DV 1850, Bez. 25.

Manuale decanorum dioecesis gandavensis jussu Illi Di Ludovici Josephi editum, Gent, 1840, p. 85.

(4) CEP Delebecque, 18-1-1856.

Opvallend misschien wel is de groeiende bekommernis van de bisschop voor het *formeel* zich conformeren aan de kerkelijke richtlijnen. Typisch in dit verband is de instructie voor de biechtvaders omtrent het doopsel der dood- en ongeboren kinderen⁵. Vlaanderen werd rond het midden der vorige eeuw inderdaad door een grote kindersterfte geteisterd. Delebecque die als oud-wiskundeleraar van statistieken hield, had dit opge- maakt uit de jaarlijkse bevolkingsstatistieken. De reactie van de bisschop nu is typisch: hij wordt niet zozeer verontrust door het feit dat er veel kinderen bij of kort na de geboorte overlijden, maar wel doordat velen van deze kinderen begraven worden vooraleer ze het sacrament des doopsels hebben ontvangen. Daarom wordt een „*compendiosa instructio*” rond- gestuurd, waarin in détail de methodes worden uiteengezet welke dienen te worden aangewend om de boorling kost wat kost te dopen, desnoods *in utero* of na keizersnede op het lijk van de moeder. Deze instructie lijkt ons symptomatisch voor de ganse pastorale optiek van de tijd. Ze is niet nieuw, maar het is kenschetsend dat in deze tijd aan een heruitgave van het tractaat wordt gedacht.

Vóór alles kan de katholiek herkend worden aan zijn praktijk, het ont- vangen van de sacramenten. Buiten deze is geen heil te vinden: het on- gedoopte kind, al wordt het uit de meest deugdzaam ouders geboren, en hoewel het menselijk gesproken amper de tijd zou hebben gehad ook maar een menselijke handeling, laat staan een zonde op zijn actief te hebben, is niettemin in de ogen van de bisschop onzalig. Essentieel is en blijft het sacrament, zonder hetwelk geen redding mogelijk is.

Dit benadrukken van de praktijk moest tot een juridisch formalisme leiden en bij de lagere bevolkingsklassen al gauw uitgroeien tot een magisch formalisme. Het herhaaldelijk vermelden van de band tussen menselijke handelingen (zonde) en natuurrampen (straffe Gods) kon deze tendens slechts in de hand werken⁶.

(5) Met het doopsel van ongeboren kinderen wordt het dopen van de vrucht „in utero” bedoeld.

J. Ost, *Compendiosa instructio confessoriorum circa abortus vitandos et conferendum abortivis baptisma*, Gent, 1847. GUB, G 5119.

Deze publicatie knoopte aan bij een levendige interesse voor deze problematiek bij de lagere clerus. In 1838 hadden de pastoors van Lochristi, Beervelde, Zeven- eken, Zaffelare, Desteldonk en Destelbergen hun conferenties gewijd aan de op- stelling van een handleiding met vertaling der meest technische termen in het Vlaams, ten gebruike van hun collega's: „*Praxis parochorum circa moribundas gravidens, in conferentiis pastorum dioecesis Gandavensis redacta*”. Het handschrift werd op 10-7-1838 ter goedkeuring aan de bisschop gestuurd. DAG, Bez 10, Dekenij Lokeren, 10-7-1838.

(6) Deze nadruk op de formele praktijk werd ook vastgesteld door Y.-M. Hilaire, *La vie religieuse dans le pays de la Loire au XIXe siècle* in *L'information histori- que*, XXIX, 1967, p. 34. Het betreft hier een formaliseringsmechanisme dat niet eigen is aan de 19de eeuw. Van zodra een godsdienst een massale aanhang krijgt (massificatieproces) (voor België kunnen hier in de 19de eeuw de volksmissies en de uitbouw van het verenigingsleven en onderwijs aangeduid worden), heeft dit zijn weerslag op haar voorstelling en belevingsvorm.

Volgens de godsdienstsocioloog N. Monzel zijn de propaganda voor de frequente biecht en communie, de leer dat de sacramenten „*ex opere operato*” werken, de dogmatisering, de schematische voorstelling en vereenvoudiging van de geloofs- in-

Voor de historicus heeft deze nadruk op het uiterlijk zich conformeren aan bepaalde kerkelijke richtlijnen het voordeel dat de kerkpraktijk als zodanig nauwkeuriger geregistreerd wordt. Vanaf zijn eerste verslag aan de H. Stoel wijst Delebecque erop dat hij bij de heruitgave van de statuten zijn clerus gewezen heeft op de aloude verplichting tot het bijhouden van een register *Status animarum*, waarin naam, voornaam, leeftijd (geboortedatum), burgerlijke stand, beroep, het al dan niet communicant zijn, het al dan niet kunnen lezen of schrijven, het al dan niet bemiddeld zijn en eventuele bemerkingen konden genoteerd worden⁷.

houd, hiervan noodzakelijke gevolgen. Normen en sancties worden zeer eenvoudig geformuleerd, scherp afgelijnd en gemakkelijk controleerbaar gemaakt: „de godsdienstige beleving wordt verdronen door de godsdienstige observantie die iedereen kan nakomen en ook controleerbaar is.” De ledenwinst, het opteren voor het aantal veel meer dan voor de kwaliteit heeft dus haar negatieve weerslag op het geloof zoals het wordt doorgegeven en vergt van de kerkleden onderworpenheid aan gezag en een zich verzoenen met arbitraire, voor de massa bedoelde maatregelen.

Deze trend lijkt ons duidelijk onderkenbaar in de geschiedenis van het bisdom Gent tussen 1830 en 1914, de nevenverschijnselen zoals versterking van het bureaucratische element, de vergroting van de afstand tussen hiërarchische leiders en het gewone volk, de vervaging van de fundamentele gelijkheid tussen alle gelovigen, tussen priesters en leken, en het accentueren van het ambtelijke ten koste van het charismatische inclus.

De bisschoppen verwachten van het kerkvolk op de eerste plaats een zich conformeren aan maatregelen en richtlijnen die, omdat ze voor een ganse massa bestemd zijn, uitwendig, eenvormig en gemakkelijk controleerbaar moeten zijn. Door de druk van de buitenwereld worden deze richtlijnen steeds scherper, nauwkeuriger omlijnd, en zullen ze van aanvankelijke verboden evolueren tot min of meer uitgesproken verplichtingen (geen lid worden van de vrijmetselarij, later: wel lid worden van de Congregatie van O.-L.-Vrouw, geen lid worden van de Internationale, wel lid worden van de Xaverianen).

Door de maximalistische visie der bisschoppen en hun overtuiging dat de godsdienstige overtuiging zich moest manifesteren in alle sectoren van het menselijke en openbare leven, zullen deze verplichtingen de ganse gamma van de menselijke bedrijvigheden bestrijken.

Zie hierover H. en W. Goddijn, *Sociologie van Kerk en Godsdienst (Aulaboecken nr 249)*, Utrecht-Antwerpen, 1966, pp. 154-155.

(7) CEP Delebecque, 2-6-1840. De eerste verplichting dateerde van 1625.

VA, CdC, Ganda, 11-12-1841.

De registers werden gedrukt: *Register der bevolking voor het geestelijke bestier der parochie of Status animarum. Parochie van...*

Er werden er teruggevonden in DAZ en DAN en ook op het PA-Moerbeke-Waas, St.-Martens-Lierde, Zeveneken en Erpe. Zijn gepubliceerd: P. Stuyver, *Status animarum van Erpe, 1848*, Erpe 1978 en V. Gaublomme, *De status animarum van St.-Martens-Lierde in 1844 in Vlaamse Stam*, 1974, 1, pp. 47-55.

Toen het bevel in de statuta van het diocees zou worden opgenomen, waren de reacties van de dekenen, aan wie in dit verband advies werd gevraagd, negatief: volgens Sonnevile, aartspriester van Gent was het boek vroeger wel nuttig, „plures erant sacerdotes et pauciores parochiani. Sed hodie hoc non amplius ita est.” — De deken van Nevele vraagt de verplichting weg te laten en die van Lokeren beweert dat het onmogelijk is in een grote stad het exact aantal niet-pasers te kennen. BAG, B XXI b 47 (CB III 4), mei 1840: B XXI c 62 (CB III 7), 29-4-1842.

Over de *Status animarum* in het algemeen zie ook nog W. Rombauts, *Jaarlijkse biecht en paascommunie. De evolutie van de normen en het toezicht van de clerus in België van 1835 tot 1927* in BTNG, 1972, III, 1-2, p. 85 e.v. en H. Swoboda, *Grossstadtseelsorge. Eine pastoraltheologische Studie*, Regensburg, 1911, pp. 254 e.v.

Delebecque zal de eerste bisschop zijn die werk maakt van het tellen van de paashouders en paasverzuimers, door geregelde enquêtes in de stad Gent en door een grote enquête voor het ganse diocees, en die de aldus verzamelde getallen, samen met de communiccijfers van de missiebeweging in zijn verslagen aan de H. Stoel zal vermelden. Het aantal heeft duidelijk aan belang gewonnen.

3. Onder Bracq (1864-1888)

Bracq en Stillemans denken in dezelfde richting.

Onder Bracq zal de katholiek niet alleen geen „slechte” kranten mogen lezen, geen toneelopvoeringen bijwonen en de onkerkelijke verenigingen moeten vluchten, maar hij zal ook lid dienen te worden van vrome verenigingen : de bisschop zal naast de veroordeling van de dwalingen van de maatschappij, ook de wegen aanduiden waarlangs men die gevaren kan ontlopen. Men vraagt een groter engagement, dat meestal de vorm aanneemt van het lidmaatschap van een of andere der parochiale verenigingen die Bracq in leven zal roepen ⁸.

Onder zijn episcopaat brandt de schooloorlog los, met als gevolg dat de katholiek vanaf 1879 zijn kinderen ook naar de katholieke school zal sturen, terwijl het onderscheid officieel-vrij onderwijs voordien op de meeste plaatsen theoretisch was gebleven.

De uitbouw van de lekenverenigingen en de opkomst van de arbeidersbeweging zullen de bisschop toelaten de gevaren van de wereld nader te omschrijven. Het zijn met name de Internationale, de Nihilisten, de vrijmetselaars, de Anarchisten, de *Ligue de l'enseignement* en het Willemsfonds.

Op 23 mei 1871 geeft Bracq dan, aan de hand der *Relationes status parochiarum*, een overzicht van de bestaande misbruiken. Er is vooreerst de onwetendheid inzake de geloofswaarheden : „ignorantia est omnium malorum mater”. Op de tweede plaats : het te frequente herbergbezoek en de lectuur van slechte kranten. Ten vierde de seizoenarbeid ; ten vijfde de legerdienst en ten slotte het overwicht van het lekenelement binnen het bestuur van vrome congregaties ⁹.

Op 9-2-1876 wordt gewezen op de gevaren die de onderwijzersstand loopt ¹⁰.

Het schema van deze pastoraal is vrij duidelijk : naarmate de wereld waarin de gelovige zijn hemel moet verdienen „ongeloviger” wordt, naarmate het katholicisme als levenshouding minder vanzelfsprekend wordt en de keuzemogelijkheden op levensbeschouwelijk vlak talrijker worden,

(8) BAG, Bez 30, DV 1860 : „... Quid boni inducere oportet?”

Bez 26, RSP 1870 : „An sint comoediae flandricae? Excursus sera vespera seu „festival”?”

Bez 17-20, RSP 1888 : „An habentur tabernae male notatae? An frequentantur per foeminas? An existunt societates pravae, spiritui catholico adversariae et quanam? An leguntur folia prava? An hoc fit in plurimis domibus?”, enz.

(9) CEP Bracq, 23-5-1871.

(10) CEP Bracq, 9-2-1876.

brengt de maximalistische optiek van de bisschoppen met zich mee dat werk moet gemaakt worden van de uitbouw van een gelovige wereld, een katholieke zuil, waarbinnen de christen zijn leven kan doorlopen zonder in aanraking te komen met besmettende, andersdenkende elementen. Ieder vraagstuk waarvoor een alternatief wordt geboden voor de katholieke oplossing, wordt aldus een criterium te meer voor het meten van de Katholiciteit van de gelovige. Door de groeiende tegenstelling Kerk-Wereld worden de eisen, gesteld aan de gelovige, ook aanzienlijker. Indien Fallot de Beaumont zich kon beperken tot het bestrijden van hoofdzakelijk morele tekortkomingen bij het kerkvolk, vermits er zo goed als geen andere dan een min of meer christelijke levenswandel denkbaar was voor het merendeel van de bevolking, dan ligt de situatie anders onder Bracq. De gelovige is niet alleen een goed christen mens (Fallot de Beaumont), hij onthoudt zich niet alleen van de bekeringen van de wereld (Van de Velde en Delebecque), hij komt nu ook openlijk uit voor zijn levensbeschouwing door te kiezen voor de katholieke school, door lid te zijn van een vrome vereniging, door het lezen van bepaalde kranten, door deel te nemen aan bedevaarten, enz. Er wordt meer en meer inzet van de gelovige gevraagd en de strijd tegen het menselijk opzicht, dat de sociale beleving van dit „consequente” christendom in de weg staat zal dan ook een constante vormen binnen Bracqs raadgevingen.

Het is niet toevallig dat met de duidelijker omschrijving van de verplichtingen van de Katholiek, ook het pastoraal ambt sterker gereguleerd wordt en hogere eisen gaat stellen aan zijn bedienaars. De begeleiding van de gelovige — van „de wieg tot het graf” zoals de Vincentianen het uitdrukten — vergde de uitbouw van een ganse infrastructuur, en dit werk diende in laatste instantie door de parochiegeestelijkheid geleverd te worden ¹¹.

4. Onder Stillemans (1889-1916)

Stillemans zal zich, door de uitbouw van de katholieke sociale werken, tot één toevoeging beperken : naast zijn eigen school, zijn eigen krant, zijn eigen vereniging, heeft de Vlaamse Katholiek nu ook zijn eigen ziekteverzekering, syndicaat, bibliotheek, voetbalclub, turngenootschap en last but not least, sinds 1884, ook zijn confessionele partij.

Deze verruiming van de eisen, gesteld aan de goede Katholiek, en de accentverschuiving waarmee dit gepaard gaat, kunnen zeer duidelijk afgelezen worden uit de nieuwe registers van de *Status animarum* die in het begin van deze eeuw bij Beyaert te Brugge werden gedrukt.

Er kon in worden vermeld : naam, voornaam, geboorteplaats van de parochiaan, volledige geboortedatum, beroep, paashouder of niet, mishoorder of niet, het aantal stemmen waarop hij recht heeft bij wetgevende, provinciale of gemeentelijke verkiezingen, de *opinio politica* : C, L, S of D (Katholiek, liberaal, socialist of *dubius*, twijfelachtig) en de naam van

(11) J. Art, *Kerkelijke structuren en pastoraal in het bisdom Gent 1830-1914, (Standen en Landen)*, Heule, 1977.

de eigenaar van het huis dat hij bewoont. Daarna een kolom voor bijzondere aanmerkingen. Achteraan in het boek was er plaats voor overzichtelijke tabellen : aantal paasverzuimers, gescheidenen, het vermoede aantal katholieke, liberale, socialistische of twijfelachtige stemmen, het aantal verdeelde communies en de opbrengst der onderscheidene collectes¹².

5. Besluit

Naarmate de eeuw vorderde werden ook de verplichtingen van de gelovige uitgebreid en duidelijker geformuleerd. Hetzelfde fenomeen kon vastgesteld worden bij het nagaan van de pastorale verplichtingen.

Centraal blijft de praktijk, het uiterlijk zich conformeren aan de kerkelijke verplichtingen. Naar de motivatie wordt zelden gevraagd. Belangrijk is het uitwendig nakomen van bepaalde richtlijnen.

Die richtlijnen gaan zich, naarmate de gelovige in zijn bestaan voor meer keuzen gesteld wordt, vermenigvuldigen. Binnen de gesloten kerkopvatting van de 19de-eeuwse bisschoppen betekende groeiende keuzemogelijkheid even zovele gelegenheden tot zonde, even zovele staten van bekoring.

Vertrekkende vanuit de veronderstelling dat het geloof slechts binnen een bepaald gevrijwaard milieu kon overleven, betekende iedere ontsnapping, ieder doorbreken van dit milieu zoveel als een verloochening van de oorspronkelijke gelovige optie, een onvergeeflijke insequentie.

In geen eeuw vermenigvuldigden de keuzemogelijkheden voor de gewone gelovige zich zo snel als in de 19de en 20ste eeuw, ook in die sectoren die voor de Kerk van vitaal belang waren : o.a. de politieke.

Hoe wonderlijk de gelijkschakeling van religieuze en politieke keuze ook moge schijnen, binnen de 19de-eeuwse kerkopvatting was ze volkomen logisch. Elders werd erop gewezen hoe de Kerk de structuren als essentieel ervoer voor het kunnen volbrengen van haar apostolische taak, en welke prijs ze bereid was hiervoor te betalen. Vermits de uitbouw van die structuren in de 19de eeuw in belangrijke mate afhankelijk was van de politieke situatie, kon het niet anders dan dat ieder rechtgeaard katholiek ook zijn stem uitbracht in navolging van de richtlijnen van zijn Moeder, de Heilige Kerk.

Het politieke terrein was echter niet het enige dat werd afgelijnd : ook op het vlak van de informatiekanalen en ontspanningsmogelijkheden, eigenlijk op alle gebieden die enige mentale verschuiving voor gevolg konden hebben, werd duidelijk paal en perk gesteld en in de mate van het mogelijke, de kerkelijke oplossing voorgesteld.

Voor de historicus zijn de „bekoringen” — de zich verruimende keuzemogelijkheden van de gelovige — even zovele criteria waaraan de nor-

(12) De eigenlijke titel van het register luidt : *Status animarum in paroecia ... sectio ...*, Brugis, apud Car. Beyaert, 1910.

Er werden (oningerulde) exemplaren van teruggevonden in DAZ en DAD.

Rombauts vond er enkele terug in West-Vlaanderen : W. Rombauts, *Het paasverzuim in het bisdom Brugge (1840-1911). Bijdrage tot de geschiedenis van het kerkelijk leven in West-Vlaanderen* (ICHG, nr. 62), Brussel, 1971.

matieve integratie van de 19de-eeuwse katholiek kan gemeten worden. Het is wel van belang hierbij de eigentijdse waardeschaal te eerbiedigen en aan b.v. het syndikale lidmaatschap vooralsnog geen grotere significantie toe te kennen dan aan de paascommunie, tenzij dit uit de bronnen zou blijken. Voorlopig kan alleen met de door voorgaande documenten aangegeven waardemeters rekening gehouden worden. Welke hun onderlinge verhouding is zal het lokale onderzoek uitmaken. Politiek, lectuur, lidmaatschappen en schoolkeuze blijken echter nu reeds hete hangijzers te vormen.

II. RELATIONES STATUS DIOECESIS EN ALGEMENE OVERZICHTEN

1. *Onder Van de Velde*

In 1833 verklaart Van de Velde dat hij in 1829 een „populus passim religiosus et sincere Romano-Catholicus” heeft aangetroffen dat echter wel vlug volledig verloren zou zijn gegaan voor de Kerk, indien geen werk werd gemaakt van de heropbouw der traditionele kerkelijke organisaties: „ni Deus populo suo subvenisset, fidem et religionem in hisce partibus sensim extingui.” Als voorbeeld alleen dit: meer dan 100.000 personen zouden naar zeggen van de bisschop niet gevormd zijn, hoewel ze de vereiste leeftijd reeds bereikt hadden. Een kerkvolk echter dat naar zijn diepste overtuiging in de ogen van de bisschop nog steeds voor het allergrootste deel katholiek is, maar dat door de gebrekkige kerkelijke infrastructuur der voorbije decennia enigszins van de Kerk is vreemd geraakt¹³.

Een artikel uit dezelfde tijd in het *Journal historique et littéraire* klinkt in dezelfde zin en besluit: „Les obstacles que nous avons à vaincre sont grands et nombreux. Plusieurs de ces obstacles tiennent à notre système politique...”¹⁴.

2. *Onder Delebecque*

Delebecque zal zich inzetten om die „latent katholieke” massa door de missiebeweging terug naar de Kerk te brengen. Hij vermeldt in zijn status van 1841 dat er op de 780.000 inwoners 96.000 Gentenaars zijn en onder hen 1.100 Calvinisten en 100 Joden. Hij klaagt over de „mores” van de stedelingen: ze zijn tamelijk verdorven en dit wegens de slechte boeken, de ongodsdienstige dagbladen, de toneelspelen, de ontuchthuizen en de herbergen, die tot laat in de nacht open zijn. Dat laatste misbruik evenals de slechte kranten, vindt men ook, zij het in mindere mate, op het platteland terug. Te Gent werden belangrijke resultaten geboekt via de missiebeweging. De geheime genootschappen, meer bepaald de vrijmetselarij, vangt er echter velen in haar netten, o.a. omdat men zich niet bewust is van het kwaad van die vereniging en omdat ze de weg is naar vele openbare ambten. Over het algemeen echter besluit hij met een positief bilan: het plattelandsgedeelte, het meest godsdienstige deel van het diocees, groepeerd ook het merendeel van de bevolking, en de missiebeweging heeft, zelfs te Gent, een groeiend aantal pratikerenden tot resultaat¹⁵. Hetzelfde blijkt uit een brief van Noyer aan Lambruschini: „Le nombre des hommes pratiquant ouvertement la religion augmente tous les ans”. In de steden echter,

(13) VA, CdC RSD Ganda, 10-10-1833.

(14) *Etat religieux de la Belgique* in *Journal historique et littéraire*, 1834, pp. 336-340. Het stuk is typisch voor de kerkopvatting van de ultramontaanse groep.

(15) VA, CdC RSD Ganda, 11-12-1841.

wegens het te grote aantal parochianen is de toestand niet zo gunstig. Bovendien is er in België zoals in Frankrijk „un réveil du vieux esprit voltarien en opposition au retour de la foi qui étend ses progrès dans la jeune génération”¹⁶. Maar niettemin schijnt men het erover eens te zijn dat rond 1850, ook in de steden, de toestand veel gunstiger is geworden t.o.v. de situatie gedurende de eerste drie decennia van de eeuw: „E cosa notoria, che per la trista condizione di piu governi anticristiani, quali in Belgio per poco men d'un mezzo secolo si sono succeduti, la pietà e la frequenza dei Sacramenti, massimamente nelle Città, era quasi venuta in disusanza; E parimente notorio che un miglioramento notevole si osserva e va crescendo ogni anno”¹⁷.

De status van 1845 klinkt in dezelfde zin. Het platteland gaat voort op de ingeslagen weg: „... proficere in pietate, non obstantibus impiorum conatibus”. Het grootste deel van die bevolking gaat éénmaal per maand te biecht en te communie, een derde zeker vier maal per jaar, en slechts weinigen beperken zich tot één biecht per jaar. Er worden er nauwelijks enkelen gevonden die hun paasverplichting niet nakomen. Te Gent echter ziet men een omgekeerde evolutie: ondanks alle initiatieven van de bisschop, „multi obdurati remanent”, zodat met het laatste paasfeest op 68.000 communicanten er „slechts” 46.400 hun verplichting nakwamen (68 %).

Hiervoor geeft de bisschop dezelfde redenen op als in de vorige status, wel vermeldt hij er ditmaal de te grote uitgestrektheid van de parochies bij¹⁸.

De status van 1849 klinkt nog meer in mineur: op het platteland alles goed, hoewel de spoorweg de bekoringen van de stad binnen het bereik van de boeren heeft gebracht. Naast Gent zijn nu alle steden en grote dorpen haarden van verderf, terwijl te Gent aan de traditionele lijst der gevaren ook nog die der slechte scholen wordt gevoegd¹⁹.

Op het klad van zijn status had Delebecque genoteerd: „etsi malum absque medio esse videatur...”, „en al schijnt er geen oplossing voor het probleem...”, maar hij heeft dit in zijn definitieve tekst weggelaten²⁰.

De relatio van 1853 is belangrijk omdat voor de eerste maal, naast het zoveelste benadrukken van de tegenstelling steden-platteland, voor Gent wordt gespecificeerd dat het vooral de werkliedenstand is die gevaar

(16) A. Simon, *Politique religieuse de Léopold Ier...*, p. 139 e.v. Brief van 16-9-1845.

(17) ARSJ, *Osservazioni sulla situazione presente dei regolari in Belgio* (ca. 1850), Belg 2 - XII, gepubliceerd bij J. Art, *Socio-religieuze achtergronden...*, p. 685 e.v. Volgens de bisschop zou de verbetering zulke afmetingen genomen hebben dat er te Gent in 1858 het dubbel aantal paascommunies werd uitgerekend t.o.v. 1839.

„... Attamen in urbe pietatem augmenta sumpsisse, ex eo constat quod Rus Epus etiam nuper asseruit a tempore quo dioecesos gubernacula sumpsit, duplicatum esse numerum in paschate communicantium.” LA 1857-8, p. 30.

Zie in dit verband ook de tabel I.

(18) VA, *CdC*, RSD Ganda, 11-11-1845.

(19) *Ibidem*, 21-12-1849.

(20) BAG, B XXI g 158 (I 42), RSD van 1849.

loopt, maar dat voor deze de organisaties van Vincentius a Paulo een uitweg bieden. In 1857 worden de „classis operariorum et litteratorum” naast elkaar aangegeven, steeds voor de stad Gent²¹. In 1859 is een ander algemeen rapport bekend van de hand van abbé Doignon, oud-volksvertegenwoordiger, gericht aan de „Sainte Inquisition de Rome”. Schrijver meent dat het tijd is de alarmklok te luiden, wegens de groeiende geloofsafval in België en het steeds meer veld winnende protestantisme en rationalistisch indifferentisme. Als oorzaken van die toestand wijst Doignon de liberale regering aan, die de ambtenaars benoemt: „Il arrive donc que tout le monde veut être et se dire libéral, afin d’obtenir les emplois, les honneurs, les faveurs d’un gouvernement qui est lui-même libéral jusque dans ses entrailles”. Daarbij komt het gebrek aan instructie bij de bevolking, een gebrek dat rechtstreeks gevolg is van de apathie van de parochiegeestelijkheid, en dat zijn gevolgen vooral laat voelen bij de „classe ouvrière et pauvre, qui est si nombreuse”²². De nuntius, die door de staatssecretaris in dit verband geconsulteerd wordt, tracht de situatie wat rooskleuriger voor te stellen. Maar, geeft hij toe, „het is zeker dat liberalisme en indifferentisme in geloofszaken synoniem zijn geworden”, en dat dit liberalisme vooral veld heeft gewonnen in de steden, bij de jeugd. Dit om carrière te maken. Maar in de volksklasse, bij het merendeel van de bevolking, ook bij hen die zich liberaal noemen, is dit liberalisme verre van anti-religieus. De voornaamste negatieve factor in de steden is de te grote uitgestrektheid van de parochies²³.

Doignon was nochtans niet de enige geweest die een voor de Kerk ongunstige evolutie had opgemerkt: de provinciaal van de Belgische provincie van de Sociëteit van Jezus schreef in 1858 aan zijn generaal: „licet exterius omnia satis pacata videantur, si res serio inspiciamus, multa sunt quae ingruentem et validam tempestatem praenuntiant: mira et in dies ingravescens malevolorum audacia, bonorum segnitias, multorum dejectus animus, nec inter bonos nec inter malos concordia (...). Antiqui liberales mitiores fiunt quia post se vident exurgere pejorem et pessimam progeniem. Ficta in pace fere videntur omnia quiescere”²⁴.

In zijn laatste *Relatio*, die van 1861, vat Delebecque dan nog eens de situatie samen. Op het platteland gaat alles goed. In de steden is er veel zedenbederf maar, Gent uitgezonderd, toch nog altijd weinig paasverzuim. In Gent zelf hebben dat jaar „maar” 60.000 van de 75.000 communicanten hun pasen gehouden (80%). De goeden echter worden beter²⁵.

Die goeden zijn in de ogen van Delebecque vooral de school van de „Bien Public”, het milieu van de eerste Vincentianen. Volgens Ducpé-tiaux gaat het hier echter om een zeer kleine minderheid, „cinq ou six

(21) VA, CdC, RSD Ganda, 6-4-1853 en 7-12-1857.

(22) VA, SdS, Rubrica 256, a° 1859, f° 40-41, 29-1-1859; Doignon aan de H. Stoel.

(23) VA, SdS, Rubrica 256, a° 1859, f° 42 e.v., 5-5-1859 en 19-6-1859, de staatssecretaris aan de nuntius en vice versa.

(24) ARSJ, Belg 3-1-43, 6-11-1858.

(25) VA, CdC RSD Ganda, 29-11-1861.

adeptes", terwijl de massa van de Gentse publieke opinie zich nog niet heeft uitgesproken in de ene of de andere richting.

„A Gand, plus que partout ailleurs il existe ce qu'on pourrait nommer la masse flottante de l'opinion. Elle oscille entre la pratique des croyances antiques et les séductions malsaines mais attrayantes de la morale dite des temps nouveaux. Cette oscillation est dangereuse et pour peu qu'elle continue, elle se résoudra en une marche accélérée vers les doctrines anticatholiques. Et cependant, cette masse peut être ramenée et rendue à la Religion qui est toujours dans son cœur mais que des préjugés et parfois le zèle exagéré de certains catholiques (dont le seul tort est de vouloir être ce que le vulgaire appelle familièrement „gens plus catholiques que le pape") ont compromis à ses yeux" ²⁶.

Het is duidelijk dat van zodra er sprake zou zijn van de Syllabus, er reactie zou komen van degenen die achter vorige tekst stonden, maar ditmaal via de pen van Dechamps. Deze bezweert de Paus af te zien van iedere veroordeling van de moderne vrijheden, en pleit voor stilte, zoniet zouden de gevolgen catastrofaal kunnen zijn: „le découragement et le doute jettés dans la conscience de tous les catholiques intelligents... et de toute cette jeunesse qui se trouve au seuil de cette porte (de la liberté) et que l'on risque de repousser dans l'incrédulité libérale en les plaçant entre les deux termes d'un dilemme fatal: la foi catholique ou l'abandon des institutions de notre temps" ²⁷.

De Syllabus zal toch gepubliceerd worden en aan het Gents kerkvolk gestuurd worden samen met het nieuws van de benoeming van Bracq.

3. *Onder Bracq*

De resultaten van de Syllabus zijn o.i. reeds op te maken uit de *Relatio Status* van 1865. Op het platteland gaat alles nog altijd opperbest: „vix unus est qui desit debito paschali." In de steden echter is hun aantal groter, vooral te Gent: „Qui autem in civitate Gandavensi morantur, sunt vel ferventissimi, summa pietate perspicui et omnibus bonis operibus addicti, vel tepidi et negligentes, vel, quod paucorum est, impii bellantes adversus Dominum et Christum eius. Boni crescunt singulis annis in sancto ardore (non in numero!), saepissime ad Sacram Syntaxim accedunt... dum ab altera parte mali Deum blasphemant... et conantur mentes simplicium pervertere. Sed Deo sunt laudes, non proficiunt numero, malitia autem magis magisque obdurescunt" ²⁸. In 1869 komt de middenklasse

(26) VA, *NdB* XX 8, 23-1-1864, J. de Hemptinne aan de nuntius. De geciteerde tekst is een afschrift van de notulen van het inrichtend comité van de *Assemblée des Catholiques*, dat de Hemptinne doorspeelt naar de nuntiatuur.

(27) VA, *SdS*, Rubrica 256, a° 1864, fasc. 3, 15-9-1863, Dechamps aan de staatssecretaris.

Ducpétiaux schrijft in dezelfde zin (*Ibidem*, fasc. 4, f° 46, 4-3-1864): „Les armes tomberaient des mains des plus dévoués et le découragement s'emparerait des âmes les mieux trempées."

Zie ook nog VA, *Archivo particolare Pio IX*, n° 1876, 15-3-1864, Dechamps aan Pius IX.

(28) VA, *CdC*, RSD Ganda, 10-11-1865.

weer naar voren : de „tepidi qui fidem corde servant, sed sopsitam”²⁹.

Naar aanleiding van het Vaticaans Concilie sturen Cartuyvels en Feye hun beschouwingen aan de nuntius, o.a. over de staat van het Belgisch kerkvolk.

Cartuyvels wil de voornaamste oorzaken aangeven van de „diminution de la vie chrétienne que nous avons la douleur de constater au milieu de ce peuple catholique.” Deze kunnen onder drie grote kapitels teruggebracht worden : de teleurgang van het christelijk familieleven, het tekort schieten van de priesterlijke actie en de sociale structuren.

De teleurgang van het familieleven kan in alle bevolkingslagen vastgesteld worden : de vader zoekt zijn ontspanning buiten het gezin, de moeder is „mondaine”, het kind kent geen gehoorzaamheid meer en is er enkel op uit zich te ontvoogden. De Kerk zou zich moeten inspannen om via de moeder — en dus via de meisjesopleiding, die hoofdzakelijk in handen is van de kloosters — de christelijke familiegeest tot nieuw leven te brengen. Ook de priesters zouden via de familie moeten werken, door de leden ervan te wijzen op de onverzoenbaarheid van bepaalde mondaine praktijken met de christelijke leer. Vooral in de biechtstoel kan men langs deze weg resultaten bereiken, door het compromis af te wijzen dat in de haute société en de bourgeoisie opgeld heeft gemaakt : „les étranges compromis entre les sensualités du siècle, les parures immodestes ; les prodigalités des festins, la fréquentation de théâtre presque toujours scandaleux, les bals et les fêtes continuelles, et la profession d’une certaine piété extérieure, la fréquentation des sacraments, la participation aux congrégations de la Sainte Vierge et l’exercice de la bienfaisance.”

Onder de ondeugden van de burgerij en hogere klasse zal Feye nog het onderhouden van een bijzit aanduiden, ook door personen die kerkelijk gehuwd zijn, en de geboortebeperving : „In maioribus praecipue civitatibus tanta est multorum non infimae conditionis hominum vitae lubricitas, ut non pauci, licet matrimonio iuncti concubinam habeant et in peculiari domo sustentent ; imo in praecipuis civitatibus non infrequens haec est primariorum adolescentium vita. Pessimum quoque peccatum Onan inter matrimonio iunctos, qui non sunt de plebe, non infrequens est.”

De priesterlijke actie wordt in hoge mate gehinderd door het gebrek aan navorming bij de clerus : de priesterconferenties zouden met meer ernst moeten gehouden worden. Het lage peil van de predikatie is er een rechtstreeks gevolg van. Vooral echter het verloren gaan van de parochiegeest staat de pastorale actie in de weg : „Beaucoup d’hommes dans les villes, ignorent qu’ils ont une paroisse qui est la leur et un curé qui a charge spéciale de leurs âmes”³⁰.

(29) Ibidem, 21-11-1869.

(30) VA 1869, 29-1 en 15-3-1869, Cartuyvels aan de nuntius.

VA, *Congregazio del Concilio Vaticano I*, Rapport Feye.

Deze rapporten zullen binnenkort in extenso gepubliceerd worden in het *Bulletin de l’Institut Historique Belge de Rome*, onder de titel *Documents concernant la situation de l’Eglise catholique en Belgique en vue du Concile de Vatican I (1869-1870)*.

Ook de nieuwe devoties, die aan de halfslachtigen de illusie geven dat ze katholiek zijn door het volbrengen van louter uitwendige handelingen en die de kritiek oproepen van de ongelovigen, zouden op gezonder paden moeten gebracht worden. Men zou aandacht moeten besteden aan de grondwaarheden van het geloof, en de devotie tot het H. Sacrament en het H. Misoffer weer in ere herstellen.

Wat de sociale structuren aangaat, zou men vooreerst alle illusies die bestaan omtrent de verzoenbaarheid tussen Kerk en moderne vrijheden de wereld moeten uithelpen. Feye zal de voor de Kerk minder gunstige gevolgen op het vlak van het onderwijs, het tijdelijke van de eredienst, enz., meer in detail bespreken. Cartuyvels echter hamert meer op de sociale kwestie — zoals ze enkele jaren later zou genoemd worden: „C'est le peuple travailleur qui rétablira l'harmonie brisée entre l'Eglise et l'Etat moderne, parce qu'il sentira l'indispensable nécessité de la foi... Nous sommes à la veille d'un cataclysme, d'un soulèvement des barbares... Il faut que la religion aille à ces nouveaux barbares pour les rendre chrétiens.”

De aangewezen pastorale methodes zijn hier het patronagewerk en de uitbouw van de caritatieve werken.

Voor zijn laatste *Relatio* van 1886 schrijft Bracq niet veel nieuws meer. Naast de oude tegenstelling tussen stad en land, vermeldt de bisschop ook de opkomst van de Internationale. Naar zijn zeggen kon deze in 1873 nog afgeremd worden door een herderlijke brief, zodat „emissarii ab operariis fuerunt repulsi, et pax Christi confirmata est.” In 1877 moest men echter schrijven dat hun congres te Gent niet had kunnen verhinderd worden³¹. In 1886 dan: „Extra civitatem Gandavensem, pauci reperiuntur desertores fidei, sed in ipsa civitate, in quae 140.000 incolae et ultra, inimici Christi quamplurimi habitant. Massones, socialistae, radicales, nihilistae”³².

Dit getuigenis klopt enigszins met het rapport van de nuntius in België van 1876: het merendeel van de katholieke partij is samengesteld uit plattelandslieden, de leden van de oude aristocratie en de clerus. In de steden zijn de liberalen baas: het grootste deel der handelaars, industriëlen, bankiers, advocaten en „hommes de lettres” is liberaal: „Il partito liberale nel Belgio è forte pel numero, potente per la influenza del danaro, astucissimo per la intelligenza che lo serve, audacissimo per la preponderanza che esercita nelle grandi città.” En de tijd der pratikerende liberalen schijnt meer en meer tot het verleden te behoren...³³.

(31) VA, *CdC*, RSD Ganda, 8/10/1873.

(32) Ibidem, 6/4/1886.

(33) VA, *SdS* Rubrica 256, a° 1877, fasc. 1, 21/6/1876, nuntius aan de staats-secretris.

D. Ferrata, in deel I van zijn *Mémoires*, p. 257 e.v. herhaalt deze beschouwing: de onkerkelijken moeten ca. 1880 gezocht bij de magistratuur (voor het Hof van Verbreking), de officieren van het leger, de „Garde Civique”, de hoogleraren van de Rijksuniversiteit, de bedienden van Post, Telegraaf en Spoorwegen, het personeel van de ministeries, „pour le plus grand nombre recrutés parmi les libéraux”. De recente studie van E. Witte, *De Belgische vrijdenkersorganisaties 1854-1914 in Tijdschrift voor de Studie van de Verlichting*, V, 1977, 2, pp. 127-286, bevestigt dit getuigenis.

4. *Onder Stillemans*

Men moet wachten tot 1894 om een nieuwe *Relatio*, ditmaal van de hand van Stillemans, te lezen te krijgen. Vooreerst is er de katholieke regering: „Cum Gubernium collegiumque ministrorum Regis Ecclesiae non modo non adversetur, sed omni obsequio faveat, nihil obstat immunitati ecclesiarum nec libertati episcopalis officii.” Maar daarnaast blijft de oude tegenstelling steden-platteland, met nu als groot gevaar het socialisme dat vooral de fabrieksarbeiders bedreigt³⁴. In 1898 komen daar de gemeentescholen van Gent bij: „Verum fatendum est et maxime lugendum ex operariis praesertim civitatum numerum non spernendum a religionis professione abductos fuisse, per regimen neutrum scholarum et per conatus socialistarum”³⁵.

5. *Besluit*

De *Relationes* en andere algemene verslagen lichten ons in over wat de hogere clerus en vooraanstaande katholieke leken wisten en dachten van de toestand van het gewone kerkvolk.

De plattelandslui, vooral degenen die een dorp bewoonden waar geen spoorlijn liep en alle andere bewoners of leden van gesloten, door de Kerk gecontroleerde milieus krijgen eenparig de lof toegezwaaid. De stad daarentegen, en binnen de stad dan nog bepaalde beroepscategorieën (een deel van de burgerij, de arbeiders) blijken in bestendig gevaar te verkeren. Onder de voornaamste stedelijke bekoringen signaleert de bisschop het theater, de geheime genootschappen, de ontuchthuizen en de ongecontroleerde pers, langswaar dan weer de goddeloze leerstelsels worden verspreid, zoals liberalisme en socialisme.

In feite golden het steeds elementen die zich min of meer aan de kerkelijke invloedssfeer hadden weten te onttrekken, door eigen optreden of door toedoen van de omstandigheden. Men hoeft er zich dan ook niet over te verwonderen dat noch in die noch in andere kerkelijke verslagen, gerept wordt over misbruiken die vanuit het 20ste-eeuwse standpunt toch wel belangrijker waren dan b.v. dat van de ontuchthuizen. Binnen de 19de-eeuwse kerkelijke logica waren dit geen „abusus”: het pauperisme b.v. behoorde nu eenmaal tot de sociale realiteit van toen, en dan nog tot die realiteit die de Kerk nog onder controle meende te hebben. Als „abusus” worden alleen die gegevens gesignaleerd als die van aard waren de apostolische taak van de Kerk te hinderen en het pauperisme was niet van die aard.

De middelen die worden aangehaald om de misbruiken tekeer te gaan hebben bijna alle een zelfde kenmerk: ze vertrekken vanuit een blind

(34) VA, *CdC*, RSD Ganda 25/11/1894.

(35) *Ibidem*, 29/4/1898. Van de 12 vrijdenkersorganisaties die door E. Witte, *art. cit.*, pp. 229-230 worden opgegeven voor Oost-Vlaanderen, zijn er 9 van socialistische strekking. De vroegste dateert van 1876 (De Verenigde Solidairen - Les Solidaires réunis, Gent).

geloof in de uitbouw en aanpassing van de kerkstructuur zelf. Zowel Van de Velde als Delebecque (de missies, de parochies) en op hun manier Bracq en Stillemans (het verenigingsleven) en ook Cartuyvels en Doignon menen dat het zal volstaan een bepaalde sector van de reeds bestaande pastorale bedrijvigheid verder uit te bouwen, om aan de euvels te verhelpen. Zelfs in verband met de vrijmetselarij of het liberalisme wordt de weg gewezen waarlangs de verloren schapen voor de Kerk kunnen teruggewonnen worden.

Zijn die mensen immers geen lid geworden „om den brode”? Om bepaalde betrekkingen te verwerven? Welnu, van zodra de Kerk machtig genoeg zal zijn om zelf bij de toewijzing van die gegeerde betrekkingen de doorslag te geven, dan zullen die organisaties lang zoveel succes niet meer kennen.

Langs die weg krijgt men ook een eerste indruk van wat voor de bisschoppen een „ideale wereld” zou geweest zijn, d.w.z. waar geen „abusus” meer in zouden voorkomen. Dit blijkt een theocratische wereldordening geweest te zijn waarbinnen de Kerk als enige de levensomstandigheden van alle stervelingen zou bepalen. Naarmate het aan de prelaten duidelijk wordt dat de verwezenlijking van dit ideaalbeeld niet meer in hun eeuw zou plaatsvinden, besteden ze meer aandacht aan de „zuiveren”, aan degenen die reeds in de geest burger van dergelijke theocratische maatschappij waren geworden. Indien de Kerk er dan niet in zou slagen de ganse wereld naar haar ideaal te vormen, dan zal toch minstens zijzelf de „civitas dei” binnen die verdorven planeet zijn. Vooral Bracq dacht in die richting ³⁶.

(36) Tendens die ook in Frankrijk kan teruggevonden worden: „*Sous le pontificat de Pie IX s'opéra une sorte de concentration de forces catholiques... qui consolida intérieurement l'Eglise mais en même temps l'isola du monde*”. Getuigenis van Kard. Lavigerie, opgenomen bij X. De Montclos, *Lavigerie, le St. Siège et l'Eglise de l'avènement de Pie IX à l'avènement de Léon XIII 1846-1878*, Parijs, 1965, p. 569. Voor België kan ze o.m. duidelijk opgemaakt worden uit de rapporten die de nuntius in 1869 door zijn informatoren werden toegestuurd. Er moest o.a. geantwoord worden op de vraag welke de houding was van het kerkvolk, t.o.v. het komende concilie: „... Quant aux catholiques, la Belgique en renferme un grand nombre de tièdes, indifférents et même s'éloignant totalement ou à peu près, des pratiques de la religion. Ceux-ci ne s'occupent guère du Concile et n'ont d'autres préoccupations que leur commerce, leur industrie ou leurs plaisirs... Les autres, sans en excepter le Clergé, se divisent en deux classes: la 1ère classe comprend ceux qui sont non seulement dévoués cœur et âme à la cause de l'Eglise et du St.Siège, mais qui sont en outre soumis sans réserve à toutes les doctrines émanées du St. Siège (...)

La deuxième classe, dans laquelle beaucoup de membres du jeune Clergé en Belgique, sont les catholiques dits libéraux qui, pour la plupart ne se sont pas rendus tout à fait aux doctrines si claires de l'Encyclique et du Syllabus, ou qui en forcent le sens pour l'interpréter à leur façon”. VA 1869, Kockerols aan de nuntius, 6-1-1869.

III. PRAKTIJKGEGEVENS OVER DE STAD GENT EN ENKELE RANDGEMEENTEN

1. De uitbouw van het Gentse parochie-apparaat

a. Overzicht

Terecht wijst Delebecque herhaalde malen op de ontoereikendheid van het Gentse parochie-apparaat t.o.v. de groei van de Gentse bevolking. Stippen we aan dat deze constatacie voor de eerste maal op papier werd gezet rond 1850, dus rond dezelfde datum dat de St.-Vincentius-a-Paulogenootschappen van de grond kwamen en de eerste systematische telling van het aantal communies in het ganse bisdom plaatsgreep. Ook elders — b.v. in Engeland en Frankrijk — ziet men rond het midden van de eeuw een zelfde bekommernis bij de diocesane overheid en bij de burgerij. Het fenomeen van parochiale overbevolking was immers niet eigen aan de stad Gent. Blijkens een verslag van een jezuïetenpater van rond 1850 zou men rond die datum in de voornaamste steden van België niet minder dan 55 nieuwe stadsparochies moeten inrichten wilde men de verhouding tot de stadsbevolking weer in evenwicht brengen³⁷.

Aan de vooravond van de Franse revolutie telde Gent zeven parochies van middeleeuwse afmetingen. St.-Martinus b.v. reikte tot Wondelgem en Mariakerke, O.-L.-V.-St.-Pieters tot Zwijnaarde en St.-Denijs-Westrem, H. Kerst tot aan Oostakker. De enige bidplaats buiten de muren was die van Meulestede, proosdij van H. Kerst. Binnen de stad waren er naast de zeven oorspronkelijke parochies (St.-Baafs, St.-Niklaas, St.-Michiels, St.-Jacobs, H. Kerst (St.-Salvator), O.-L.-V.-St.-Pieters en St.-Martinus) nog de kapel van St.-Anna (St.-Catharina) en de bidplaats der abdij van Baudelo, de priorij van Waarschoot, van de Dominicanen, Minderbroeders, Geschoeide Karmelieten, Ongeschoeide Karmelieten, Karthuizers, Capucijnen en het Groot- en Klein-Begijnhof. De St.-Pharaïldekerk was na de beeldenstorm van 1579 in onbruik geraakt.

Men mag zeggen dat op dat ogenblik het parochieapparaat in een niet zo ongunstige verhouding stond t.o.v. het totaal aantal inwoners van de stad — ruim 50.000 in 1785.

Bovendien diende rekening gehouden met de talrijke reguliere kloosterkerken, die de bestaande parochiestructuur ter hulp kwamen: in 1780 waren er in het diocees Gent minstens 20 reguliere priesterkloosters in de zielzorg ingeschakeld (in 1850 nog ca. 8)³⁸. In 1803 wordt aan de rij der

(37) J. Art, *Socio-religieuze achtergronden...*, p. 673.

Voor Parijs, zie Y. Daniel, *L'équipement paroissial d'un diocèse urbain. Paris 1802-1956, Population, paroisses, lieux de culte, clergé. Eléments statistiques (Collection de sociologie religieuse, 2)*, Parijs, 1957, p. 133.

Voor andere Europese hoofdsteden, zie H. Swoboda, *op. cit.*, passim.

(38) P. Claeys vermeldt in zijn *Mémorial de la ville de Gand*, p. 62 voor 1792 te Gent nog 904 begijnen, 362 mannelijke en 486 vrouwelijke religieuzen verdeeld over 2 begijnhoven, 10 mannen- en 10 vrouwenabdijen en kloosters. Voor een vol-

Gentse parochiekerken intra muros nog de St.-Stefaankerk toegevoegd (vroeger alleen kloosterkerk der Augustijnen) en worden de twee bejinhoven en de St.-Annakapel tot parochie verheven. De reguliere kerken waren gesloten.

In 1848 echter is het aantal inwoners gestegen tot meer dan 100.000. De groei had zich vooral gelokaliseerd in de „voorgeborgten” waar zich, door de groeiende industrie talrijke werkmansgezinnen hadden gevestigd. Vele echter ook binnen de stad zelf en dicht bij het werk. Om aan dit groeiend aantal gelovigen de nodige ruimte voor eredienst te bieden, dienden dringend nieuwe kerken bijgebouwd te worden. De reguliere orden zullen de eersten zijn: de uitbreiding van de Recolettenkapel (tussen 1843 en 1856), de bouw van de Jezuïetenkerk in de Postteernestraat (1842-44), de Dominicanen in de Holstraat (1853-54), een tweede kerk van de Jezuïeten in de Savaanstraat (1855-58), de kapel van de Franciscanen bij de Dampoort (opgericht in 1856, gesloten in 1879) en de kerk der Ongeschoeide Karmelieten die pas werd opengesteld in 1845. Daarnaast was nog de kapel van St.-Macharius op het vroegere Spanjaardskasteel in 1835 voor het publiek geopend. Ze werd bediend door een seculier priester³⁹. Al die nieuwe kerken werden gebouwd intra muros. De eerste parochie buiten de wallen was die van Meulestede (in 1853, voordien proosdij van H. Kerst).

Nochtans, reeds in 1786, n.a.v. de enquête die Jozef II instelde naar de parochiestructuur van Gent, had de stadsregentie voorgesteld niet minder dan acht nieuwe parochies op te richten buiten de muren, rond Gent⁴⁰.

Een van de wijken die het sterkst in bevolking was toegenomen was deze van de Brugsepoort, die ressorteerde onder de parochie van St.-Martinus. Rond 1850 telde deze parochie 18.500 zielen, verspreid over 376 ha. In 1801 was er de katoendrukkerij De Smet tot stand gekomen (varaf 1811 Katoenspinnerij *Louisiana*), in 1822 het metaalbedrijf *Le Phoenix*, en in 1838 de bekende *Linrière La Lys*, in die tijd een der grootste fabrieken van het vasteland. Vanaf 1849 vestigt zich de eerste onderpastoor van St.-Martinus op de wijk, Otte, samen met de „Filles de Charité” die instaan voor armenonderwijs en ziekenzorg. In 1851 wordt de mis opgedragen in een voorlopige kapel (vroeger een danszaal) en is de onder-

ledig overzicht, zie J. Decavele, *Gand-ville in Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastique*, Parijs, 1979.

(39) Rond 1835 was ook een kapel bij de Arme Claren en bij de Zrs. van de Visitatie toegankelijk voor het publiek geworden, alsook de huiskapel van de Karmelieten. De kapellen van de Zrs. van Liefde, de Zwartzusters en de Fileusen stonden niet open voor het publiek. Cf. *Construction de nouvelles églises - Diocèse de Gand in Journal Historique et littéraire*, 1837, pp. 390-1.

(40) Meer gegevens hierover op het ARA, Geheime Raad, Karton 800-801, 805-806, 808-809, 811-813; en ARA, Algemene Regeringsraad, 2219, „Mémoire sur la nouvelle distribution des paroisses” 1787. — Onze dank aan Luc Dhondt, aspirant NFWO, die ons op het bestaan van deze bronnen wees.

Zie in dit verband ook G. De Schepper, *La réorganisation des paroisses et la suppression des couvents dans les Pays-Bas autrichiens sous le règne de Joseph II*, Leuven, 1942.

pastoor tot proost gepromoveerd. Bij K.B. van 30-12-1854 wordt de parochie St.-Jan-Baptist opgericht. Wanneer in 1866 de kerk — met veel moeite opgebouwd — eindelijk kan in gebruik genomen worden, is de parochiebevolking zo in aantal toegenomen (van 7.500 naar 12.000) dat besloten wordt een nieuwe parochie op te richten, nl. deze van St.-Jozef. Deze nieuwe parochiekerk wordt in gebruik genomen in 1882. In 1908 zal St.-Jozef, die van 4.000 parochianen in 1869 geëvolueerd was naar 20.000 in 1910, op zijn beurt een nieuwe parochie moeten oprichten: St.-Vincentius-a-Paulo (1908 proosdij; 1909 parochie). De kerk kon pas in 1925 opengesteld worden.

Op het grondgebied van O.-L.-Vr.-St.-Pieters wordt in 1856 de proosdij St.-Pieters-Buiten opgericht (vanaf 1874 een parochie) waarvan de kerk na WO I werd opengesteld. In 1888 wordt op het grondgebied van St.-Pieters-Buiten de proosdij van St.-Coleta gesticht, vanaf 1894 parochie (5000 inwoners) en in 1895 met eigen kerk⁴¹. In 1903 komt op dezelfde parochie de St.-Paulusparochie tot stand, met een voorlopige houten kerk.

Op St.-Jacobs wordt in 1872 de parochie van St.-Macharius opgericht (kapel Spanjaardskasteel), die vanaf 1882 haar eigen kerk heeft. In 1896 wordt van St.-Macharius St.-Antonius-Heirnisse afgesplitst, die in 1900 haar eigen kerk opent.

Binnen de muren wordt nog alleen het gebied van St.-Elisabeth, vroegere begijnhofkerk, in 1873 gewijzigd. In 1873 wordt de eerste steen gelegd van een nieuwe St.-Aubertuskapel, die in 1874 wordt opengesteld. In 1874 komt de kapel der Capucinessen aan de Keizerpoort tot stand.

Ook de randgemeenten van Gent kenden een aanzienlijke bevolkingsaangroei. Ledeberg was sinds 1802 parochie geworden (vroeger proosdij van O.-L.-V.-St.-Pieters) en kreeg vanaf 1872 een volwaardige kerk. In 1845 wordt St.-Amandsberg een zelfstandige parochie. In 1878 komt er de parochie van het H. Hart tot stand, met vanaf 1883 een eigen kerk⁴². In Gentbrugge ten slotte werd in 1891 de parochie St.-Eligius-Arsenaal gesticht (bidplaats sinds 1884)⁴³.

Hoe aanzienlijk de inspanning ook geweest was (in de tweede helft van de 19de eeuw, tot aan de vooravond van de WO I evolueerde men van 11 naar 23 parochiekerken), toch scheen de uitbouw van het parochieapparaat amper bij machte de bevolkingsaangroei bij te houden. Bepaalde parochies bleven, alle afsplitsingen ten spijt, overbevolkt. Het was inderdaad zo dat de nieuwe parochiekerken werden gesticht waar nieuwe wijken werden opgericht (b.v. St.-Jozef) en alleen maar een nog grotere uitbreiding van de moederparochie tegengingen, zonder deze echter wezenlijk te ontlasten. Op hun beurt hadden deze nieuwe parochies dikwijls al vlug

(41) J. De Paepe, *Honderd jaar St.-Pieters-Buiten Gent*, Gent, 1975.

(42) F. Vanderstraeten, *De parochie H. Hart. Het relaas van een eeuw parochiale evolutie*, St.-Amandsberg, 1978.

(43) Voor meer over chronologie en ontstaan der Gentse parochies raadplege men het werk van Vandenbroucke, *Parochiaal Gent*, dln. IV-VI, (*pro manuscripto*), en A. Van Coppenolle, *Het Gentse parochiewezen vanaf 1200 tot op heden*, Gent, 1962 (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

met overbevolking af te rekenen. Dit gold voor St.-Baafs, St.-Jacobs, St.-Salvator, O.-L.-V.-St.-Pieters, St.-Martinus, St.-Jan-Baptist, St.-Jozef, St.-Macharius, in mindere mate St.-Anna, en buiten Gent, vooral Ledeberg.

Stippen we ten slotte nog de chronologie der stichtingen aan : ze begint na 1850, hoewel reeds in de eerste helft van de eeuw een verdubbeling van het bevolkingscijfer viel vast te stellen. De staatserkenning valt opvallend samen met katholieke ministeries : een eerste groep tussen 1853 en 1856 (Meulestede, St.-Jan-Baptist, St.-Pieters-Buiten) ; een tweede groep in 1872 (St.-Jozef, St.-Macharius en erkenning van proosdij St.-Pieters-Buiten als parochie). Drie kerkelijke stichtingen in de jaren '80 (St.-Theresia-Muide, St.-Coleta en St.-Eligius), die echter pas in de laatste periode erkenning van staatswege zullen bekomen (1891, 1893 en 1909), samen met St.-Antonius-Heirnisse, St.-Paulus en St.-Vincentius (1896, 1903 en 1908).

Alleen reeds door de ontoereikendheid van het aantal kerkgebouwen moest er in Gent een bepaalde ontkerkelijking plaatsgrijpen⁴⁴. De diocesane overheid zag dit té laat in en kon binnen de politieke context van toen niet op voldoende medewerking van de wereldlijke overheid rekenen om de achterstand op te halen. Ze moest beroep doen op de private weldadigheid. Het is waarschijnlijk dat ook zonder het liberaal gemeentelijk onderwijs en de socialistische beweging rond het einde van de eeuw een belangrijk deel van de Gentse bevolking van de Kerk zou vervreemd zijn, alleen reeds omwille van de bevolkingsaan groei en de achterblijvende parochiale uitbouw.

Nemen we 5.000 personen als ideaal aantal parochianen per parochiekerk, dan lagen te Gent de verhoudingen als volgt⁴⁵ :

(44) Het is dan ook niet verwonderlijk dat men in de *Herinneringen* van A. De Witte (° 1848) waar een van de enige tot hiertoe bekende ooggetuigeverslagen van het dagelijkse leven in een arbeidersbuurt tijdens de tweede helft van de XIXde eeuw wordt gegeven, zo goed als geen spoor van enige kerkelijke aanwezigheid terugvindt. De „katholieken” worden erin beschouwd als de leden van een marginale religieuze groep, zoals de joden of de protestanten. Het zijn „anderen”.

De enkele contacten die De Witte signaleert buiten zijn doopsel en eerste communie zijn : in 1860, de aansluiting van zijn vader, op aansporen van een buurman-ambachtsman, bij de „krochtmannen” (de genootschap van St.-Jan-Baptist voor Arme huisvaders, die wekelijks o.l.v. een Pater Karmeliet in de krocht van St.-Baafs vergaderden en „waar aan de leden een pak tabak gegeven werd en Pater Jan een sermoen deed, doorspekt met kluchten die de toehoorders wel bevielen”). In 1861, via gebuur „Louis de potbakker”, verneemt A. De Witte zelf het bestaan van de katholieke bibliotheek van Van der Schelden in de Onderstraat. Hij gaat er lezen, voor hij de bibliotheek van de Broederlijke Wevers op het spoor komt. In hetzelfde jaar wordt hij door zijn vader voor de zondagnamiddag naar de patronage van het Steendam gestuurd, die o.l.v. de Broeders van de Christelijke Scholen en de Hrn. Dullaert en Cardon stond. Het beviel hem er wel, maar na een jaar verliet hij de patronage omdat Dullaert zijn verklaring voor een afwezigheid niet geloofde.

(45) Zie in dit verband ook :

P. Winninger, *Construire des églises. Les dimensions des paroisses et les contradictions de l'apostolat des villes*, Parijs, 1957.

F. Houtart, *L'Eglise et la pastorale des grandes villes* in *Collectanea Mechliniensia*, N.S., 25, 1955, pp. 545-572.

H. Swoboda, *op. cit.*

J. Art, *op. cit.*

	parochies	par. x 5.000	inwoners	overschot
1833	11	55.000	85.509	30.000
1840	11	55.000	96.000	41.000
1850	11	55.000	106.704	51.000
1860	13	65.000	118.147	53.000
1870	14	70.000	123.759	53.000
1880	15	75.000	131.431	56.000
1890	17	85.000	148.729	63.000
1914	20	100.000	165.000	65.000

b. Enkele verklaringen

Een eerste vraag die zich opdringt : waarom werd zolang gewacht met de oprichting van nieuwe parochies en waarom begon men ermee na 1850? Waarom wel aan de Brugsepoort en b.v. niet in Ledeberg? De algemene oorzaken van het steeds verder achterop geraken van het parochieapparaat t.o.v. de bevolkingsaan groei werden elders in algemene lijnen aangeduid⁴⁶. Voor Gent speelde een belangrijke buitenkerkelijke factor mee — het liberale gemeentebestuur (hetzelfde geldt voor Ledeberg) —, maar bij nader toezien schijnen binnenkerkelijke toestanden zeker evenzeer een rol te hebben gespeeld.

Er is vooreerst het financiële aspect. Afsplitsing van een nieuwe parochie betekende ook dat de moederparochie een deel der bezittingen van de kerkfabriek aan haar kind moest meegeven, en dat de casualia van de geestelijkheid zouden verminderen. Met de oprichting van Gent-Meulestede brengt de kerkfabriek van de jonge maar arme parochie een dergelijke zaak voor de rechtbank : H. Kerst weigert een deel der bezittingen aan de nieuwe parochie af te staan en dit terwijl — aldus de advocaat van Meulestede — tal van schenkingen door zwartkopers aan H. Kerst werden gedaan ter intentie van de arme bevolking van de Galgeberg en omgeving. De proost die er vroeger werkzaam was moest voor alle lucratieve bedieningen zijn schapen naar de moederkerk verwijzen, daar hij geen recht op casualia had⁴⁷.

Op St.-Macharius doet zich hetzelfde fenomeen voor : ook hier moet de arme kerkfabriek het rijke St.-Baafs en St.-Jacobs tot meer welwillendheid aanzetten⁴⁸.

De pastoor van Ledeberg kan in de jaren '70 in extremis de oprichting van een tweede parochiekerk op zijn gebied verhinderen, omdat hierdoor

(46) J. Art, *op. cit.*

(47) PA Meulestede-Gent, bundel processen.

PA H.Kerst-Gent, Varia, VI, *Afscheiding Meulestede*.

(48) PA St.-Macharius-Gent, *Register deliberaties kerkfabriek*, p. 4.

PA St.-Jacobs-Gent, Modern archief, Varia 1, *Afscheiding St.-Macharius*.

L. Vermandel, *Rapport de la commission du contentieux de la ville de Gand, au sujet du partage des biens entre les fabriques d'église de St.Jacques et de St.Macaire*, Gent, 1878. GUB, G 22067 (44).

het rijkere deel van zijn kudde in vreemde handen zou komen⁴⁹.

De systematische tegenwerking van de reguliere mannenkloosters moet in hetzelfde licht gezien worden⁵⁰.

Verzet dus tegen de oprichting van nieuwe parochies bij de parochiegeestelijkheid zelf, en dit om financiële redenen. Iedere parochie staat financieel volledig onafhankelijk en moet in geval van nood niet rekenen op bijstand van een rijkere zusterparochie.

Dit volledig gebrek aan onderlinge financiële coördinatie kon tot de meest absurde situaties aanleiding geven. Zo b.v. te Antwerpen: rond 1850 zijn er acht stadsparochies, terwijl er om goed te zijn 21 zouden moeten zijn. Niettemin wordt rond die datum in de kathedraal een koorgesteelte geplaatst dat een 320.000 frank had gekost, en som die volstond om twee volledig nieuwe kerken te bouwen...⁵¹.

Ook de levensstandaard van de buurt waarin de nieuwe parochie zou opgericht worden speelde een belangrijke rol: zou de nieuwe parochie leefbaar zijn, zouden de nodige fondsen voor de nieuwe te bouwen kerk te vinden zijn?

Typisch in dit geval is het gemak waarmee de weelderige St.-Annakerk kon opgetrokken worden, althans na een bepaalde datum. Reeds kort na het Concordaat was de St.-Catharinakapel kerkelijk tot parochiekerk

(49) PA Ledeberg, LM.

PA Gentbrugge-centrum, LM: n.a.v. opening van kapel in de Van Houttestraat door de pastoor van Gentbrugge-centrum: „Ik heb grote moeilijkheden gehad in dat werk. De Hr. Pastoor van Ledeberg... vrezende eenige parochianen des zondags te verliezen heeft er tegen gewerkt. Hij was zeer bevriend met de pastoor van St.-Baafs en de deken van Buiten (hunne dienstmeiden waren immers gezusters!) en also heeft hij dat werk kunnen tegenwerken: de bisschop na veel aandringen heeft er eindelijk in toegestemd.”

PA St.-Coleta-Gent, LM a° 1901: gelijkaardige moeilijkheden met O.-L.-V.-St.-Pieters.

(50) Zie in dit verband de klacht van de pastoor van St.-Martinus-Gent in 1870, PA St.-Martinus-Gent, LM, p. 63, RSP van 1870: Het grootste misbruik op de parochie is volgens hem het feit dat vele gelovigen mis horen in de Franciscaner- of Dominikanerkerk, die beide op de parochie bestonden. Reeds in 1859 waren er moeilijkheden geweest met de Dominicanen over casualia (LM p. 37). Velen gingen inderdaad hun paasbiecht bij de Franciscanen spreken en de leden van de reguliere broederschappen gingen ook geregeld bij de regulieren naar de zondagsmis. In 1907 b.v. waren er gemiddeld 600 aanwezigen per zondag in de mis bij de Franciscanen en werden er wekelijks 800 communies verdeeld en 700 biechten gehoord. Archief OFM Gent, *Kloosterdagboek* a° 1907. Op de parochie van St.-Amandsberg wordt in 1873 door pastoor Coemans aan de Franciscanen verbod gegeven nog langer paascommunies uit te reiken aan zijn parochianen van de wijk Dendermondsesteenweg. Deze gingen vaak naar de Franciscanerkerk bij de Dampoort. In 1872 waren er zo 1.862 paascommunies uitgereikt door de Franciscanen. Waar gingen ze na 1873? De parochie van het H. Hart kwam pas in 1877 van de grond... PA H.Hart-St.-Amandsberg, LM.

BAG, Bez 26, RSP St.-Niklaas-Gent, 30-1-1871: „Multi parochiani semper ad ecclesias religiosorum tendunt et ita fere numquam vocem pastoris audiunt.”

(51) J. Art, *Socio-religieuze achtergronden...*, p. 673 en p. 675.

„Permettez-moi alors une supposition: si au lieu de ces stalles animées des figures les plus délicieuses, on eut à Anvers deux églises de plus, chacune de 160.000 F, croirait-on que la religion y eut perdu?”

Het waren vooral de regulieren die zich aan deze toestand ergerden.

verklaard. Ze moest onder meer de ganse wijk van de Brusselsepoort en de St.-Lievensstraat, en de ganse „Overschelde” bedienen. Goethals, aarts-priester van Gent signaleert in zijn verslag van 1804: „Parochiani, seu incolae spectantes ad vicum Sae Annae in civitate vere sunt deplorandi: privati ecclesia sua, tum et illa antea capucinatorum, sunt quasi oves non habentes pascua. Desunt ipsis instructio et praedicatio atque sacramentorum usus, liberum quidem ipsis est pro (onleesbaar) hisce recurrere ad ecclesiam cathedralem, sed attentata distantia — vicus enim ille se extendit ad portas usque Bruxellensem et Si Livini — et considerato praeterea genio solerti et ignavo pauperum quibus abundat vicus, et unice fere constat, libertas haec non multum proficit, quin et centeni diebus dominicis missam non audiunt”⁵².

Pas in de jaren vijftig wordt aan de bouw van een grotere parochiekerk gedacht, ter vervanging van de al te kleine kapel. De aloude bidplaats kon volgens de kerkfabriek max. 400 personen bevatten, terwijl de parochie wel 10.000 inwoners telde. De Gentse parochiesituatie was op dat ogenblik zo geëvolueerd dat de rechteroever van Leie, Overschelde en Neder-schelde een 41.000 inwoners telde die 12 kerken (de reguliere meegerekend) tot hun beschikking hadden, terwijl er voor de linkeroever met zijn 68.000 inwoners er maar één kerk, St.-Pieters, en één kapel, die van St.-Catharina, was. „Les habitans de la rue St Liévin, de la rue de Bruxelles et des rues avoisinantes se trouvent à la distance d'une demie lieue de toute église quelconque et sont forcés de faire la démarche 2 fois, et même 4 fois ce trajet quand il veulent assister le matin et l'après-diner aux solennités religieuses (wegens plaatsgebrek in de kerk)... Enfin, nous le disons avec un sentiment pénible, ces obstacles matériels produisent ce déplorable effet qu'une partie des habitans de notre ville ne remplit pas ses devoirs religieux ou du moins n'y satisfait qu'imparfaitement”⁵³.

Waarom dan toch zo lang wachten met de bouw van een nieuwe kerk? Omdat pas met de nieuwe urbanisatie, die de ganse wijk „ter Hoyer” tot residentiekwartier zal maken, ook de nodige weldoeners naar dit gedeelte van de stad trekken. De nieuwe kerk moet dan ook een „monument distingué” zijn, opgetrokken „d'après les règles du bon goût”. Ze moet passen bij het Van Arteveldeplein en kan daarom onmogelijk, hoewel de voorschriften het zo willen, naar het oosten georiënteerd zijn. Het plan voorzag de oprichting van een toren — die er nooit gekomen is — en schatte de totale kostprijs op een 400.000 F. Het geheel viel duurder uit, vooral toen kunstschilder Canneel aan zijn decoratie begon. Deze bestond uit een kunstzinnige muurschildering van zomaar eventjes 3.255 m² kerkinterieur (prijs: 110.000 F.)⁵⁴. De fondsen kwamen nochtans gemakkelijk los: Napoleon de Pauw, schepen van Openbare Werken en lid

(52) BAG, Bez 38, DV Gent 1804.

(53) PA St.-Anna-Gent, *Registre des délibérations relatives à la construction d'une nouvelle église*, zittingen van 29-11-1852 en 23-10-1853.

Zie ook *Mémorial administratif de la ville de Gand, 1re série*, 1, 1845, pp. 34-5: *L'église de Ste.Anne*.

(54) T.J. CANNEEL, *Verklaring der onderwerpen voorgesteld in de muurschilderingen uitgevoerd in de parochiale kerk van St.Anna*, Gent, 1873. GUB, G 6307.

van het liberaal congres van 1846 (?) tekende persoonlijk in voor 1.000 F en kon het stadsbestuur tot een belangrijke subsidie overhalen. De provinciesubsidie van 50.000 F werd mogelijk toen, door zijn toedoen en op uitdrukkelijke aanvraag van de pastoor, de „centime additionnel sur les contributions personnelles” nog enkele jaren bleef gehandhaafd⁵⁵. Lousberg schonk 35.000 F⁵⁶.

Op 1 september 1853 dan werd de eerste steen van het bouwwerk gelegd, in het bijzijn van Leopold, koning der Belgen, en Delebecque, bisschop van Gent. Het duurde tien jaar vooraleer de kerk voor het publiek kon opgesteld worden.

Heel anders klinkt het relaas van de bouw en het ontstaan van de St.-Jan-Baptistparochie. De eerste mis werd er opgedragen in een noodkapel, een vroegere danszaal, in 1851. Wanneer in 1855 de proosdij tot parochie is verheven, kan, mede dank zij een gift van Graaf de Rinsmault (van 50.000 F), gedacht worden aan de bouw van een nieuwe kerk. Ze wordt geraamd op 145.000 F. Tijdens de opbouw stort ze in, zodat, wanneer ze in 1866 wordt opgesteld, het ganse bouwwerk 250.000 F zal gekost hebben. De parochiale werken werden voor het grootste deel bekostigd door de leden van de Conferentie van de H. Vincentius-a-Paulo : het is op St.-Jan-Baptist dat de eerste parochiale patronage en werkmanskring tot stand komt. Sinds het ontstaan van de parochie waren er, dank zij de medewerking van de Hemptinne, „Filles de Charité” en Broeders van de Christelijke Scholen gevestigd⁵⁷.

Voor de pastoor van St.-Macharius (in 1872 ca. 6.000 inwoners) die een allesbehalve residentiële parochie toegewezen kreeg, liep het minder gunstig af. Het was een „pauperrima et infelix parochia” die na de oprichting van de St.-Antoniusparochie (kerkelijk : 1900) nog armer werd want „optima pars Sti Macharii sic disparuit et cum ea emolumenta ecclesiae notabiliter diminuta sunt... A divisione Sti Macharii, quae antea iam non dives fuit, haec parochia facta est miserrima et incapax subveniendi necessitatibus ecclesiae et operum socialium.” Tot overmaat van ramp telt de parochie niet minder dan drie drukbezochte gemeentescholen, en werd haar grondgebied als het ware gevierendeeld : door het „embranchement de Pauw” en door de spoorlijn. Om dat laatste euvel te verhelpen gaat de pastoor tot bij de minister om hem te vragen een speciale doorgang van de spoorweg te maken opdat de bewoners van de Dendermondsesteenweg, een zeer volkse buurt, toch naar de kerk zouden kunnen komen. Zijn opvolger zal, wanneer die poging op niets was uitgelopen, aan de bisschoppelijke overheid vragen mis te mogen lezen in de werkmanskring, die over die spoorweg was gelegen Het wordt hem geweigerd „quia

(55) B. De Keyser, *Bijdrage tot de historie van de St.-Annaparochie in St.-Annagalm-Gent*, januari 1953 e.v. (Getypt ex. op PA St.-Anna).

PA St.-Anna-Gent, Bundel brieven van Napoleon de Pauw.

Ook voor de bouw van de St.-Amandskerk op St.-Amandsberg werden, dank zij de medewerking van P. de Decker, „centimes additionnels sur le foncier et le personnel” geheven bij de bevolking om de bouw van de kerk te bekostigen.

PA St.-Amands - St.-Amandsberg, LM.

(56) PA St.-Anna-Gent, *Registre des délibérations...*, zitting van 4-4-1853.

(57) PA St.-Jan-Baptistparochie - Gent, LM.

locum convenientem non habebam". De zondagsmis van 11u45 van St.-Baafs ten slotte doet het aantal aanwezigen in zijn kerk met 500 teruglopen op een ogenblik dat de parochie ca. 10.000 inwoners telt. „Spiritum religiosum parvum, quasi nullam fervorem, multi qui non practicant, alii indifferentes vix ad ecclesiam accedunt..."⁵⁸.

De St.-Coletaparochie (in 1893 ca. 5.000 parochianen) „est presque exclusivement ouvrière". Minstens $\frac{3}{4}$ van de bevolking is socialist in de jaren '90, en de rest is voor het grootste deel onverschillig⁵⁹. Dat er toen een parochie werd opgericht is grotendeels te danken aan het inzicht van Mgr. Bracq en de weldadigheid van zijn familie en die van Barones Dellafaille⁶⁰. En ook wel aan het veranderende politieke klimaat. De proosdij wordt geopend in 1890; vanaf 1893 is deze kerkelijk een parochie geworden en op 24 maart 1894 wordt het K.B. getekend dat de wettelijke oprichting van de parochie bekrachtigt⁶¹. Er hoeft niet gewezen te worden op de datum, die weer eens niet opvallend samenvalt met de toename van het aantal parochianen (deze sector van de overbelaste O.-L.-V.-St.-Pieters-parochie was sinds lang dicht bewoond), maar met de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht. Deze politieke bedoeling komt ook naar voren uit de organisatie van het parochieel vereni-

(58) PA St.-Macharius-Gent, LM 1900-1908. De wijk van de Dendermondsesteenweg werd tot 1877 bediend door de Franciscanen, die een kapel openhielden bij de Dampoort; later door de pastoor van het H.Hart. De nieuwe parochie „maxime laborat socialismo". (BAG, Bez 18, RSP 1889). Er worden veel slechte kranten gelezen (het „Liberaal Weekblad van St.-Amandsberg" en de „Vooruit") en minstens $\frac{1}{4}$ van de bevolking is onkerkelijk, „bibaces et pauperes, et propter negligentiam multis elemosynis egentes".

De kerk van het H.Hart kreeg geen staatsubsidie voor haar bouw, enkel gemeentelijke en provinciale. In 1899 zat de pastoor nog met 24.000 F schulden aan de familie Dellafaille en 30.000 F aan het bisdom, aan 3%. Geen van zijn voorgangers betaalde ooit de interest...

PA H.-Hart - St.-Amandsberg, LM.

Na 1886 kwam er een liberaal-progressistische, later socialistische lagere school tot stand met een tweehonderdtal leerlingen. Cf. F. Simon, *De vrije liberale school te St.-Amandsberg 1886-1896* in *HMGOG*, N.R., XXXI, 1977, pp. 191-224.

Zie voor St.-Amandsberg ook H. Balthazar, *St.-Amandsberg. Grondlijnen voor een demografische, sociaal-ekonomische en politieke geschiedenis in Heemkundige Kring de Oost-Oudburg*, Jaarboek XV, 1978, pp. 3-64.

(59) PA St.-Coleta-Gent, LM p. 5 (1893): „La population de la paroisse est presque exclusivement ouvrière. Au moins $\frac{3}{4}$ des habitants sont socialistes, les autres, à part quelques exceptions sont indifférents. Il y a un grand nombre de mariages irréguliers; voleurs et réceleurs sont nombreux. La boisson, surtout l'alcool y fait de sérieux ravages, même chez un assez grand nombre de mères de famille. Il s'en suit journellement des rixes et des batailles. Pendant le jour ce monde nous est poli mais vers la brume le prêtre est toujours exposé aux injures de la jeunesse". 's Zondags drie missen: de eerste twee voor een bijna halfvolle kerk, de derde (hoogmis) voor 30 à 35 personen. In 1896 wordt een vroegmis voor de arbeiders op zondag om 5 u. ingelegd. N.a.v. de missie in 1894 zijn er rellen met de socialisten.

(60) Wijzen we er in dit verband op dat arme proosdijen zich meestal slechts dank zij de inzet van de proost tot parochie wisten op te werken. Deze stak vaak het grootste deel van zijn persoonlijk bezit in de onderneming: zo althans te St.-Amandsberg en Gent-Meulestede.

(61) PA St.-Coleta-Gent, LM passim.

gingsleven. In 1896 wordt de werkmanskring ingericht, en naar aanleiding van de vlaggewijding, die met grote feestelijkheden en optochten gepaard gaat, houdt advocaat Ligy een gelegenheidstoespraak „pour préparer les élections”. Het was een gelukte manifestatie „qui diminua l'impopularité des catholiques. Des chants catholiques, tels que le „Vlaamsche Leeuw” peuvent maintenant se chanter sans crainte à la rue”⁶².

Het blijft echter niet bij toespraken. In 1902 wordt een kiescomité opgericht o.l.v. de onderpastoor; in 1908 een bestendig comité tot bestrijding van de slechte pers, dat o.m. instaat voor de verspreiding van de kiesblaadjes en van het maandblad „de Heuvelpoort”⁶³. Vanaf 1909 wordt een studiekering ingericht waarin de voornaamste aantijgingen tegen het geloof worden weerlegd, alles onder impuls van Edmond Ronse „étudiant en philosophie”. In 1912 komt de kroon op het werk met de oprichting van „het Katholiek Democratisch Verbond Zonder Strijd geen Zegepraal - de Jonge Wacht”, waarvan de leden verplicht zijn maandelijks te communiceren en gedurende de kiesstrijd de propaganda te verspreiden⁶⁴.

De uitbreiding van de Brugsepoortwijk — die in 1851 7.000 zielen telde, in 1855 8.000 — waar zich sinds het graven van het verbindingskanaal (Nieuwe Vaart) steeds meer werkmansgezinnen vestigden, had voor gevolg dat er reeds in 1851 een kapel door de onderpastoor van St.-Martinus werd opengehouden. In 1854 wordt deze proosdij tot parochie van St.-Jan-Baptist uitgeroepen, en in 1866 wordt op de linkeroever van de Brugse Vaart een nieuwe kerk opengesteld. De bevolking is inmiddels gestegen tot 12.000 inwoners.

(62) „A Ste Colette comme presque partout ailleurs où les comités électoraux sont abandonnés aux gens du monde et n'ont pas la direction du clergé, la besogne électorale ne se fait qu'à moitié ou ne se fait pas... (daarom oprichting van kiescomité o.l.v. onderpastoor). Ce comité travaille toute l'année et recherche les électeurs à inscrire sur les listes, recherche à augmenter le nombre de voix pour les bons électeurs et tâche de faire rayer le plus possible de mauvais électeurs”. Ibidem, LM p. 15, 1902.

Rond dezelfde tijd (1910) ziet men ook op St.-Amandsberg een centralisatie van de politiek-religieuze (jeugd-)organisaties o.l.v. de parochiegeestelijkheid. De hoge ouderdom en daarna de dood van de grote katholieke lijsttrekker van de gemeente, Victor Braeckman, had spanningen binnen de „partij” aan het licht gebracht. Door deze verdeeldheid (de fractie van de „oude associatie”, van de „kleine burgers” en van „het volk”) waren er liberalen in het gemeentebestuur geraakt. En wordt daarom een „Katholiek Verbond” opgericht. De actie van de geestelijkheid deed zich reeds met de verkiezingen van 1911 gevoelen.

PA St.-Amands - St.-Amandsberg, LM.

(63) PA St.-Coleta-Gent, Register der verslagen van de vergaderingen: „Bestendig comité tegen de slechte pers ingericht op de parochie van Ste Coleta onder voorzitterschap van Pastoor de la Kéthule”. 1908-1914.

(64) Zie verslagboek: Katholiek Democratisch Verbond „Zonder Strijd Geen Zegepraal”. 1912-1914.

Er weze aangestipt dat het tegenoffensief niet op zich liet wachten: in 1905 werd een stads-lagere school op de parochie geopend waarvan het personeel zich verzette tegen iedere vorm van godsdienstonderwijs.

Voor de politieke activiteit van de Werkmanskring van H. Kerst, zie: *Katholieke Werkmanskring van H. Kerst. Boek der verslagen en andere aantekeningen 1905-1920*. PA H.Kerst-Gent, niet opgenomen in de inventaris van M. Gysseling.

Om de bewoners van de rechteroever, die door de bouw van de nieuwe kerk „aan de andere kant”, in de kou waren blijven staan, te bedienen wordt de vroegere kapel overgenomen door een nieuwe proost, die de bidplaats omdoopt tot St.-Jozefkapel. Ondanks de weerstand van het liberale gemeentebestuur kan in 1871 ook deze kapel, dank zij de tussenkomst van de Bestendige Deputatie bij het pasverkozen katholieke ministerie, tot parochie verheven worden. In 1874 stelt men de plannen voor van de nieuwe kerk die zal gebouwd worden op een belangrijke partij grond geschonken door Ch. de Hemptinne, dezelfde die zal bijdragen voor de bouw van de werkliedenkring van de parochie (° 1877). In 1869 telde de nieuwe parochie ca. 4.000 inwoners, in 1882 5.000, in 1898 12.000 in 1902 15.000 en in 1910 bijna 20.000. In 1909 werd daarom de nieuwe parochie St.-Vincentius-a-Paulo gesticht ⁶⁵.

Van zodra de gekozen wijk armoedig was, en het waren juist die welke zo geweldig in bevolking toenamen, werd bijna alle aandacht van de geestelijkheid opgeëist door financiële problemen, door het leefbaar houden van de parochiële instellingen. Met de bouw van de kerk was het immers niet afgelopen : er moest gezorgd voor parochiescholen, patronagegebouwen, kringen en armensteun.

Welke geldelijke calvarie velen van deze geestelijken gingen kan men duidelijk opmaken uit het *Liber Memorialis* van St.-Jozef. Na 1880 is er geen sprake meer van het aantal communies of andere gegevens over de *status animarum* : de ganse parochiekroniek wordt beheerst door de strijd om het in leven houden en afbetalen van de parochiale gebouwen...

Hetzelfde kan gezegd van de St.-Vincentiusparochie. Indien pastoor Picavet voor de eerste jaren nog enige informatie verstrekt over de praktijk van zijn kudde, dan moeten deze notities in de volgende jaren de plaats ruimen voor rekeningen, „memoranda”, enz.

Is het misschien ook omdat de verhouding pratikerende — totale bevolking niet zo gunstig was? Wanneer in 1909 de St.-Vincentiusparochie wordt opgericht (één jaar nadat de onderpastoor van St.-Jozef er zich als proost was komen vestigen en de scholen gebouwd waren) is de wijk, ca. 4.800 inwoners, zo goed als volledig socialist. Het ging hier om een werkelijke missieparochie in „vijandelijk” gebied. Dank zij enkele voorname weldoeners kan al onmiddellijk — in 1914 — de eerste steen gelegd worden van de te bouwen kerk. 200 werkmansgezinnen verbinden zich tot een bijdrage. De bouwwerf moet echter 's nachts bewaakt worden door vrijwilligers (de politie laat verstek gaan), want wat de vorige dag was opgebouwd werd dikwijls de volgende morgen omgegooid weergevonden. „Wij willen Picavet zijn hoofd”, zong men met de verkiezingen van 1912. Het zag ernaar uit dat de parochie te laat gesticht was. De mentaliteit was reeds zo kerkvijandig geworden dat — tot op vandaag — de katholieken op deze wijk maar een kleine, zij het actieve minderheid vormen ⁶⁶.

(65) PA St.-Jozef Gent, LM.

(R. Van Hamme), 1872-1972. 100 Jaar gemeenschapsleven op de St.-Jozefsparochie te Gent, (Gent, 1972).

(66) PA St.-Vincentius-Gent, LM en mondelinge overlevering op de parochie.

Reeds in 1884 was binnen de grillig afgelijnde grenzen van de gemeente Gentbrugge een tweede bidplaats, H. Eligius, naast de reeds bestaande parochiekerk van Gentbrugge-Centrum (H. Simon en Judas) opgericht. Deze uitgestrekte gemeente, aanvankelijk dun bevolkt, zou naar het einde van de eeuw een trekpleister worden voor de vele „landvluchters” van Midden- en Zuid-Vlaanderen, die er werk kwamen zoeken op het Arsenaal, de werkplaats van de spoorwegen. De bevolkingscurve ging dan ook in stijgende lijn. In 1891 dienen de 2.800 bewoners van de wijk Arsenaal een aanvraag in om hun kapel als succursale kerk erkend te zien. Nog hetzelfde jaar wordt dit toegestaan, en twee jaar later is reeds een sectie van de „Antisocialistische Werkliedenbond”, onder de leiding van pastoor Pottelberghe de la Potterie, op de parochie ingericht.

Deze herder volgde met zorg de curve der godsdienstigheid van zijn schapen. Hij vertikt het evenwel het aantal jaarlijkse paascommunies op te geven, hoewel hij het exact moet gekend hebben.

Naar zijn mening heeft deze index voor zijn parochie weinig of geen waarde: velen van zijn parochianen vervullen hun paasplicht te Ledeborg of op Melle-Vogelhoek, hoewel ze tot zijn parochie behoren. Dit was het gevolg van de weinig gelukkige omgrenzing van de parochie, die gedeeltelijk samenviel met de gemeentegrenzen. De inwoners van de Ploegstraat b.v. die op nog geen vijf minuten van de kerk van Ledeborg woonden, moesten in feite hun plichten vervullen op St.-Eligius, over de Brusselsesteenweg. In 1906 en 1907 wordt een actie gevoerd voor het vervullen van de paasplicht, echter zonder enig succes. Er heerst een geest van onverschilligheid op de parochie: ook het vervullen van de zondagsplicht wordt verzuimd en het aantal communies is in verhouding tot de bevolking zeer laag. In 1907 wordt dit alles toegeschreven o.m. aan „het mislukken der kiezingen”. Anderzijds echter, en dit is wel typisch, kent de jaarlijkse processie naar Oostakker een onverhoopt succes (jaarlijks 1.200 tot 1.500 deelnemers) en is het aantal burgerlijke begravingen miniem⁶⁷.

De eerste wereldoorlog brengt ook een stijgend aantal jaarcommunies, volgens de pastoor toe te schrijven aan frequentere communie van de kerkgetrouwen: „De deugdzaam en goede christenen zijn vuriger geworden, eenige trouwe zielen zijn tot God wedergekomen, maar weinige slechten zijn tot inkeer gekomen. Zij blijven hardnekkig in hunnen boosheid en goddeloosheid” (1915).

(67) PA St.-Eligius-Gentbrugge, LM.

In 1905 telde de nieuwe wijk ca. 4.000 inwoners. In 1899 werd de eerste burgerlijke begraving op de parochie gesignaleerd (een wettelijk gescheiden man); in 1905 de tweede (een 28-jarige vrouw, lid van de „Vooruit”).

Ter vergelijking de uitspraak van de pastoor van Minerve (Hérault, Z-Frankrijk) in 1907: „Aucun homme ne fait ses pâques, mais, chose curieuse, presque tous les hommes et jeunes gens assistent aux processions”. Cf. G. Cholvy, *Réalités de la religion populaire dans la France contemporaine (XIXe-XXe siècle)* in *La Religion populaire. Approches historiques*, Parijs, 1976, pp. 160-1. G. Waeytens, *Parochie en kerk van Gentbrugge eeuweest* in *Jaarboek van het heemkundig genootschap Land van Rode*, VIII, 1974.

c. Besluit

Indien dan uit voorgaande ontstaansgeschiedenissen duidelijk de afhankelijkheid van de uitbouw van het parochieapparaat t.o.v. wereldlijk bestuur en de weldadigheid naar voren komt, dan valt hierbij toch ook op dat die weldoeners blijkbaar pas na een bepaalde datum door deze sector van de caritas, die duidelijk naar de volkse buurten gericht was, geïnteresseerd werden.

1850 blijkt eens te meer een belangrijk keerpunt. Voordien werd niet gedacht aan oprichting van „volkse” parochies, gewoon omdat men niet zag welk gevaar erin verscholen lag. Rond het midden van de eeuw echter begint men gevoelig te worden voor het probleem: men wenst het exact aantal achterblijvers te kennen en onderneemt pogingen om deze groep terug te winnen.

De medewerking van enkele grote Gentse katoenfabrikanten, het feit dat de eerste volkse parochie in de onmiddellijke nabijheid van de „Lys” werd opgericht, en de naar het einde van de eeuw toe steeds duidelijker wordende politieke implicatie van het parochieapostolaat spreken in dit verband boekdelen.

Dit verschijnsel van verbond tussen hogere burgerij en Kerk uitte zich op alle andere terreinen, en het is hier de plaats niet om er verder op in te gaan. In verband met de kerkpraktijk te Gent leidt ze tot volgende conclusies.

Men moet de affirmatie als zou de arbeidersstand gedurende de 19de eeuw verloren zijn gegaan voor de Kerk in belangrijke mate specificeren. De uitbouw van het Gentse parochieapparaat schijnt erop te wijzen dat pas na 1850 pogingen werden gedaan *om een begin te maken* met de intensievere zielzorg van de arbeidersklasse, en dit omdat vanaf die datum de ongodsdienstigheid van de lagere bevolgingsklasse als een bedreiging voor de burgerij werd aangevoeld. Het is dan ook die burgerij die de voornaamste hinderpalen op de weg naar de oprichting van nieuwe parochies door haar geldelijke steun, zal helpen overwinnen, maar hiervoor een steeds duidelijker uitgesproken politiek gekleurd apostolaat zal verwachten. In plaats van verloren gaan moet men dan misschien gaan spreken van een gedeeltelijk herwinnen⁶⁸.

Gedeeltelijk: want niet alleen loopt de missionering van de „Barbaren” achter op de bevolkingsgroei en heeft zich in dit milieu een eerste kern van socialistische beweging gevormd, maar de duidelijke binding met de

(68) Hetzelfde werd vastgesteld voor Orléans:

C. Marcilhacy, *Dupanloup*, p. 574: „Dans l'Orléanais le niveau religieux des populations est, en 1850, au plus bas, et aucune trace de „restauration religieuse” antérieure n'a pu être décelée: c'est au contraire, à partir de cette date, que la restauration se manifeste et que l'Eglise tente avec quelque succès, dans certaines couches sociales, de disputer la foi aux progrès de la pensée libre. Cas isolé? En l'absence d'autres monographies diocésaines on ne saurait ni l'affirmer, ni l'infirmer, cependant, dans l'état actuel de nos connaissances il est permis de penser que c'est de la révolution de 1848 que date la prise de conscience par l'épiscopat français de l'ampleur de la déchristianisation...”.

burgerlijk-paternalistische maatschappijopvatting zal een groot deel van de werklui afstoten en verder van de Kerk vervreemden.

2. De praktijkgegevens

a. PAASPRAKTIJK

1 Cijfergegevens

Men moet wachten tot de benoeming van Delebecque om bij de Gentse bisschoppen enige „cijfergevoeligheid” terug te vinden. Voordien is er de enquête van Van de Velde bij de Gentse parochies, die volledig onbetrouwbaar lijkt voor wat aangaat het cijfermateriaal, maar wel belangrijk is door het licht dat ze werpt op de kennis van de pastoors van hun parochie. Van de Velde wenste ingelicht te worden over het aantal louter burgerlijke huwelijken, ontuchthuizen en paasverzuimers. De resultaten zijn de volgende⁶⁹

	niet-kerkelijk gehuwden	ontuch- thuizen	paasver- zuimers		bevolking
O.-L.-V.-St.-Pieters	2	1	1.800		11.000
St.-Martinus	1	4	1.800		10.000
	(herbergier)				
St.-Stefaan	1	3	1	op	3
St.-Anna	1	0	600		3.000
St.-Niklaas	?	8+	1.200		3.000
St.-Salvator	2	0	1	op	2
St.-Michiels	2	6	1.800		4.600
St.-Jacobs	3	7	1	op	3

O.i. mag aan de eerste kolom geloof gehecht worden, tenminste wanneer men de restrictie maakt dat deze gegevens op het „interessantste” deel van de parochie slaan, d.w.z. op degenen die de pastoor het beste kent: de bezittende klasse. In die groep trouwt zo goed als iedereen voor de Kerk. Wat de lagere volkslagen betreft is het twijfelachtig dat de pastoor van alle gevallen op de hoogte zou zijn. De statistiek der onwettige geboorten en de latere werkzaamheden van het Genootschap van Franciscus-Regis wijzen er toch op dat onregelmatige huwelijken frequenter waren dan de zo even aangegeven cijfers doen vermoeden.

Wat de paascommunie aangaat ziet het ernaar uit dat, St.-Salvator voorlopig buiten beschouwing gelaten, St.-Niklaas en St.-Michiel de minst paschante parochies zijn. Ook wat het aantal ontuchthuizen betreft vallen ze op⁷⁰.

(69) De antwoorden zitten verspreid over de parochiebundels van de stad Gent, bewaard op het BAG. Ze zijn niet gedateerd. BAG, Par. 71.

(70) Over de inplanting van de ontuchthuizen te Gent, zie M. Van Wesemael, *Lichte vrouwen te Gent in de XIXde eeuw en hun publiciteit in Oostvlaamse Zanten*, LII, 1977, pp. 2-19 en 38-66.

Op St.-Salvator geeft de pastoor niet het aantal paasverzuimers op, maar wel het aantal paascommunies dat jaar uitgereikt : 3.600, en het aantal inwoners (wat niet gelijk is aan het aantal communicanten) : 9.000.

De vrij grote afstand tussen beide cijfers is volgens de herder te wijten aan het feit dat het allemaal kinderrijke gezinnen zijn in zijn parochie, zodat het aantal communicanten lager ligt dan b.v. in de rijkere parochies : „Existimo numerum communicantium in hac parochia esse minorem quam in aliis parochiis huius urbis, quia pauperes et operarii plures habent proles quam divites, qua vero causa hac differentia sit adscribenda, bene certo cognoverunt pastores, qui multos divites habent”.

De uitlating is interessant : de pastoor neemt het op voor de „moraliteit” van zijn arme parochianen, en acht ze nog steeds hoger dan die van de rijken aan wie — door de Kerk verboden — geboortebeperkende praktijken worden toegeschreven ⁷¹.

St.-Michiels, een van de rijkste parochies van de stad, schijnt inderdaad ook een van de meest onkerkelijke.

Voor het overige kan gezegd worden dat, zelfs in de ogen van de pastoors en in de ene parochie al meer dan in de andere, toch een belangrijk deel van de bevolking inzake paasverplichting achterwege bleef. De „benaderende” cijfers ($\frac{1}{3}$) zeggen genoeg over de kennis van de pastoor van zijn parochie : het zijn ruwe schattingen ; men weet het zelf niet heel juist, maar het is toch minstens zoveel. Rond 1830 reeds schijnt de geestelijkheid van Gent overstelpt door haar aantal parochianen. Van intense zielzorg is hier geen sprake ; men vertrekt integendeel met een belangrijk deficit. Bij sommigen leeft de overtuiging dat vooral bij de rijken en in de rijkere parochies de grootste weerstand leeft. De cijfers schijnen dit inderdaad te bevestigen. Armen en middenklasse echter zouden mits een inspanning terug te winnen zijn ⁷².

Dezelfde indeling vindt men terug in de brief van een anonieme Jezuïet van 1833, die handelt over de plannen voor de oprichting van een college te Gent. In de middenklasse „magis viget praxis religionis” ⁷³, in tegenstelling tot de rijkere en de armsten : „plus de 25.000 ouvriers, dont une grosse partie est irrégulière et immorale” ⁷⁴.

Dat veel kon opgelost worden door de opvoering van het aantal kerken en geestelijken, blijkt uit het rapport van de rector van de nieuwe Jezuïetenresidentie van Oosteeklo : de nabijgelegen parochies zagen hun aantal paascommunies met 900, 300 en 800 communies stijgen, terwijl in de kapel van de residentie zelf 2.500 paasbiechten werden gehoord ⁷⁵.

(71) Ook Feye signaleerde in 1868 alleen bij de burgerij geboortebeperkende maatregelen.

(72) Het is echter meer dan waarschijnlijk dat de onkerkelijkheid bij de bezittende klasse nauwer gevolgd werd en dus beter gekend was bij de geestelijkheid, terwijl de bewering dat de „armeren” ook christelijker zouden zijn, gewoon een gevolg zou kunnen zijn van een niet-kennen van de onkerkelijkheid bij de armen.

(73) ARSJ, Belg-1-IV-2 e.v., 1833.

(74) Fornari aan staatssecretaris Lambruschini, 5-10-1839. Geciteerd bij A. Simon, *Fornari...*, p. 109.

(75) ARSJ, Belg 1-I-13, E.P Waldack aan de generaal, april 1834.

Vanaf 1839 dan, datum van de benoeming van Delebecque, schijnt men over exacter materiaal te kunnen beschikken. De bisschop vraagt naar het aantal paascommunies, — dus het aantal paashouders, dat met grotere nauwkeurigheid kan gekend worden dan het aantal non-paschanten — en hij vergelijkt zijn gegevens met het aantal inwoners van de parochie, gegeven dat hij uit officiële bron (politiewijken) bekomt ⁷⁶.

Men mag o.i. in dit verband spreken van een belangrijke ommekeer in de pastoraal. De diocesane overheid is zich bewust geworden van het belang van het aantal, ze wil de resultaten van haar actie meten, ze stelt zich niet langer tevreden met vage omschrijvingen als „1/3 niet”. Ook de reguliere missiepredikanten zullen beroep doen op deze index om de efficiëntie van hun apostolaat aan te tonen: de eerste statistiek van 1839 kwam overigens n.a.v. een missie tot stand. Het fenomeen beperkt zich ten slotte niet tot Gent of België: ook Dupanloup in Orléans en de Engelse staatskerk zullen rond het midden van de eeuw met een zekere angstvalligheid gaan informeren naar het aantal kerkgetrouwen ⁷⁷.

Na deze datum beschikt men op geregelde tijdstippen over gegevens betreffende het aantal paascommunies. Er blijft evenwel een gaping voor de jaren 1855-75. Na 1875 vindt men de eerste gegevens terug in de al dan niet met zorg bijgehouden *Libri Memoriales*. Deze zouden per jaar het aantal gedoopten (wettige - onwettige kinderen), huwelijken, overlijdens (gewijde grond, ongewijde en burgerlijke), eerste communicanten, paascommunies en communies per jaar moeten opgeven.

Het is zeker dat de datum van dit nieuw begin niet toevallig is: de kerkhofkwestie had aanleiding gegeven tot het opmaken van statistieken, en de verscherpte secularisatiepogingen van het liberale gemeentebestuur, o.m. via het gemeenteonderwijs, hadden de clerus gearmeerd.

2 Bespreking der paascommunicurven (Tabel I, Grafiek I)

1. Het eerste wat opvalt bij het onder ogen nemen der paascommunicurven per parochie is de relatieve standvastigheid. Het aantal zweeft jarenlang, op enkele honderdtallen na, rond hetzelfde middelpunt. De oprichting van nieuwe proosdijen of parochies schijnt geen aanzienlijke

(76) Delebecque organiseerde de grote enquête van 1847 (BAG, Bez 22). Hij informeerde persoonlijk naar de praktijkgegevens bij de pastoors van de stad Gent gedurende zijn episcopaat (en verwerkte de gegevens op een schutblad van zijn CEP...).

Zie ook de getuigenis van de LA, 1849-50, p. 18-19: „... S.Species, accurate computatae jubente episcopo...”.

(77) De datering ca. het midden van de XIXde eeuw als „prise de conscience” van het episcopaat werd bevestigd door de aanvangsdatum van de uitbouw van het parochieapparaat (zie hoger) en dit zowel voor Gent als voor Orléans. Alle gekende tellingen van het aantal pratikerenden dateren van rond dezelfde tijd: Delebecque's grote telling van 1847, Dupanloup, met zijn „hantise du nombre” (C. Marcilhacy, *Dupanloup*, p. 565), stuurt zijn grote enquête rond in 1850 (ibidem, p. 78). Morel in zijn artikel „Déchristianisation” in *Etudes*, 1964, citeert de enquête van Parijs in 1856, (p. 599).

De Engelse staatskerk organiseerde een grote enquête in 1851.

W.S.F. Pickering, *Abraham Hume (1814-1884) A forgotten pioneer in religious sociology* in *ASR*, 33, 1972, pp. 37.

daling voor gevolg te hebben gehad (Cfr. b.v. op St.-Pieters-O.-L.-Vrouw, de oprichting van St.-Pieters-Buiten ; op H. Kerst : St.-Theresia-Muide).

De oprichting der nieuwe parochies was bedoeld voor „nieuwe”, tot dan toe blijkbaar niet erg pratikerende bevolkingsgroepen.

Indien het paascommunieaantal constant blijft, dan is het anders gesteld met het aantal inwoners : St.-Salvator is hier typisch voor, en de pastoor vermeldt het uitdrukkelijk in zijn LM ⁷⁸.

Dit voert ons tot een eerste vaststelling : de paasverplichting werd nagekomen door een bepaalde groep parochianen, — van generatie op generatie? — zonder dat die groep belangrijk toe- of afnam. Daarnaast bleef er een belangrijke groep verzuimers, waarvan het aantal stijgt al naargelang de inwijking op de parochie. De „landvluchters” schijnen zich inderdaad niet zo onmiddellijk thuis te voelen in hun nieuwe gemeenschap, en zullen slechts gedeeltelijk terugkomen wanneer een nieuwe, speciaal naar hen gerichte parochiekerk wordt opgetrokken. De nieuwe parochies schijnen in sommige gevallen te laat te komen : de van geestelijke bijstand verstoken of van de kerk vervreemde bevolking vormde de ideale inplantingsbodem voor het socialisme, en in vele gevallen wordt de nieuwe parochie in werkelijke „pays de mission” opgericht (b.v. St.-Coletaparochie, St.-Vincentiusparochie) waarvan de inwoners slechts zeer langzaam en gedeeltelijk naar de Kerk kunnen teruggebracht worden of grotelijks verloren blijven (St.-Vincentiusparochie).

2. Het constant blijven van het aantal paascommunies mag evenwel niet overdreven worden. Er zijn wel degelijk dieptepunten aan te wijzen of een teruglopen van het aantal verdeelde hosties. Op St.-Baafs b.v. evolueert men van 6.300 paascommunies in 1879 naar 4.900 in 1885, na de schoolstrijd. Het gaat verder bergaf naar 3.250 in 1915. Dit afnemen is voor een gedeelte toe te schrijven aan een vermindering van de parochiebevolking in het algemeen, maar kan toch niet volledig op rekening van die factor gesteld worden. Het argument kan alleszins moeilijk ingeroepen

(78) Vanaf 1879 signaleert de pastoor het in zijn *Liber Memorialis* : „Multi cadunt fide practica... Deflexit fervor fidelium per malas scholas et socialismum nascentem Gandae impium”. In 1881 : „Proh dolor!... accrescit populus numero sed decrescit fide et pietate. Ex altera parte videntur crescere zelus et pietas bonorum”. In 1886 signaleert de herder de aanwezigheid van socialisten op de parochie, waaronder een klein aantal dat reeds weigerde zijn kinderen te laten dopen. In 1887 opent de socialistische partij haar tweede lokaal te Gent in de Karthuizersstraat op de St.-Salvatorsparochie, en vanaf 1888 is er steeds een klein aantal parochianen dat de kerkelijke begrafenis weigert. In 1890 wordt de sacramentsprocessie in de Karthuizersstraat gestoord, en vanaf 1895 signaleert de pastoor de invloed van de Malthusiaanse theorieën op het geboortecijfer van zijn kudde.

De pastoor van St.-Salvator wijst onverstoortbaar ieder jaar opnieuw op de twee in zijn ogen belangrijkste oorzaken van de neergang van de parochie : het goddeloze stadsonderwijs, waaraan ook door de nieuwe schoolwet van na 1884 niet veel wordt verholpen wegens de onwil van het onderwijzend personeel, — en de actie van de socialisten. Zijn inspanningen zullen dan ook vooral de uitbouw van het scholennet betreffen (hij hield hiervan zeer nauwkeurige jaarlijkse statistieken) en van de parochiale werken : patronagegebouw in 1863, werkliedenkring in 1877, volksboekerij in 1879... meestal dank zij de milde steun van de families Casier-de Hemptinne en Casier-Légrand.

PA H.Kerst-Gent, LM.

worden om de fluctuaties op H. Kerst te verklaren. Ook op deze parochie valt de weerslag van de schoolstrijd te noteren (van ca. 8.500 in de zeventiger jaren, naar 7.500 in 1882, een slag die moeilijk schijnt te worden opgehaald) en wordt een dieptepunt bereikt in 1910 met 5.750 communies⁷⁹.

Onder de factoren die het paascommuniegetal van sommige parochies in positieve zin deden evolueren, moet op de eerste plaats de volksmissie vermeld worden, vooral wanneer die tijdens de paastijd plaatsgreep.

Zo kan voor de ganse stad de weerslag van de missie van 1840-1842 duidelijk afgelezen worden, evenals van het jubileum van 1847.

Op St.-Salvator hadden de paasmissies van 1883, 1894, 1901 en 1909, op St.-Martinus die van 1901 en 1909 en op St.-Coleta die van 1908 en 1911 een zichtbaar gunstige, zij het kortstondige invloed.

Er weze in dit verband aangestipt dat de verlaging van de communicantenleeftijd in 1910, die normaal een stijgend aantal paasplichtigen voor gevolg moest hebben, zich niet zo dadelijk liet gevoelen.

De tweede belangrijke positieve factor blijkt de uitbarsting van W.O. I geweest te zijn. Vanaf die datum gaan de meeste paascommuniegetallen weer stijgen.

Totale gegevens voor de ganse stad zijn slechts voor enkele tijdstippen gekend. Indien men de cijfers, opgegeven tot 1862 kan geloven, zou het aantal paschanten in belangrijke mate gestegen zijn t.o.v. 1830-1839 : van ca. 40.000 naar ca. 60.000. De bisschop schrijft die toename toe aan de missiebeweging.

Voor de periode na 1862 tot in de zeventiger jaren tast men in het duister. Van dan af gaat het in dalende zin, met een dieptepunt in de laatste tien jaren voor W.O. I.

(79) De weerslag van de schoolstrijd wordt ook gesignaleerd door J. Lory, *Un cas de déchristianisation cléricale en Belgique: le fléchissement de la pratique pascale consécutif à la guerre scolaire 1879-1884* in *Cahiers d'histoire*, IX, 1964; L. De St Moulin, *Contribution à l'histoire de la déchristianisation. La pratique religieuse à Seraing depuis 1830* in *Annuaire d'histoire liégeoise*, X, 1967, p. 33 e.v. en W. Rombauts, *Het paasverzuim in het bisdom Brugge...*, *passim*. Die breuk moet echter voor velen een voorgeschiedenis gehad hebben gedurende de zeventiger jaren :

RSP St.-Jacobs-Gent, 1870 : ... Abusus toti civitati communes... Nullum remedium novi, nisi erectionem patrociniarum".

RSP St.-Niklaas-Gent, 1871 : „... Quid in tanto diluvio peccatorum seu abusum agere in particulari oporteat prorsus ignoro".

RSP St.-Baafs-Gent, 1877 : „... Haec defectio a fide probatur per negligentiam orandi, celebrandi dominicas et festas. Multi negligunt audire missas. Post meridiem vix viri intersunt officii et augetur in annis numerus qui debito paschali non satisfaciunt... Vix illi (clero) datur occasio cum ipsis (parochianis) communicandi et non habet nisi remedia generalia".

RSP St.-Niklaas-Gent. 1877 : „Multi non paschant nec missam audiunt... Ignoro quid faciendum".

RSP St.-Salvator-Gent, 1877 : „Non novi remedia vere efficacia".

BAG, Bez 26.

Rond 1905 signaleert ook het Kloosterdagboek van de Franciscanen te Gent : „Singulis annis videtur numerus confessionum paschatis minuere in ecclesiis parochialibus, ac etiam in nostra ecclesia ita ut per totam quindenam paschatis vespere hora nona omnes confessiones absolutae erant hoc anno".

3 Besluit

Men kan besluiten dat :

1. - men vertrok van een belangrijk deficit, wanneer men het aantal verdeelde paascommunies vergelijkt met het aantal parochianen. De afstand tussen beide zal toenemen naarmate de stadsbevolking toeneemt. Gedurende de jaren 1840-1860 kan die evolutie blijkbaar worden afgeremd, maar na de schoolstrijd, mede onder invloed van de opkomende socialistische beweging en de groeiende inwijking, schijnt ze zich definitief doorgezet te hebben, om dieptepunten te bereiken rond het eerste decennium van de eeuw. Met Wereldoorlog I ziet men een licht hervatten van de paaspraktijk in alle parochies, behalve St.-Baafs.

2. - de nieuw opgerichte parochies bedoeld schenen voor een nieuwe bevolking en weinig verhielpen aan de toestanden op de moederparochie. De paasverzuimers bleven paasverzuimers en op de — meestal te laat opgerichte — nieuwe parochies werd nog slechts een kleine kern bereikt.

3. - indien men dan wil spreken van een verloren-gaan van de arbeidersstand voor de Kerk in de 19de eeuw, men er rekening moet mee houden dat dit verlies reeds een belangrijke aanloop schijnt te hebben genomen in de jaren daarvoor.

Men heeft te Gent integendeel na 1839 belangrijke pogingen ondernomen — en met enig resultaat — om de grote massa terug in contact met de Kerk te brengen. Veel van de geleverde inspanning werd tenietgedaan door de schoolstrijd en de stijgende inwijking waardoor het parochieapparaat overbelast raakte gedurende de tweede helft van de 19de eeuw. Indien dus een belangrijk deel van de bevolking voor de Kerk verloren ging, dan mag niet gezegd worden dat deze hierop lijdzaam heeft toegezien, maar integendeel verwoede maar vergeefse pogingen heeft aangewend om dit proces af te remmen.

4. - de evolutie van de paascommunicurven in gunstige mate beïnvloed werd door de volksmissies en de oorlogsjaren 1914-1918.

5. - het hier verzamelde materiaal te gering is om verdere conclusies te trekken. Men zou de curven van andere steden moeten bezitten om duidelijker lijnen te onderkennen. Voor Gent kan hoogstens de tegengestelde evolutie in bepaalde parochies aangewezen worden en dient erop gedrukt te worden dat sommige pieken aan strikt lokale omstandigheden (de inrichting van een volksmissie met de paastijd) toegeschreven moeten worden.

b. AANTAL VERDEELDE COMMUNIES PER JAAR

1 Cijfergegevens (Tabel II, Grafiek II)

2 Bespreking van de jaarcommunies

Tot de jaren '80 moet men zich tevreden stellen met de gegevens over de communiefrequentie in de Jezuïeten- en Franciskanerkerk, en de stoelgelden van de St.-Jacobsparochie 1830-66. Voor reeksen cijfers vóór

1845 moet men zich bovendien beperken tot de stoelgelden van St.-Jacobs en enkele gegevens voor St.-Michiels. Die laten voor de jaren 1832-35 een merkwaardige stijging zien, gevolgd door een inzinking tot 1837. Van 1837 tot 1843 ziet men een gestaag stijgende lijn, een nieuwe opstoot in 1849, in 1851, in 1854, in 1859, een dieptepunt in 1861 en een stijging tussen 1862 en 1866.

De pieken van 1849, 1859, 1864 en 1866 kunnen weergevonden worden bij de communies in de Jezuïetenkerk. Ook bij de Franciscanen scheen 1866 een hoogtepunt te vormen; 1869 ging ongemerkt voorbij en in 1871 trad een duidelijke terugval in.

De „Litterae annuae” van de Jezuïeten geven ons een voorname sleutel tot ontcijfering van die curve: besmettelijke ziekte en hongersnood doen de godsvrucht van de gelovigen stijgen⁸⁰. Deze bewering wordt bevestigd

(80) B.v.: LA 1846-47, p. 23, Res. Gent: „Animavertimus etiam adductos fuisse plurimos ad veram poenitentiam ac morum conversionem timore calamitatis; regnabat enim constanter in hac regione nostra febris typhoïda, quae non paucos cives etiam post brevissimum morbum ex vivis abripere solet.”

LA 1847-48, p. 19, Res. Gent: „Huius frequentiae causam quaerenti vix alia occurrit quam terrifica morbi, quem typhus appellant, presentia, quae multos movit ut providerent animae suae”.

LA 1848-49, p. 13 Res. Gent: „Poenitentium non exiguus numerus excitatus fuit minaci morbo, qui tempore aestivo maxime per urbem dominabatur; cholera enim hoc anno Gandavi abstulit 3400 homines”.

Ibidem, p. 14, Res. Luik: „Epidemia regnante, quamplurimos homines, qui ecclesiae sacramenta nequidem paschali tempore recipere, reduxit Deus ad ovile”.

LA 1849-50, p. 10, verslag van missie Knesselare: „In hunc pagum ante me missi Typhus et Cholera jam animos moverant, quamplurimos e medio victimos abripiendo. Nec difficile fuit superstites erudiri: in summa rerum egestate fides vigeat maxima, et afflictorum hominum mira erat in Deo confidentia”.

LA 1858-59, Res. Gent: „Ob regnantem hoc anno lue”.

LA 1865-66, p. 20, College Gent: „... grassante illa mortali lue, quam cholera vocant morbum. Toto autem tempore, quo saeviit dirissima pestis, patres fere omnes ecovati sunt ad infectos (...). Tunc etiam manifesta fuit populi fiducia in S. Parentem nostrum: ad januum domus distributa est aquae Si Ignatii nomine benedictae magna copia, et ante eius festum urbis incolae quam plurimi ex adjacentibus Collegio vicis, *plerique pauperes operarii*, in templo nostro publicas novem dierum preces magno cum pietatis sensu frequentarunt”.

Ibidem, p. 21, Res. Gent: „Huic autem incremento ansam patissimum praebet lues cholericæ quae, Gandavi misere desaeviens, mensibus julio et augusto ultra duo incolarum millia e vivis eripuit: divinae sane justitiae flagellum, at simul misericordiae instrumentum. Nam fremente licet impiorum illorum colluvie, qui omnem Dei cultum respiciunt et se solidarios vocant, moribundorum ne unus quidem sine sacramentis interiiit, sani autem tanta frequentia tantaque compunctione properarunt ad sacrum poenitentiae tribunal, iique non assueti modo fideles, sed imprimis turmatim qui peccatis onusti longos annos extra salutis viam erraverant, ut jubileum videretur pro conversione populi divinitus promulgatum. Mirum quae tunc devotio simul et fiducia in Sanctum Patrem Nostrum animos subito pervaserit. In templo ad eius statuum concursus erat assiduus, et ad domus januum tanta confluebat Ignatianam aquam exposcentium multitudo, ut a mane ad vesperam staret aperta (...) Porro propitium se nactos fuisse patronum multi non solum ab illo morbo; sed etiam ab aliis infirmitatibus sanati praedicaverunt”.

Hoewel de ontbering, indien ze te groot wordt, ook omgekeerd kan werken en de volledige verwildering voor gevolg kan hebben zoals in de zwarte jaren 1846-1849: „Testes fuimus saepe afflictionis pauperum cui mederi non licebat asperimae; doluimus in perdendis, ut tum fit, animabus crudelem seductorum astutiam”.

wanneer men de data van de cholera-epidemies met die van de voornaamste opstoten van de curve vergelijkt ⁸¹.

In 1832 wordt Gent geplaagd door cholera-morbus van 25 mei tot 18 oktober. De cholera eist 1.227 slachtoffers waarvan 42,5 % arbeiders. In 1834 duikt ze weer op (171 doden). Vanaf 1846 woedt in gans Oost-Vlaanderen de aardappelplaag en de typhus en vanaf 1849 ook weer de cholera die in dat jaar te Gent alleen 2.224 doden opeist. In 1854 komt de gesel Gods terug; in 1859 opnieuw en in 1866 voor de laatste maar ook de belangrijkste keer: 2.769 doden.

De concordantie met de communicatiecurven is al te duidelijk om ertussen geen oorzakelijk verband te mogen leggen ⁸².

De oorzaak van de stijging op St.-Jacobs tussen 1837 en 1843, op St.-Michiels tussen 1840-1843, en die van de Jezuïetenkerk in 1864, schijnt op strikt lokaal vlak gezocht te moeten worden: misschien dat de missiebeweging te Gent tussen 1839 en '42 een factor heeft gevormd voor St.-Jacobs en St.-Michiels, terwijl 1864 een jubileumjaar was.

Voor de curven na 1870 zijn er maar enkele algemene trends aan te wijzen: de kalme periode na 1886 (Jezuïeten en St.-Baafs) en de stijging vanaf 1906, sterker uitgesproken tijdens de oorlogsjaren.

Weerhouden we de stijgingen vanaf 1906: ze zijn het duidelijkst en komen in alle parochies terug. Bij nader toezien gaan ze trapsgewijze: een eerste opstoot in 1906, een tweede in 1910-1911 en een derde vanaf 1914.

De eerste twee stijgingen kunnen voor het grootste deel op rekening gezet worden van de pauselijke decreten *Sacra Tridentina* (20-12-1905) en *Quam Singulari* (1910), die resp. over de dagelijkse communie en de verlaging van de communicantenleeftijd handelden ⁸³. De weerslag ervan is duidelijk: de aanzetting tot menigvuldig communiceren werd opgevolgd en ook de toename van het aantal communicanten vond vlug toepassing.

In feite gaat het hier echter slechts om „schaalvergrotingen”, „valse stijgingen”, die moeilijk kunnen vergeleken worden met wat zich onder invloed van de cholera-epidemies voordeed. Men mag zeggen dat de jaarcommunies van na 1905 een andere „deelsleutel” vragen dan die van vóór

(LA 1846-1847, p. 23).

Hetzelfde geluid kan gehoord worden in de dekanale verslagen van Ronse, rond diezelfde tijd.

(81) G. Mahieu, *Cholera-epidemiën te Gent in de XIXde eeuw. Bijdrage tot de sociale geschiedenis*, Gent, 1968 (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling), passim.

F.A. Comer, *Geschiedkundig overzicht van de cholera in België in Wetenschappelijke Tijdingen*, XXXIII, 1974, 65-84.

Ook A. De Witte, die de cholera van 1864 zelf van dichtbij meemaakte valt die getuigenis bij: „Meer betrouwen (dan in de hygiënische voorschriften) stelden velen in het gebed en bewegen. De nabijheid van de dood deed velen huiveren en den weg naar de kerk terugvinden”.

(82) Ook de biechtcijfers, gekend voor de Jezuïetenkerk, tonen dezelfde stijging: van 23.200 in 1845 naar 43.200 in 1849.

(83) CEP Stillemans, 12-6-1906, 1-8-1908, 30-11-1910.

M. Fraeyman, *Bij de vijftigste verjaardag van het decreet van Pius X over de frequente en dagelijkse communie in Collationes Brugenses et Gandavenses*, I, 1955, pp. 582-533.

die datum. Ze wijzen op een veranderde kerkgewoonte, maar niet direct op een stijgende godsvrucht. Indien men de communiccijfers na 1918 zou doortrekken zou men overigens constateren dat ze terugvallen op hun normaal aantal, d.w.z. de cijfers van de periode tussen 1910 en 1913.

Want de derde stijging, tussen 1914 en 1918, is een „abnormale” stijging, duidelijk onder invloed van het oorlogsgevaar. Indien men de weer-slag van het oorlogsgebeuren op het kerkvolk nagaat, zou men zich kunnen afvragen of de voorgaande stijgingen (na 1905) ook niet aan dezelfde factor kunnen worden toegeschreven. Men staat immers voor opvallende gelijktijdigheden : in 1905 was er niet alleen het pauselijk decreet, maar ook het incident-Tanger, in 1908-1909 de zaak Bosnië-Herzegowina, in 1911 het incident Agadir, in 1912 de Balkanoorlog en in 1914 de Albanese kwestie. Al die gebeurtenissen vonden weerklank in de Belgische publieke opinie⁸⁴. Zoals echter reeds werd gezegd wijzen de cijfers van na 1918 niet in die richting: de communiciegetallen vallen wel degelijk terug, maar niet beneden het niveau van 1910-13.

De stijging van de jaarcommunies tijdens de oorlogsperiode was verhoudingsgewijze veel belangrijker dan die van paascommunies. Het waren inderdaad de kerkgetrouwen die meer communiceerden, veel meer dan dat verloren schapen onder druk van de oorlogsdreiging naar de stal zouden zijn teruggekeerd⁸⁵. Eenmaal de oorlogsjaren voorbij gaat het aantal jaarcommunies, zoals gezegd, weer decrescendo. Ook hier gaat het om een „phénomène qui se manifeste dans toutes les paroisses de la ville”⁸⁶.

De stijging van de jaarcommunies is niet in alle oorlogsjaren even groot en het hoogtepunt valt niet voor alle parochies in hetzelfde jaar. Bij de ene neemt de praktijk reeds af na het eerste verschrikkingsmoment, bij de andere ziet men een stijgende lijn tot in 1918⁸⁷. Het gemiddelde

(84) R. De Vleeschouwer, *Les Belges et le danger de guerre. 1910-1914* (ICHG, Verhandelingen I), Leuven-Parijs, 1958, p. 11 : „Au cours des années qui précèdent la première guerre mondiale, la fréquence et l'importance des indices de tension internationale inquiètent l'opinion publique belge”.

(85) „De deugdzame en goede christenen zijn vuriger geworden”, schrijft de pastoor van St.-Eligius-Gentbrugge, „eenige trouwe zielen zijn tot God weergekomen, maar weinige slechte zijn tot inkeer gekomen. Zij blijven hardnekkig in hunnen boosheid en goddeloosheid”. PA St.-Eligius-Gentbrugge, LM 1915.

(86) PA, H. Kerst-Gent, LM 1919.

Zie in dit verband ook W.S. Plavsic, *Le Cardinal Van Roey*, Brussel, 1974, p. 58, citaat uit herderlijke brief van januari 1932 : „Au vrai dire, les années de prospérité qui suivirent l'effrayable cataclysme de la guerre et qui donnèrent l'illusion d'un bien-être général en créant une vie large et facile, ne furent pas favorables à la vie religieuse de la masse des fidèles...”

(87) PA St.-Amands-St.-Amandsberg, LM 1914 : „Telkens veel volk in de kerk en veel communieën. Daar is een troostelijke terugkeer naar de godsdienst. Maar zal het duren ? Ik geloof het niet, want nu de eerste ogenblik van schrik voorbij is, bemerk ik geen omkeer in de handeling, in 't zedelijk gedrag van de mensen, en de slechte drukpers — hier in het bijzonder de crapuleuze Vooruit — doet een stormloop tegen de Kerk, haar opperhoofd en haar leerling”.

PA St.-Coleta-Gent, LM 1919 : In verband met het dalend communiciecijfer : „Hieruit alleen reeds kan men besluiten dat de oorlog zedelijken en geestelijken verval voor gevolg had, Het beschikken over veel tijd en het angstige drukken van veel oorlogswee stuurden veel mensen naar de Kerk — doch 't was maar een

van de parochies waarvan de cijfers gekend zijn, geeft de volgende evolutie te zien :

<i>Jaartal :</i>	1913	1914	1915	1916
<i>communiccijfers :</i>	371.250	474.545	587.370	638.700
<i>verhouding :</i>	100	127	158	172
<hr/>				
<i>Jaartal :</i>	1917	1918	1919	1920
<i>communiccijfers :</i>	669.635	666.450	516.703	511.950
<i>verhouding :</i>	180	179	139	137

De gegevens lieten niet toe na te gaan of meer volkse parochies mischien heviger reageerden dan de burgerparochies. Voor St.-Michiels b.v. ontbreken de cijfers voor de oorlogsjaren. Anderzijds wordt die veronderstelling door het aanwezige materiaal ook niet tegengesproken : St.-Baafs en St.-Macharius stijgen in mindere mate dan St.-Jan-Baptist, St.-Coleta of O.-L.-V.-St.-Pieters.

3 Besluit

Ook wat de jaarcommunies betreft dienen twee belangrijke factoren aangestipt die de curve in belangrijke mate doen stijgen :

— de inrichting van bijzondere kerkelijke plechtigheden (volksmissie, jubilee),

— de weerslag van openbare rampen waarbij een groot deel van de bevolking voor zijn leven vreest⁸⁸.

De bevindingen van sommige parochiepastoors, de commentaren van de rector van de Jezuïetenresidentie in 1849 en van de deken van Ronse rond

voorbijgaande en niet diep ingeleefde godsvrucht, en zoo pas niet heeft men vrijheid en ook een merkkelijk grooteren welstand bekomen of veelen verliezen hunnen iever”.

De stijging van de communiccijfers tijdens het eerste jaar van de vijandelijkheden werd ook in de hand gewerkt door initiatieven van hogerhand : er werden novenen gehouden voor de soldaten, voor de vrede e.d.m. Zie hierover G. Van den Gheyn, *Le diocèse de Gand*, (Brussel, 1930).

(88) De weerslag van cholera op de kerkpraktijk gaat steeds meer de aandacht van de historici gaande houden. Een van de eersten die erbij stilstond was Charpin in zijn studie over de toediening van het doopsel te Marseille 1806-1958. „Il est indéniable que la peur du fléau provoqua des manifestations extérieures de dévotion” (p. 181, p. 179-84). Onder de andere factoren die invloed uitoefenden op de dooppraktijk stipt deze auteur nog aan : de verlengde levensduur van de volwassenen (p. 186), de verhouding aantal priesters/aantal gelovigen, en in mindere mate de kerkelijke speciale plechtigheden en de gemengde huwelijken. Weinig of geen invloed van politieke ideologieën, tenzij dan langs indirecte weg. „Fait capital” binnen de verklaring van dalende dooppraktijk is de inwijking van plattelandslui naar de stad (p. 308).

Uitingen van wat door sommigen de „religion panique” wordt genoemd komen meer en meer in de aandacht langs de verhoogde belangstelling voor de „religion populaire”. Over de uitgebreide literatuur raadplege men de laatste jaargangen van ASSR en *Social Compass*.

hetzelfde jaar, wijzen er echter op dat bij te langdurige plagen of duidelijke inefficiëntie van de gebedsactiviteiten de kerk ook weer wordt verlaten. Er bestond een grens die niet mocht overschreden worden. Anderzijds moet er ook op worden gedrukt dat een openbare ramp de praktijk van de gelovige doet stijgen, maar niet zozeer de onkerkelijke weer naar de kerk brengt. De proportioneel veel mindere toename van de paascommunies tijdens de oorlogsjaren wijst erop dat aan de vooravond van de eerste wereldoorlog een belangrijk deel van de Gentse bevolking dermate van de Kerk was vervreemd dat zelfs de wereldramp het niet meer tot andere gevoelens kon brengen.

De invloed van de pauselijke decreten op het verloop van de curve bevestigt de vermaning van Le Bras waar hij de godsdienstsocioloog ertoe aanzet, vooraleer de praktijkgegevens onder ogen te nemen, de juridische teksten die deze praktijk in belangrijke mate bepalen te onderzoeken. Alleen de kennis daarvan brengt die curvestijging tot zijn werkelijke betekenis terug: die van een schaalvergroting.

c. ENKELE GEGEVENS BETREFFENDE DE MISPRAKTIJK

1 Tabellen III-IV, Grafiek III-IV

De evolutie van de mispraktijk kan nagegaan worden aan de hand van de stoelgelden.

Spijtig genoeg waren voor St.-Jacobs de paascommunies voor de jaren 1830-1867 niet gekend, zodat niet kon nagegaan worden in hoeverre die curve parallel verliep met die van de mispraktijk.

Dit is wel mogelijk voor een andere periode en een andere parochie: St.-Jan-Baptist, vanaf 1904. Pastoor Seghers, de latere bisschop van Gent, noteerde er met zorg de status van zijn parochie in een apart schriftje⁸⁹.

De curven verlopen grotendeels evenwijdig (zie grafiek IV). De stijging van 1909 is toe te schrijven aan de missie die gedurende de paastijd werd ingericht. Jammer genoeg is het niet geweten hoeveel men per stoel betaalde, hoeveel keer, en hoeveel gratis zitbanken voor de armen de kerk bezat. In 1920 echter werd, blijkens het hierboven vermeld schriftje, het stoelgeld op 0,05 F gebracht, wat de totaalopbrengst van dat jaar van 4.594 F (in 1919) naar 7.214 F (1920) brengt, in 1921 10.010 F, in 1922 op 10.086 F, enz. Grosso modo een verdubbeling. Het stoelgeld zou dan vóór 1920, 2,5 centiem belopen hebben. Aanvaardt men die deelsleutel, dan krijgt men jaarlijks de aantallen (betalende!) misgangers die in grafiek IV staan afgebeeld.

2 Besluit

De weinige gegevens over de mispraktijk wijzen erop dat zowel St.-Jacobs als St.-Jan-Baptist slechts een 3 tot 4.000 betalende mishoorders

(89) PA St.-Jan-Baptist-Gent.

telden per zondag. De paascommunies bedroegen voor St.-Jan-Baptist zowat het dubbele voor dezelfde periode.

Wat ons doet besluiten tot het bestaan van een belangrijk aantal misverzuimers (voor St.-Jan-Baptist 4/5?), en tot de constatering dat men op die parochie eerst misverzuimer en pas dan non-paschant werd.

d. DE KERKELIJKE EN ONKERKELIJKE BEGRAFENISSEN

1 Gewijde of ongewijde grond

Le Bras onderscheidt in zijn typologie van de kerkelijken drie grote categorieën: hij die de kerkelijke bijstand slechts inroept bij grote gebeurtenissen in zijn leven, zoals geboorte, huwelijk of overlijden; hij die daarnaast ook nog mishoorder en paashouder is; en ten slotte hij die meer doet dan het strikt kerkelijk verplichte, door lid te zijn van vrome verenigingen, mis te horen op weekdagen, enz.

De kerkhofkwestie geeft de gelegenheid om wat meer te weten te komen over een tussen-categorie. N.a.v. het conflict tussen de wereldlijke en de kerkelijke overheid omtrent de vraag of het nieuwe Gentse gemeentekerkhof in zijn geheel of per grafkuil diende te worden ingezegend, werden statistieken aangelegd over het lijkentransport naar het „Geuzenkerkhof” en het inmiddels nieuw opgerichte katholieke kerkhof van Mariakerke. Men kent de houding van Bracq t.o.v. de „gemeentelijke prospuit”: eenieder die zich in ongewijde grond liet begraven moest niet rekenen op enige kerkelijke begeleiding, vooral sinds door de oprichting van het *Comité pour la défense des cimetières catholiques* aan de gelovigen de mogelijkheid werd geboden naar gewijde kerkhoven te worden vervoerd⁹⁰.

Voor de periode waarvan cijfers gekend zijn uit kerkelijke bron (1873-83), werden van de 20.848 lijken er 15.943 of 76,4% naar Mariakerke vervoerd, tegen 4.905 naar het Westhof of 23,5%. 4.188 van de 4.905 „ongewijde” lijken echter of 20% van het totaal waren kinderlijken, en slechts 717 of 3,4% volwassenen⁹¹.

Die 717 volwassen lijken zouden dan nog hoofdzakelijk, althans volgens de *Godsdienstige Week*, de stoffelijke resten geweest zijn van mensen overleden in de gestichten van openbare onderstand, of van bedienden van het stadsbestuur.

Het relatief grote aantal kinderlijken kan verklaard worden doordat ongedoopt overleden boorlingen toch in ongewijde aarde dienden begraven te worden, en de (arme) ouders dan geen bezwaar zagen die op het gemeentekerkhof ter aarde te laten bestellen. Bovendien waren die kinderen niet of slechts voor een te korte periode ingeschreven in de „Broeder-

(90) J. Art, *op. cit.*

(91) BAG Dos 1, *Question des cimetières*. Men vindt er cijfers voor de periodes januari-juni 1873, het 3de en 4de trimester van 1874, de totalen voor de jaren 1875, 1876, 1877, 1878, 1879 en 1880. 1881 ontbreekt. Voor 1882 en 1883 kent men weer het totaal.. Zie tabel V.

schap der Goede Dood" zodat de ouders geen geldelijke bijstand genoten om de kosten van de eventuele kerkelijke begrafenis te dekken⁹². Gaat men na welke parochies het grootste aantal lijken naar de gemeentelijke begraafplaats sturen, dan vindt men de volkrijke en arme parochies, waar ook de hoogste kindersterfte was, aan de top: St.-Salvator met 39 %, St.-Martinus 31 %; St.-Macharius 30 %; terwijl St.-Jozef 19 %, St.-Baafs 15 %, St.-Amandsberg - H. Hart minder dan 10 % en O.-L.-V.-St.-Pieters slechts 4 %.

Het overwicht van St.-Salvator, St.-Martinus en St.-Macharius wordt veroorzaakt door hun groot aantal kindersterften.

Voor St.-Salvator speelde nog een andere factor mee. Daar, zoals op vele andere parochies met grote bevolking, had de geestelijkheid een leek belast met het ophalen van de lidgelden der diverse broederschappen. De man, een bakker, hield 10 tot 20 % van de opgehaalde gelden achter, reeds van lang vóór 1874. In 1874 dan, toen de pastoor wilde overgaan tot de oprichting van de broederschap der christelijke begrafenis, weigerde de bakker de ledenlijst te overhandigen. De man richtte een eigen broederschap op, waarbij natuurlijk geen sprake meer was van christelijke begrafenis, maar waarvan hij zeker wist dat de bijdragen in zijn handen kwamen. De „Gilde van den heiligen Bakker" — want zo werd ze geheten — bestond nog op de vooravond van de 2de wereldoorlog in de Blekerijstraat op St.-Salvator en was een voorname promotor van de burgerlijke begrafenis...⁹³.

Gaat men na welke parochies het hoogste procent volwassen lijken naar het gemeentekerkhof stuurden, dan krijgt men een andere volgorde:

- Parochies met meer dan 10 % volwassen lijken in ongewijde grond :

St.-Michiels :	64 lijken op	637
St.-Niklaas :	55 lijken op	359
St.-Elizabeth :	48 lijken op	392
St.-Martinus :	186 lijken op	1.254
- In de jongere en ook meestal meer volkse parochies liggen de cijfers ver beneden de 10 % :

H.-Hart :	2 op	38
-----------	------	----

(92) Men mag niet vergeten dat iedere vrucht, ook deze die minder dan 6 maand gedragen was, bij afsterven bij de Burgerlijke Stand diende aangegeven te worden en moest begraven worden. Als kinderen worden beschouwd alle menselijke wezens jonger dan 8 jaar. Zie tabel VI.

(93) We vonden een gedrukt lidboekje van die „Gilde" terug op de GUB : *Genootschap der Begraving der Stad Gent ingericht den 21 december 1863 onder het bestuur van J. Albert*, Gent, 1880, G 23179 (30). J. Albert is ook de stichter en woonde in 1880 nog in de Blekerijstraat 9.

PA H.Kerst, Wl 3, *Synopsis omnium confraternitatum cum annotationibus aliquot circa eorum statum praesentem*.

Dat er ook andere collectanten of ijveraarsters bestonden blijkt uit de geschiedenis van de St.-Jozefsparochie-Gent, waar in 1920 drie ijveraarsters voor 50 jaar geduldig rondhalen van de bijdragen de onderscheiding „Pro Ecclesia et Pontifice" toegekend kregen.

(R. Van Hamme) 1872-1972 - *Honderd jaar St.-Jozefsparochie*.

St.-Jozef :	22 op 324
St.-Jan-Baptist :	69 op 920
St.-Macharius :	19 op 402
Meulestede :	0 op 71
O.-L.-V.-St.-Pieters :	15 op 854

Een van de voornaamste oorzaken van dit succes van de actie der katholieken tegen de gemeentekerkhoven lag zeker in de snelle uitbouw van de Broederschappen van de Goede Dood, die een goedkope en „deftige” begrafenis aan hun leden garandeerden.

De in 1863 van de *Affranchis* afgesplitste *Libre pensée*, opgericht mede wegens de massale toetreding van de burgerij na de burgerlijke begrafenis van Th. Verhaeghen, bleef uiteindelijk voor een minderheid bestemd. De massa verkoos nog steeds de christelijke (en dus) deftige en bovendien inmiddels goedkoop geworden begrafenis in gewijde grond.

De opvallend hoge katholieke percentages worden bevestigd door andere bronnen. Voor de St.-Jan-Baptistparochie zijn de bijdragen voor „het Gildeken” gekend voor de periode na 1904. De leden waren in die tijd verplicht tot een wekelijkse bijdrage van 4 centiem, of 2,08 F (0,04 F x 52) per jaar, in 1920 gebracht op 6 centiem per week. Dit brengt het aantal betalende leden per jaar op 9 tot 10.000 voor de periode vóór de eerste wereldoorlog, of zowat de helft van het aantal parochianen⁹⁴.

Men kan die fragmentarische kerkelijke informatie gedeeltelijk toetsen aan officiële bronnen. De huidige begraafplaats van de Brugsepoort (Westhof) bewaart nog de registers van teraardebestelling, niet alleen van het Westhof (1873-), maar ook van het Zuiderkerkhof (1873-) (Heuvelpoort) en Oosterkerkhof (Dampoot)) (1873-1877)⁹⁵.

(94) Zie tabel VII.

(95) Westhof. *Dagboek der begravingen voor het dienstjaar... op 't ...kerkhof, gelegen binnen de... wijk te Gent.*

Westhof : kinderen :	1873-1881	volwassenen :	1873-1876
	1882-1889		1876-1887
	1890-1896		1887-1898
	1897-1901		1899-1909
	1902-1907		1910-1917
	1908-1916		

Oosterkerkhof : volwassenen en kinderen door elkaar :

1873 - 15 april 1874

18 april 1874 - 31 aug. 1875

1 sept. 1875 - 30 april 1877 (kerkhof gesloten bij besluit van gemeenteraad van 10-4-77)

Zuiderkerkhof : kinderen en volwassenen : 1873-1874-1876

gescheiden genoteerd :

k.: 1877-1881

v.: 1877-1881

k.: 1882-1889

v.: 1882-1895

verschillend register :

k.: 1890-1909

v.: 1896-1919

Die registers bevatten naam en voornaam van de aflijvige, zijn laatste verblijfplaats, de datum van teraardebestelling, zijn geslacht en zijn leeftijd of geboortedatum. Het beroep werd nooit ingevuld, hoewel hiervoor ruimte was voorzien. Vanaf ten laatste 1880 werden kinderen en volwassenen in verschillende registers genoteerd. Het nadeel van die gegevens is wel dat ze niet vergeleken kunnen worden met het totaal aantal aflijvigen van een bepaalde parochie, maar anderzijds kan het aantal teraardebestellingen gevolgd worden tot en met 1914.

De gegevens zijn moeilijk met elkaar te vergelijken. Bracq noteerde de overledenen per parochie, terwijl in de registers van de begraafplaatsen iedereen werd opgeschreven die er begraven werd. Die cijfers liggen dan ook gevoelig hoger, hoewel hiermee nog niet gezegd is dat de kerkelijke informatie volledig onbetrouwbaar is. Een gedetailleerd onderzoek naar de herkomst van de op het Westhof begraven lijken zou misschien meer duidelijkheid brengen. Het blijft zo dat een belangrijk deel van de te Gent overledenen de wens had uitgedrukt vervoerd te worden naar andere dan de gemeentelijke kerkhoven. Neemt men het jaarlijks verslag van de gemeente onder ogen, waarin naast het totaal aantal overledenen per jaar, ook telkens de begraafplaats wordt aangegeven, dan komt dit duidelijk tot uiting⁹⁶.

Maar al liggen volgens die bron, i.t.m. de kerkelijke statistiek, de verhoudingen gunstiger voor de gemeentekerkhoven, dan is er toch vóór 1894 een afgetekend overwicht van de niet-gemeentelijke begraafplaatsen. Noteren we hierbij dat niet alle te Gent overledenen noodzakelijk Gentse parochianen waren, maar soms vanuit de periferie naar de stad waren komen sterven. De statistiek van Bracq kan dus zomaar niet met die van de kerkhoven vergeleken worden.

Het voorgaande laat toch toe te besluiten dat, gedurende de periode 1873-1894, het merendeel van de Gentenaars nog verkoos in een kerkelijk goedgekeurde begraafplaats terecht te komen. De procenten hiervan variëren van 50 % tot 75 %, al naargelang de bronnen en moeten zich ergens tussen beide bevonden hebben.

2 Burgerlijke begrafenissen

De kerkelijke statistiek maakt onderscheid tussen begrafenissen in ongewijde grond en eigenlijke burgerlijke begrafenissen. De laatste waren immers uiting van een werkelijke breuk met de Kerk, terwijl de eerste nog ten dele op rekening konden gezet worden van vergetelheid of onverschilligheid. De eerste gekende werkelijk burgerlijke begrafenis gebeurde te Gent in 1859. In 1881 is er de Socialistische Vrijdenkersbond opgericht, die zich onder meer beijverde voor het burgerlijk begraven van haar leden⁹⁷.

(96) Zie tabel VIII.

(97) Archief BSP-Gent, *Etat-civil van den Socialistischen Vrijdenkersbond*, 1881-
Onze hartelijke dank aan Prof. Balthazar, die ons over het bestaan van dit fonds inlichtte.

Over de Vrijdenkersbond zie ook C. Demuyne, *De socialistische vrijdenkersbe-*

Vanaf de jaren '70 ook roept *La Flandre libérale* alle bewuste liberalen op de kerkelijke bijstand aan het sterfbed te weigeren.

De vroegste parochiale statistiek over de burgerlijke begrafeningen is van St.-Baafs en begint in 1880.

Indien men het aantal burgerlijke begrafeningen onder ogen neemt, voor de weinige parochies waarover hier enige informatie bestaat, dan is het aantal zowel relatief als absoluut klein⁹⁸. Waarschijnlijk liggen de cijfers beneden de werkelijkheid, aangezien het twijfelachtig is dat de pastoor op de hoogte kon zijn van het exact aantal burgerlijke begrafeningen. De pastoor van St.-Baafs schijnt zich in dit verband de medewerking van het medisch korps verzekerd te hebben : hij geeft de burgerlijk begravenen op met naam en adres. De pastoor van St.-Martinus daarentegen schrijft geregeld een vraagteken achter zijn getal.

Het ziet ernaar uit dat een burgerlijke begrafenis toch uitzonderlijk bleef. De pastoor van St.-Eligius-Gentbrugge vermeldt het als een belangrijke gebeurtenis in zijn *Liber Memorialis*, en signaleert de opspraak die het gebeuren bij de bevolking wekte (1899, 1905)⁹⁹.

Naast de gegevens vermeld in tabel IX, geput uit de *Libri Memoriales*, is er de statistiek van Bracq voor de jaren 1873-1883 voor de voornaamste parochies van Gent¹⁰⁰.

In 1875 telt hij op	1.797 begrafeningen slechts	2 burgerlijke
In 1876 telt hij op	1.709 begrafeningen slechts	29 burgerlijke
In 1877 telt hij op	3.336 begrafeningen slechts	31 burgerlijke
In 1878 telt hij op	3.271 begrafeningen slechts	33 burgerlijke
In 1879 telt hij op	3.531 begrafeningen slechts	58 burgerlijke
In 1880 telt hij op	3.612 begrafeningen slechts	61 burgerlijke
In 1882 telt hij op	3.173 begrafeningen slechts	73 burgerlijke
In 1883 telt hij op	3.552 begrafeningen slechts	57 burgerlijke

Men kan zich afvragen of de stijging tussen 1875 en 1878 beantwoordt aan de werkelijkheid of alleen het gevolg is van stijgende opmerksaamheid van Bracqs informatoren. De sprong in 1879, '80, '82, en het terugvallen in 1883 laat echter geen twijfel : hier komt duidelijk de weerslag van de schoolstrijd naar voren. In verhouding tot het totaal van de door Bracq gecontroleerde begrafeningen beloopt het aantal burgerlijke slechts éénmaal

weging in Vlaanderen 1880-1930, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Brussel, VUB, 1973 en E. Witte, *art. cit.*

(98) Zie tabel IX.

(99) PA St.-Eligius-Gentbrugge, LM.

(100) BAG, Dos 1, *Question des cimetières*.

A. De Witte, *Mijn herinneringen*, over de allereerste burgerlijke begrafenis te Gent : „Adolf Dufrane (*sic*), vriend en medewerker van E. Moyson stierf, naar ik vernam ook in 1858. Tot op zijn laatste ogenblik had hij geweigerd een priester te ontvangen en moest dus als vrijdenker begraven worden. De geheele stad stond overhoop, want bij mensen geheugen was dit nog nooit gebeurd, en velen vreesden de wraak des hemels. Vele werklieden maakten er Emiel Moyson en hunne leiders een grief van met zoo een ketter, zoo een goddelooze aangespannen te zijn geweest. Maar onkel Désiré zei dat het zulke mannen waren, die duivel noch hel vreesden, die wij moesten hebben.”

meer dan 2 %, wat de indruk gewekt door de gegevens uit de *Libri Memoriales*, bevestigt.

Jammer genoeg is het onmogelijk meer inlichtingen te krijgen uit officiële bronnen ¹⁰¹.

Men is aangewezen op de fragmentarische informatie die uit de kerkelijke bronnen kan worden naar voren gehaald. Die schijnt erop te wijzen dat burgerlijke begrafenis in de stad Gent een grote uitzondering was.

Zelfs binnen de socialistische vrijdenkersbond komt men tot relatief lage getallen, wanneer men de cijfers vergelijkt met het totaal aantal socialistische gesyndiceerden ¹⁰².

Het grote merendeel van de Gentenaars was dus minstens „saisonnier” : stond op kerkelijke begrafenis, ook wanneer hij paas- of misverzuimer was. Bewuste vrijzinnigheid scheen het kenmerk van een kleine minderheid ¹⁰³.

e. VROME VERENIGINGEN EN AANVULLENDE GEGEVENS

Indien binnen de belangrijke groep non-paschanten slechts weinigen ook niet-kerkelijk schijnen begraven te zijn geweest, dan is het ook zo dat binnen de groep paschanten slechts een minderheid tot een vrome vereniging behoorde.

Er bestaan slechts weinig algemene rapporten over de toestand van een bepaalde broederschap in alle parochies van de stad. Wel vindt men veel ledenboeken van lokale verenigingen terug, maar deze kunnen niet vergeleken worden met die van andere parochies, omdat die broederschap daar toevallig niet of niet op dat ogenblik bestond.

Uitzonderingen zijn vooreerst de broederschappen van de Goede Dood, die vooral in de tijd van de kerkhofkwestie een groot succes kenden : te zien aan de statistiek van de lijktransporten mag men zelfs zeggen dat er meer leden waren van de broederschap van de Goede Dood dan er paascommunies werden verdeeld... Het zuivere verzekeringselement van de vereniging heeft daar zeker toe bijgedragen : mits een kleine wekelijkse bijdrage was men immers verzekerd van een deftige uitvaart.

Dit argument speelde voordien reeds mee voor de andere broederschappen, zij het onder een andere vorm. De ledenboeken van zowat alle verenigingen vermelden niet alleen de naam, maar in vele gevallen ook het adres van de ingeschrevenen, mét hun jaarlijkse, maandelijks, tweeweekelijkse of wekelijkse bijdrage, die hen garandeerde dat na hun overlijden

(101) Voor Parijs b.v. bestaat die mogelijkheid wel. Zie de resultaten bij F.A. Isambert, *Christianisme et classe ouvrière*, Parijs, 1961, en F. Boulard, *La „déchristianisation” de Paris. L'évolution historique du non-conformisme* in *ASR*, 31, 1971, pp. 69-98.

Het aantal niet katholiek begravenen beliep in 1972 voor het ganse diocees Gent 7,2 % van alle sterfgevallen.

(102) H. Balthazar, *De Gentse Werkersverenigingen in 1887* in *HMGOG*, N.R., XVIII, 1964, p. 59 e.v.

De vrijdenkersbond telde in juli 1887 een 300 leden, terwijl de Gentse Socialistische syndicaten toen een 4.000 leden groepeerden.

(103) Gelijkaardige toestanden worden gesignaleerd te Lille, zeker vóór 1870. P. Pierrard, *La vie ouvrière à Lille sous le Second Empire*, Parijs, 1965, p. 364.

een mis „tot lafenis van hunne ziel” zou gecelebreerd worden. De leden zijn dan ook dikwijls onderverdeeld in „jaarlingen, maandelingen en wekelingen”, al naargelang de regelmaat van hun bijdrage.

Een andere vereniging waarover wel cijfers bestaan voor alle parochies, is die van het H. Hart, in 1868 in alle parochies van het bisdom ingevoerd. Het is naar aanleiding van de RSP van 1888 dat de ledenaantallen van deze en andere verenigingen aan de parochiegeestelijkheid worden gevraagd¹⁰⁴. In 1895 dan vindt men gegevens over het genootschap van de H. Familie, een andere vereniging die bij bisschoppelijk besluit in alle parochies diende opgericht te zijn¹⁰⁵.

In 1888 is zowat 5 % van de Gentse bevolking lid van de H. Hartbond, of 5.669 op 119.000 inwoners. In 1895 zijn 4.418 families van de stad, op 157.214 inwoners, ingeschreven bij het Genootschap van de H. Familie.

Hoe was dit ledengetal over de parochies verdeeld?¹⁰⁶

a	b	c	d	e	f	g	h	i
Meulestede	2.200	70	1/31	—	—	169	1/13	550
O.-L.-V.-Presentatie	452	82	1/5	—	—	452	1/1	—
O.-L.-V.-St.- Pieters	15.000	S.J.	—	80	1/187	300	1/50	192
St.-Anna	10.000	40	1/250	—	—	+		212
St.-Baafs	11.500	200	1/57	—	—	485	1/23	320
St.-Coleta	—	—	—	—	—	—	—	43
St.-Elisabeth	5.000	—	—	—	—	669	1/7	267
St.-Jacobs	10.500	—	1/51	—	—	475	1/22	156
St.-Jan-Baptist	15.500	300	1/51	—	—	800	1/19	406
St.-Jozef	7.500	240	1/31	—	—	125	1/60	560
St.-Macharius	10.000	—	—	—	—	183	1/54	194
St.-Martinus	11.400	—	—	—	—	560	1/20	157
St.-Michiels	6.500	S.J.	—	—	—	500	1/13	550
St.-Niklaas	5.000	S.J.	—	—	—	184	1/27	89
St.-Pieters-Buiten	11.000	90	1/22	130	1/84	356	1/30	330
St.-Salvator	24.000	S.J.	—	—	—	+		500
St.-Stefaan	8.000	—	—	—	—	532	1/15	96 ¹⁰⁷

(104) BAG, RSP stad Gent, Bez. 18. De pastoors moesten o.a. het ledental van de H. Hartbond, het Xaverianengenootschap en de congregatie van de H. Maagd opgeven.

(105) PA St.-Baafs-Gent, Register van het genootschap van de H. Familie, 1895.

(106) Legende: a: parochie

b: aantal parochianen rond 1890

c: aantal leden Congregatie van de H. Maagd in 1888

d: verhouding van c t.o.v. b

e: aantal Xaverianen in 1888

f: verhoudingen van e t.o.v. b

g: aantal leden van de H. Hartbond in 1888

h: verhouding van g t.o.v. b

i: aantal gezinnen opgenomen in het Genootschap van de H. Familie in 1895.

(107) Bij deze gelegenheid enkele andere gegevens over ledentallen in de Gentse parochies en kloosterkerken:

Stippen we vooreerst aan dat in bepaalde parochies gewoon geen Congregatie van de H. Maagd of Xaverianenbond bestaat in 1888 (St.-Stefaan, St.-Martinus, St.-Macharius, St.-Jacobs en St.-Elisabeth) en in vier andere parochies de Congregatie van de H. Maagd geleid wordt door de Jezuïeten. De Xaverianen gedijen maar op twee parochies, en dan nog met een zeer beperkt ledenaantal. De H. Hartbonden waren overal terug te vinden. Het ganse Kleinbegijnhof is natuurlijk ingeschreven, en dan — in orde van grootte — : Meulestede, St.-Elisabeth, St.-Michiels, St.-Jan-Baptist, St.-Stefaan, St.-Martinus, St.-Jacobs, St.-Baafs, St.-Niklaas, St.-Pieters-Buiten, O.-L.-V.-St.-Pieters, St.-Macharius en St.-Jozef. Over St.-Salvator en St.-Anna bestaan geen exacte gegevens.

Bij nader toezien is die rangorde in de eerste plaats bepaald door het inwoneraantal van de parochie, en schijnt er ook hier — zoals opgemerkt voor de paascommunies — een bepaald maximum te bestaan (rond de 500), dat slechts op St.-Elisabeth en St.-Jan-Baptist wordt overstegen. De animatie van een kerngroep hangt inderdaad in de eerste plaats af van de energie die eraan kan besteed worden door de parochiegeestelijkheid, en met het toen ingeschakelde aantal kerkbedienaars scheen 500 een maximum te zijn.

St.-Martinus :	1866 Gilde van de H. Barbara (Goede Dood)	3.000
O.-L.-V.-St.-Pieters :	1870 Goede Dood	4.000
	1874 Xaverianen	151
	1875 H.Hart	500
	1876 Werkmanskring	200
St.-Eligius-Gentbrugge :	1892 H. Sacrament	100
	1894 Christene Moeders	73
	1911 Antisocialistenbond	300
H.Kerst :	1860 Goede Dood	2.352
	1860 H.Naam van Jezus	600
	1869 St.-Jozef	500
	1869 H.Hart	1.900
	1870 St.-Anna	200
	1910 Werkmanskring	524
	1911 idem	604
	1914 idem	600
St.-Antonius-Heirnisse :	1902 Werkmanskring	150
St.-Baafs	1902 : O.-L.-V.-Congregatie	134
St.-Amands	1899 kleine en grote patronage	200
	werkmanskring	200
	zondagsschool	40
	beroepsonderwijs	21
H.Hart	1879 meisjespatronage	130
	1884 Christene moeders	300
	1889 O.-L.-V.	95
	Xaverianen	—
	H.Hart	valde pauci
	Goede Dood	750
	H.Sacrament	valde pauci
	patronages	70 j. + 200 m
	1897 nieuwe werkmanskring	100
	1901 Derde Orde	50
Kapel Franciscanen	1869 O.-L.-V.	102
Dampoort :		

Anderzijds mag dan ook gezegd worden dat voor alle parochies die beneden dit gemiddelde bleven, de oorzaak van het niet-bloeien van de broederschap bij het kerkvolk diende te worden gezocht. St.-Macharius is hier een duidelijk voorbeeld van: de parochie bestaat reeds meer dan 10 jaar, heeft geen Xaverianenbond noch Mariacongregatie en kan slechts 183 leden van de H. Hartbond samenbrengen. Ook het lage ledental van St.-Jozef — de bloeiende (vrouwen) Mariacongregatie buiten beschouwing gelaten — en van St.-Niklaas wijst op het bestaan van een slechts gering aantal vurige parochianen in dit deel van de stad.

Wat de H. Familie aangaat is de verhouding t.o.v. de totale bevolking moeilijker vast te stellen, vermits men het aantal families en niet het aantal leden telt. De telling van 1890 geeft voor Gent 36.114 huishoudens op, met gemiddeld 4,11 leden. Eén op acht gezinnen zou aldus ingeschreven geweest zijn.

Gaan we de absolute cijfers na, dan valt ook hier weer op hoe 500 een uiterste getal blijkt te zijn: St.-Salvator, waarvan het aantal parochianen zowat viermaal groter is dan dat van St.-Michiels, telt nochtans maar evenveel ingeschreven families. Is het omdat de parochie van St.-Salvator minder vurig was dan die van St.-Michiels? Misschien, maar dan is dat op de eerste plaats te wijten aan de te grote uitgestrektheid van de parochie. Het ziet ernaar uit dat binnen één parochie, hoe hoog ook het aantal onderpastoors weze, toch steeds maar een kerngroep van ca. 500 leden zal kunnen gevormd worden, of m.a.w.: de graad van vurigheid van het kerkvolk wordt in belangrijke mate bepaald door de parochiestructuur waarin het leeft.

Anderzijds moet ook hier de oorzaak van het beneden de 500 leden blijven op de eerste plaats bij het kerkvolk en niet bij de structuren gezocht worden: St.-Niklaas valt hier weer op door zijn bescheiden aantal inschrijvingen, en ook in de andere parochies, St.-Jozef, St.-Michiels en St.-Salvator uitgezonderd, schijnt men beneden het peil te blijven.

Het genootschap van de H. Familie is de enige vereniging waarover men enige gegevens bezit voor wat de duurzaamheid van de vereniging aangaat. Kan. de Drijver noteerde het familieaantal per parochie tot aan het einde van de hier bestudeerde periode. Het beeld is niet zeer bemoedigend: voor 1896 vindt men nog teken van leven in twee parochies, en dan nog met een aanzienlijk verminderd ledental; in 1897 is nog sprake van St.-Baafs, met vijf families; in 1898 in vier parochies (St.-Baafs: 19; St.-Jan-Baptist: 40; St.-Macharius: 29; St.-Pieters-Buiten: 13); in 1899 overleeft nog alleen St.-Baafs met 14 families. In 1900 geven alleen St.-Jan-Baptist met 42 en Meulestede met 9 families teken van leven. De enige bloeiende sectie is die van de schippers, ingesteld op St.-Michiels, die steeds een aanzienlijk aantal inschrijvingen blijft tellen.

De occasionele cijfers die ons inlichten over de aanwezigheid bij buitengewone diensten, zoals Triduum, generale communie, e.d. kunnen ook als index gebruikt worden voor het meten van de grootte van de „kern” van een parochie. Zo vindt men op:

St.-Baafs	in 1886	n.a.v. Triduum	4.000	aanwezigen
	1887	Jubileum	4.000	aanwezigen
St.-Coleta	1914	9 dinsdagen	100	comm. per dinsdag
	1915	9 woensdagen	125	comm. per woensdag
		Triduum	350	communise
	1916	9 woensdagen	120 à 140	comm.
		Triduum	360	communies
St.-Pieters-Buiten	1912	Triduum	800	communies
	1913	Triduum	900	communies
St.-Vincentius	1914	Triduum	250	communies
St.-Eligius	1897	Triduum	700	communies
	1911		120 van de 300 leden van de Antisocialistenbond gaan te communie.	
	1908	Triduum	850	communies
Ledeberg	1875	Wijding	500	communies
	1877	Jubileum	1.400	communies
St.-Amands	1908	maandelijkse mannen- communie	100	communies
H. Hart	1879	Portiuncula	450	communies
		Triduum	650	communies
	1880	Triduum	800	communies
	1881	H.Hartbond	157	communies
		Triduum-Jubileum	950	comm.
	1886	Jubileum	1.200	communies
	1887	Jubileum	900	communies
	1898	Portiuncula	600	communies
	1902	Triduum	800	communies

Bron : PA's - LM's.

Een andere aanwijzing kan gevonden worden in de verdeling van de leerlingen tussen stedelijk en vrij onderwijs in 1879 en daarna.

In 1879 kiest in Gentbrugge 26 % van de lagere scholieren voor de officiële school ; in Ledeberg 49 % ; in St.-Amandsberg slechts 5 %, terwijl voor de ganse provincie de verhouding 20 % officieel en 80 % vrij is. Jammer genoeg werden de cijfers niet per parochie gespecificeerd ¹⁰⁸.

Wanneer het dan door de wet van 1895 mogelijk wordt vrijgesteld te worden van godsdienstonderricht, zijn er in 1896 voor Oost-Vlaanderen reeds 2.822 leerlingen uit het gemeenteonderwijs die hiervan gebruik maken. Zo goed als allen lopen school te Gent. In 1899 stijgt dit aantal tot 3.455 ; in 1902 zijn het er 3.874, in 1905 4.085, in 1908 4.333 en in 1911 8.021. Het merendeel is leerling van de Gentse gemeentescholen. In de laatste cijfers zijn er ook enkele scholieren van Zelzate, Moerbeke-Koewacht, Ninove en St.-Niklaas begrepen.

(108) BAG, VO 77a, *Recensement de la population des écoles, 15-12-1880.*

In 1912 liepen te Gent — bewaarscholen meegerekend — 14.114 kinderen school in stadsinstellingen, en 10.059 in vrije¹⁰⁹. De verhoudingen schijnen dus niet erg gewijzigd ten opzichte van 1879. De cijfers zijn wel van belang daar Stillemans zelf de Gentse stadsscholen als een van de voornaamste dechristianisatiefactoren aanwees, samen met de socialistische beweging. Vanuit dit oogpunt bekeken, zou men mogen zeggen dat zeker vanaf 1879 iets meer dan de helft van de Gentse bevolking zo weinig „katholiek” dacht, dat ze haar kinderen naar „goddeloze scholen” stuurde.

Besluit

De enkele gegevens verzameld over het verenigingsleven te Gent lijken in volgende richtingen te wijzen :

— Zoals het aantal burgerlijke begrafenisven ver beneden het aantal paas- en misverzuimers lag, zo ligt het ledental van de vrome verenigingen ver beneden het aantal regelmatige kerkgangers.

— Het aantal leden schijnt o.m. bepaald te worden door

- 1) de eventuele voordelen verbonden aan het lidmaatschap (b.v. de garantie van een decente begrafenis), en
- 2) de verhouding aantal parochianen per geestelijke of per parochie.

Het aantal leden per vereniging overschrijdt zelden de 500. Grotere verenigingen schijnen niet liefbaar binnen het parochieverband zoals dat te Gent bestond. Het aantal leden van de vrome verenigingen zou aldus in rechtstreekse verhouding staan tot het aantal parochies.

3. Besluit

I. De Kerk hechte vooral veel belang aan haar uitbouw en materiële infrastructuur. Bij het onder ogen nemen van de praktijkgegevens kan men men hieraan toevoegen : terecht. De inrichting van de volksmissie in de paastijd kon in bepaalde omstandigheden een stijgend aantal paschanten voor gevolg hebben. De uitbouw van een bepaalde tak van het verenigingsleven kon een dam opwerpen tegen de uitbreiding van de burgerlijke begrafenisven of de begrafenisven in ongewijde grond onder de volksklasse.

Tegelijk echter moet ook hier de opmerking toegevoegd, dat de wijze

(109) *Vertrouwelijk verslag op den toestand der sociale werken te Gent*, Gent, 1913, p. 2. Bib. ACW 7420.

In 1902 liepen 13 352 kleuters en lagere scholieren school in een katholieke instelling, tegen 15 259 in een stedelijke. Van die 15 259 volgden er 7277 of 66,4 % godsdienstles. Het katholiek lager en kleuteronderwijs telde in 1892 te Gent 10 713 leerlingen, de 6724 die de zondagsschool bezochten niet meegerekend.

Zie over de schoolbevolking en de verhouding godsdienstles/geen godsdienstles meer gegevens bij *Ecoles catholiques de Gand*, 1895, e.v., tot 1912, GUB P 2729 ; De Ceuleneer, *Het godsdienstig onderwijs in de gemeentescholen der stad Gent*, Gent, 1902. GUB 181 F 202 en L. Delebecque, *Quelques renseignements sur la situation des écoles libres à Gand in Congrès catholique de Malines 1909, section III*, pp. 122-129 : „A Gand les membres visiteurs des Sociétés de Saint-Vincent de Paul veillent à ce que les enfants des familles secourues aillent au écoles catholiques. Il en est de même de l'œuvre dite des sœurs grises”.

waarop die infrastructuur tot stand kwam, in sommige gevallen de latere werking ervan voor bepaalde bevolkingslagen onmogelijk maakte of zelfs omgekeerde resultaten deed boeken. Dit valt vooral op bij het nagaan van de evolutie van de Gentse parochiewerking.

Het inzicht van Delebecque dat, wilde men het kerkverzuim tegengaan, hoogdringend nieuwe parochies dienden te worden opgericht, lijkt bevestigd te worden door het beschikbare cijfermateriaal¹¹⁰. Waarschijnlijk van lang vóór 1830 wordt slechts een bepaald deel van het Gentse kerkvolk nog door de parochiegeestelijkheid aangesproken¹¹¹. De anderen zijn door gemis aan contact en zielzorg van de Kerk vervreemd. Vanaf de jaren 1850 wordt hiertegen door de diocesane overheid gereageerd: enerzijds wegens de alarmerende bevolkingstoename en daarmee gepaard gaande overbevolking van de parochies en kerkverzuim, en anderzijds doordat men er van bewust schijnt te zijn geworden dat deze ongodsdienstige bevolking een bedreiging kan vormen voor de bestaande orde. De bouw van nieuwe kerken vergt geld, en dit wordt geleverd hetzij door de katholieke ministeries, hetzij door de katholieke burgerij, die naar het einde van de eeuw toe meer en meer politieke weerdienst voor deze gunsten gaat vragen.

Niettemin, hoewel de parochiale infrastructuur te Gent aan de vooravond van de eerste wereldoorlog veel beter (maar toch nog niet voldoende) was uitgebouwd dan rond het midden van de 19de eeuw, ziet men voor vele parochies in het eerste decennium van de eeuw een duidelijke achteruitgang van de paaspraktijk t.o.v. de jaren '70. De situatie was dan ook grondig gewijzigd: indien men rond 1850 nog kon hopen de kerkvervreemde maar nog niet kerkvijandige massa weer naar de Kerk te brengen door gebouwen en personeel ter beschikking te stellen, dan moet in 1910 rekening gehouden worden met de inmiddels buiten de Kerk ontstane arbeidersbeweging en secularisering van het gemeentelijke onderwijs.

Te meer daar de eerstgenoemde factor, het a-kerkelijk socialisme, door de socio-politieke optie van het sinds 1850 gegroeide parochieapostolaat in anticlericale zin evolueerde. De groeiende vereenzelviging van Kerk en burgerij moest groeiende kerkafkerigheid bij de politiek-bewustwordende

(110) Delebecque was niet de enige geweest om dit in te zien: zie M. De Hedouville, *Mgr. de Ségur. Sa vie, son action 1820-1881*, Parijs 1957, p. 383.

J.F. Six, *Un prêtre Lyonnais: Antoine Chevrier 1826-1879 et sa fondation d'un „Groupe de prêtres pauvres pour les pauvres“: le Prado*, Parijs, 1965, pp. 87-99 (Lyon).

In 1955 nog wijst J. Chelini onder de *Facteurs généraux d'influence sur la pratique religieuse* in *Chronique sociale de France*, 1955, LXIII, pp. 65-76, de parochie-structuur aan, samen met het feit dat „le peuplement urbain un peuplement d'émi-grants“ is.

Fl. Charpin spreekt in verband met Marseille in dezelfde zin: *op. cit.*, p. 308.

R. Limouzin-Lamothe, *Mgr. Affre*, p. 124: te grote parochies te Parijs in 1847.

(111) Ook J. Chelini, *La ville et l'église. Premier bilan des enquêtes de sociologie religieuse urbaine (Rencontres, 52)*, Parijs, 1958, p. 287, zegt dat de mindere praktijk in de steden van lang vóór 1789 moet dateren.

arbeider voor gevolg hebben. M.a.w. in de tweede helft van de 19de eeuw zou zich een plotse versnelling moeten hebben voorgedaan binnen het ontkerkelijgingsproces van de Gentse arbeiders, juist door de pogingen die werden aangewend om die ontkerkelijking tegen te gaan. De in 1850 aanvaarde oplossing voor het indijken van het kerkverzuim was de uitbouw van het parochieapparaat, dat echter slechts tot stand kwam indien de Kerk zich verbond met de bezittende klasse van het ogenblik. Die was op haar beurt weer de natuurlijke vijand van de opkomende arbeidersbeweging.

Men kan zeggen dat tot op zekere hoogte hetzelfde proces — groeiend kerkverzuim juist door de pogingen zelf van het kerkinstituut om dit verzuim tegen te gaan — zich voordeed i.v.m. de liberale burgerij, de tweede groep achterblijvers. Ook hier gaan de kerkelijke maatregelen — de uitbouw van een sterke infrastructuur dank zij de medewerking van de Staat en de conservatieven — lijnrecht in tegen de betrachtingen van hen die juist een inkrimping van de kerkelijke invloed in het publieke leven nastreven. Vooral dan wanneer die „kerkelijke invloed” zich via de vervulling van sociale functies (onderwijs, onderstand...) tracht te consolideren.

Toch telde Gent rond 1850 nog meer dan 50 % paashouders. Is het ook mogelijk enkele van die praktijkbevorderende factoren uit de curven naar voren te halen?

II. Misschien dat de analyse van een andere praktijkbevorderende factor hier meer klaarheid kan scheppen. Het verband tussen angstsituatie en kerkpraktijk schijnt o.i. terdege aangetoond, enerzijds door de communiecijfers der cholera- en oorlogsjaren en anderzijds door het opvallend geringe aantal burgerlijke begravingen. De angst voor de dood brengt de mensen naar de Kerk. Iedere maal de dood duidelijk verschijnt hetzij aan de massa in de vorm van een epidemie of oorlogsgevaar, hetzij aan het individu op zijn sterfbed, wordt de Kerk ter hulp geroepen. De opkomst van het socialisme kon aan dit mechanisme slechts weinig veranderen: de Vrijdenkersbond van de „Vooruit” groepeerde slechts een minderheid van het totaal socialistische ledeneffectief. Het aantal burgerlijke begravingen neemt ook maar in geringe mate toe voor het geheel van de stad. De individuele verschijningsvorm van de dood blijft bestaan en het aantal begravingen blijft dan ook opvallend constant.

De massale verschijningsvorm van de dood echter verdwijnt. Na 1866 is de wetenschap dermate gevorderd en de hygiënische infrastructuur van de stad Gent zodanig uitgebouwd dat alle nieuwe cholera-epidemies in de kiem kunnen worden gesmoord. Hein met de Zeis verdwijnt van het toneel, en het kerkvolk wordt niet meer op geregelde tijden herinnerd aan de toorn Gods. Een belangrijk drukkingsmiddel, „divinae sane justitiae flagellum at simul misericordiae instrumentum”, valt de Kerk uit de hand.

Ook voor wat de vervulling aangaat van kerkelijke nevenfuncties — een aspect dat bij de totstandkoming van het net van kerkelijke verenigingen zo belangrijk bleek te zijn — verliest de Kerk meer en meer haar monopoliesituatie, voor zover ze die in de stad Gent ooit had bekleed.

Zowel inzake materiële onderstand van de armen, onderwijs, sociale contactvorming, als voor de ordehandhaving en burgerlijke machtsconso-

lidatie bestaan te Gent meer en meer geldige alternatieven. Het stadsonderwijs wordt na 1850 degelijk uitgebouwd, en wat de ondersteuning van de behoeftigen betreft, is de officiële commissie van Openbare Onderstand in liberale handen. De naar het einde van de eeuw toe stijgende lonen tenslotte maken de toevlucht tot dergelijke instellingen nog maar voor de armsten noodzakelijk. Verhaegen signaleert hoe de arbeiders verkiezen hun kinderen naar het gratis gemeenteonderwijs te sturen dan wel naar het gratis katholiek onderwijs omdat dit laatste te veel het karakter van armenschool draagt, en de arbeider zich van de arme wenst te onderscheiden¹¹². De Gentse Vincentianenconferentie zal in 1913 de stijgende welvaart en de daarmee gepaard gaande „mépris de l'aumône” als belangrijke ontkerkelijkingsfactor aanwijzen.

Voor die leden van de burgerij die in de Kerk op de eerste plaats een ordehandhavende en beveiligende instelling zien, bestaat het liberaal alternatief van de werkmanskringen van Laurent, het stedelijk lagere schoolnet en de macht van het staatsapparaat.

De kerkelijke „aanwezigheidspremie” in de ruime zin van het woord, datgene waarvoor men „ook” ter kerke ging, blijkt naarmate de eerste wereldoorlog naderde meer en meer aan inhoud en betekenis te hebben verloren, hoe verwoed de clericale inspanningen op dit vlak ook mogen geweest zijn. Integendeel, de kerkelijke activiteit b.v. op het vlak van de sociale werken, de opening van het front naar de linkerzijde, vormt een aanwijzing voor de groeiende bedreiging vanuit die hoek. En vergeten we niet dat het ganse verweerapparaat slechts tot stand kon komen mits het nemen van bepaalde sociale en politieke opties die de doeltreffendheid ervan in belangrijke mate ontzenuwden. Uiteindelijk bleef er slechts één vorm van bestaansonzekerheid, maar het was ook de meest fundamentele, de angst voor de dood, die alleen door de Kerk verholpen kon worden. Althans, wanneer bepaalde voorwaarden vervuld bleven.

III. Want hoe bemoedigend de communiccijfers van de oorlogsjaren in clericale oren mogen hebben klinken, het bleef zo dat het hier ging om een stijgend aantal communies bij het nog kerkgaande deel van de Gentse bevolking. „De goeden worden beter... maar weinige verloren schapen keren terug”. M.a.w., de stimulus van doodsbreiging werkt de kerkpraktijk slechts bij dat deel van de bevolking in de hand, dat men binnen de kerkelijke invloedssfeer had weten te handhaven. Slechts binnen een gelovig referentiekader, slechts voor degenen die nog volgens het kerkelijk gedragspatroon reageerden, betekende doodsbreiging ook stijgende kerkpraktijk.

(112) A. Verhaegen, *Jules Lammens et les œuvres catholiques*, Gent, 1909, p. 75.

Een zelfde geluid klinkt door bij A. De Witte, *Mijn herinneringen*, b.v. naar aanleiding van zijn eerste communie: „Wat zijn eerstekommuniekostuum aangaat, zei moeder, daarmee moet ge uw hoofd niet breken; we zullen hem van de Kerk laten kleën, hij zal de eenigste niet zijn. (...) Van de Kerk gekleed worden! Dan immers werd men toenmaals van de andere jongens bespot, en van de groote menschen met medelijden aanzien. Fatsoen en stof drukten er de stempel van aalmoezenij op”.

Angst als zodanig is een vormeloze energiebron. Hij kan zich onder vele vormen ontladen wanneer hij niet wordt opgevangen, gekanaliseerd, in dit geval via de kerkelijke infrastructuur voor zover die het mentale milieu handhaaft waarbinnen openbare rampen als gesels Gods worden geïnterpreteerd. Het ziet er naar uit dat zelfs een zo zuiver natuurlijke factor als de cholera toch nog naar het belang van het kerkapparaat verwijst¹¹³. Indien de natuurramp een enorme reactie bij de bevolking teweegbrengt, dan leidt deze dan toch nog maar tot stijgende godsvrucht in zoverre het kerkelijke apparaat voorhanden is waarlangs de „ware betekenis” van het onheil kan geduid worden. De ontploffing van het buskruit levert slechts bruikbare energie in de mate dat ze door de kamer en loop van het geweer gekanaliseerd wordt. Een geweer dat, zoals werd aangetoond, in de 19de-eeuwse kerkelijke handen niet alleen naar de hemel schoot.

Het optreden van het kerkinstituut zelf blijkt dus de fluctuaties binnen het verkerkelijkings- of ontkerkelijkingsproces in belangrijke mate te hebben bepaald.

In het volgende hoofdstuk zal worden nagegaan in hoeverre de gegevens betreffende de plattelandspraktijk die vaststelling bevestigen of corrigeren.

(113) D. Panzac, *Aix-en-Provence et le choléra en 1835* in *Annales du Midi*, LXXXVI, 1974, 4, pp. 419 e.v. Daar leidde de cholera tot vlucht en niet tot stijgende praktijk.

Over angst in het algemeen zie *Die politische und gesellschaftliche Rolle der Angst*, H. von Wiesbrock ed., Frankfurt, 1967 en *Anxiety. Current trends in theory and research*, C.D. Spielberger ed., New York-Londen, 1972. Over katholicisme en angst, zie O. Pfister, *Das Christentum und die Angst*, Zürich, 1944 (1975 reprint), pp. 231-297.

IV. PRAKTIJKGEGEVENS PLATTELAND EN KLEINE STEDEN

Gedurende de ganse hier bestudeerde periode wordt de toestand op het platteland zowel in de RS aan de H.Stoel als aan de gelovigen zelf, bijna als ideaal voorgesteld.

De bronnen om na te gaan in hoeverre deze bewering gegrond was, zijn eens te meer summier. In feite beschikt men slechts over één systematische telling van de pratikerenden per parochie, en dat is de enquête van Delebecque in 1847. Voor- en nadien is men aangewezen op de appreciaties van de dekens, de RS van de parochies en toevallige gegevens.

1. Periode 1830-1847

a. Misbruiken

Aan de vooravond van de Belgische revolutie is er geen enkele parochie in het district Aalst (1827) waar niet een of ander publiek schandaal bestaat. Vooral de schending van de zondagsrust en de onregelmatige huwelijken geven ergernis. Ook het prestige van de priester scheen veel geleden te hebben : „*Servi dominati sunt nostri!*”...

De dekenij Waas bleek in een 'betere' situatie te verkeren. De danspartijen bestaan niet meer op de plattelandsparochies maar wel in de steden. Overal zijn de overheersende ondeugden „*blasfemia, juramenta et luxuria, turpiloquium et cantus seu cantilenae obscenae*”. Gelegenheden tot grote zonde zijn de herbergen, de drinkpartijen in slecht gezelschap en bovenal de soldatendienst.

In de dekenij Ronse worden eveneens de „*blasfemia et ebrietas*” gesignaleerd, en zoals elders : „*Populus multum ardet ad sensibilia et tardus est ad quae sunt spiritus*”. Er wordt een groeiend wantrouwen van de gelovige t.o.v. de pastoor aangewezen.

Deze situatie zal zich gedurende het eerste decennium na de onafhankelijkheid geleidelijk aan wijzigen.

Reeds in het verslag van 1832 spreken de meeste dekens van een vooruitgang die vooral te danken zou zijn aan het versterkte gezag van de pastoor en later aan de missies. In 1832 werden deze voor de eerste maal door de deken van Waas aangevraagd. De meer verzorgde catechisering en predikatie, samen met de (her)oprichting van de zondagsscholen bleken eveneens hun vruchten te hebben afgeworpen.

Deze verbetering trad in de ene dekenij echter al vlugger in dan in de andere.

De deken van Aalst klaagt in 1832 nog over de schending van de zondagsrust (ook op het platteland), over het vloeken en over de plaag der soldaten. Hij telt twaalf concubinarii in zijn district en vier „*incestuosi*”. „*Cholera morbus, pro tempore, melius quam adhortationes potuit tanto malo mederi*”... Het gevaar van de militiedienst wordt heraangetipt in 1835 en 1838-1839. Anderzijds echter wordt een heropbloei van

de broederschappen vastgesteld. Deze kennen vooral succes bij de vrouwelijke bevolking.

In 1843 schijnt er, dank zij de missies, overal „een troostende vermindering van de zedeloosheid” ingetreden. Er is nauwelijks nog een parochie waar nog gedanst wordt, Aalst uitgezonderd.

In de dekenij Waas, waar vroeger met de missies werd begonnen, bleek de situatie ook eerder geregulariseerd te zijn. De snellere toepassing van de apostolaatsmethodes van het ogenblik — missies, zondagsscholen en broederschappen — wierp vrij vlug vruchten af, maar stelde de lokale geestelijkheid ook rap voor het besef van de beperktheid ervan. Reeds in 1832 wordt het volk „religiosus et diligens in frequentandis sacramentis” genoemd, maar wordt gewezen op het achterblijven van de mannelijke bevolking, vooral dan in de steden. In 1835 wordt overal de zondagrust gerespecteerd en de onzedelijkheid en het vloeken bestreden. In 1840 zijn er nergens nog publieke schandalen, behalve dan te St.-Niklaas. Hoewel de missies overal veel verbetering brachten, blijven „blasfemiae et luxuriae” de heersende ondeugden. In 1843 komt hetzelfde thema terug: overal werd missie gehouden, behalve in twee parochies en overal is een broederschap van de Gedurige Aanbedding ingericht, samen met een zondagsschool. Hoewel deze initiatieven hun vruchten afwierpen, „nihilominus luxuria est vitium prae caeteris dominans, et praecipue turpiloquium maxime ubi plures simul laborant, ut in „fabriques”, cuiuscumque sint generis”. De legerdienst en, in de polders, het vroegtijdig wegtrekken van de kinderen uit hun familie, zijn naar het oordeel van de deken de voornaamste oorzaken van de misbruiken.

Dezelfde rapporten uit de andere dekenijen. De deken van Nevele stipt — evenals die van Aalst en Waas — in 1845 aan dat het vooral de „alter sexus” en de plattelandslui zijn die geregeld de sacramenten ontvangen. Eeklo wijst erop dat overal resultaten werden behaald dank zij de missies en de zondagsscholen, maar dat de gelegenheden tot zonde voor de jeugd overtalrijk blijven: de kermessen, de drinkgelagen, de soldatendienst, het werk in de polders, enz. Meer en meer schijnt de geestelijkheid ervan bewust te worden dat de missie een eerste stap was, maar dat meer vereist werd wilde men blijvende resultaten bekomen: men moest de parochianen van de gelegenheid tot zonde afhouden door hen te organiseren en door het verenigingsleven, evenals het ganse sociale gebeuren van de parochie onder controle te krijgen... „Utinam conventicula extirpata essent, tunc malum in radice sanatum fuisset”¹¹⁴.

b. Praktijk

Paasverzuimers waren witte raven op het platteland, maar talrijker in de steden. Deze toestand wordt reeds signaleerd in 1823 voor het district Aalst: hoogstens 1% paasverzuimers in het ganse district, uitgezonderd Aalst en Letterhoutem (waar in 1823 80 niet-paashouders zouden zijn

op 650 communicanten). In 1832 zijn er in alle parochies steeds enkelingen die hun pasen niet houden, behalve te Aalst waar ze talrijker zijn en te Oordegem, waar er 20 werden geteld ¹¹⁵.

Ook de dekenij van Waas maakt onderscheid tussen de steden St.-Niklaas en Temse en de plattelandsgebieden (1843) ¹¹⁶. Buiten St.-Niklaas zouden er in het ganse district hoogstens 25 bekend zijn die hun pasen niet houden (1849) : „perpauci sunt qui praecepto paschalis communionis non satisfaciunt”.

Ook Geraardsbergen signaleert de tegenstelling stad-platteland : indien in 1850 een 5 à 6.000 hosties per duizend inwoners worden verdeeld over het ganse district, dan blijven in Geraardsbergen zelf toch velen achter : 20 notabelen „non numerati qui inter pauperes reperiantur”...

Te Nevele in 1842 : een twintigtal klerken en ambtenaren. In Ninove in 1845 : tien tot vijftien ¹¹⁷.

Onder de plattelandsgebieden schijnt vooral de polderstreek van de dekenij Eeklo achter te blijven, ook op het vlak van de paasplicht. In 1835 worden 30 paasverzuimers geteld te Sleidinge, 40 te Kaprijke, 30 te Maldegem, 30 te Waterland-Oudeman, 60 te Assenede, terwijl de stad Eeklo veel getrouwer bleek. In 1838-1839 schijnt evenwel aan het paasverzuim reeds in belangrijke mate verholpen te zijn. In Assenede zijn er nog 12, in Kaprijke nog steeds 40, in Sleidinge en Waterland-Oudeman 20. In 1842 echter is er in Sleidinge geen verzuimer meer en in Kaprijke nog 20. In 1848 alleen nog 16 te Kaprijke ¹¹⁸.

In het district Oudenaarde waren er (buiten de stad zelf) vóór de de missie, een 15tal niet-paashouders te Nederename, velen te Berchem, vijf te Zingem en verscheidenen in Wannegem-Lede ¹¹⁹.

In de dekenij Zottegem is er in 1832 geen enkele parochie met meer dan 10 paasverzuimers. In 1839 zijn er 40 te Merelbeke (op 2.500 com-

(115) BAG, Bez 6, Dekenij Aalst, DV 1823 en 1832.

(116) De ganse dekenij heeft een missie gehad, De Klinge en Zwijndrecht uitgezonderd. Het DV van 1832 vermeldde nochtans voor De Klinge 40 non-paschanten, 6 te Meerdonk, 16 te Kieldrecht, 12 in Doel, 9 in Kallo, 6 in Verrebroek, 60 in St.-Gillis-Waas, 15 in St.-Pauwels, 8 in Kemzeke en 25 in Stekene; en voor de meeste parochies : „taliter qualiter in frequentandis sacramentis”.

(117) „Spiritus parochiae est amor lucri, proprium interesse et proclivitas ad mendacium : parum viget simplicitas evangelica et sinceritas”.

BAG, Bez 11, Dekenij Nevele, DV 1842.

BAG, Bez 9, Dekenij Geraardsbergen, DV 1850.

BAG, Bez 12, Dekenij Ninove, DV 1845.

(118) BAG, Bez 8, Dekenij Eeklo, DV 1835-1848, DAE, Dekanaal handboek.

(119) Hier zoals elders schijnt niet zozeer het aantal verzuimers dan wel het niet-veelvuldig tot de sacramenten naderen van de gelovigen de clerus een doorn in het oog. Zo b.v. over Wannegem-Lede : „Negligentia illa provenit praecipue ex eo quod accedentes ordinario irrideantur ab aliis”. Idem voor Rupelmonde : „major pars virorum tantum semel aut bis in anno confitentur. Pauci non paschant”. In Sleidinge daarentegen werden er 60.000 hosties voor 4.000 communicanten verdeeld. BAG, Bez 2, Bisschoppelijk Bezoek, Sleidinge.

Wannegem-Lede vormde blijkbaar toch een „zwarte vlek” in het district Oudenaarde. In 1835 zijn er 14 of meer paasverzuimers. Het sacramentsleven is zwak en de eerste missionarissen zullen op veel tegenstand stuiten. DAO, Visitaties 19de-20ste eeuw. BAG, Bez 13, Dekenij Oudenaarde, DV 1845.

municanten), 10 te Balegem en 10 te Semmerzake¹²⁰.

In het ganse district Dendermonde (de stad uitgezonderd) worden in 1835-39 slechts 45 niet-paashouders geteld en van het merendeel daarvan kan dan nog gezegd dat het niet „ex impietate” is, maar gewoon door nalatigheid of armoede, en dat ze na één of twee jaar toch terugkeren¹²¹.

De Bisschoppelijke Bezoeken van 1844-1846 vermelden een aanzienlijk aantal paasverzuimers enkel voor Nevele (20), Nederename („populus non diligens”), Nukerke („fures plerique, saltem 20”), Oostakker (150), St.-Niklaas (de pastoor spreekt van 2.000 op de O.-L.-V.-parochie alleen, terwijl de deken het heeft over 200 voor de ganse stad). Voor Stekene staat er de typische uitlating: „Nullus ex praecipuis abstinet a praeepto paschali”.

De enkele gegevens bekend over de oorzaken van het paasverzuim wijzen voor het Oostvlaamse platteland in deze periode de armoede aan, de aard van de beroepsbezigheid, de afgelegenheid van de kerk, het feit dat men slechts voor korte tijd in de streek verblijft. Daarnaast zijn er de „fures”, de „concupinarij” of „ebriosi”¹²².

Het beeld lijkt vrij duidelijk. De plattelandsgebieden zijn zo goed als uniform-pratikerend. Daar waar nalatigheid bestaat, wordt deze drastisch ingeperkt, zoals b.v. in het district Eeklo; en waar ze blijft voortbestaan is ze slechts in zeer zeldzame gevallen de uiting van werkelijke voortdurende breuk met de kerk.

Over de steden daarentegen hangt een waas van geheimzinnigheid. Er zijn er „velen” in de grote steden, zowel onder de armen als onder de rijken. In de provinciesteden waagt men zich nog aan een schatting van het aantal paasverzuimers onder de notabelen of niet-armen, de enigen die waardig schijnen gnoteerd te worden. Het laat echter geen twijfel dat van een eensgezinde kerkgang, b.v. in St.-Niklaas en Geraardsbergen, geen sprake was — waarschijnlijk al sinds lang vóór 1830 — en dat zich in de kleinere steden reeds een hardere kern onkerkelijken — de „scribae et functionarij” van Nevele — gevormd had.

Als algemeen besluit kan de uitlating van Delebecque in zijn RSD van 1845 aangehaald worden: het grootste deel der diocesanen nadert één-

(120) DAZ, Dekanaal handboek.

BAG, Bez 16, Dekenij Zottegem.

(121) BAG, Bez 7, Dekenij Dendermonde.

Zie b.v. BAG Bez 15, Dekenij Waas, DV 1840: „vel ob paupertatem, quia carent vestibus, vel ob luxuriam”.

BAG, Bez. 2, Bisschoppelijk Bezoek, Wortegem, 1844: „In silva eruta pauperes vere silvestres omittunt missas plures, ut ferunt”.

RSP Adegem, 1844 (bewaard in BAG, Bez 26): 20 paasverzuimers: „paucissimi vero ex impietate, imo post unum vel alterum annum ad debita revertuntur”. Er worden in 1844 12.500 communies voor 4.152 parochianen verdeeld.

BAG, Bez 14, DV 1849, Merelbeke: „Qui lateritis operi vacant, non abstinent. Magistri operum non quidem jubent laborare, at si quid detrimenti opera patientur, die dominico, operariis imputant, et eos cogunt, totum damnum sarcire.”

(122) BAG, Bez 2.

Zie ook de DV's van Moerbeke-Waas, Nevele en St.-Laureins (1840-1848): verzuim wegens de werken aan het Leopoldskanaal of aan de dijken.

DV Kallo 1840: soldaten.

maal per maand tot de sacramenten, een derde gaat zeker viermaal per jaar te biecht en te communie. weinigen stellen zich met éénmaal tevreden. „Vix inveniuntur qui praecepto paschali communionis non satisfaciunt.”

c. De grote enquête van 1847

In 1847 stuurt Delebecque aan alle pastoors van het diocees een gedrukt vragenformulier, *Status animarum*, waarop geïnformeerd wordt naar het aantal parochianen, het aantal communicanten, het aantal communies dat jaarlijks wordt uitgedeeld, het aantal communies gedurende het Jubileum en het aantal bekende paasverzuimers, met onderscheid tussen armen en niet-armen. Hieruit blijkt dat voor 566.968 communicanten er jaarlijks 3.873.176 hosties werden uitgereikt, dit is iets meer dan 6 per hoofd. Gedurende het jubileum 635.163 of 1,1 per communicant. Men telde voor de parochies waarover cijfers bekend waren 6.776 paasverzuimers, waarvan 4.165 tot de armen en 2.611 tot de rijken werden gerekend ¹²³.

Alles samengenomen een positieve balans. Delebecque mag met enig zelfgenoegen naar de resultaten kijken: de missiebeweging heeft vruchten afgeworpen. Men vindt buiten de steden amper enkele parochies waar het aantal paasverzuimers meer dan 1% van de communiebevolking bedraagt. Tal van gemeenten echter zijn volledig paschant en het achterblijven in de overige is statistisch onbeduidend. De bisschop mag besluiten tot een zo goed als volledig pratikerend Vlaams platteland in 1847.

Uitzonderingen voor wat aangaat de paschantie: — op het platteland: Adegem, St.-Laureins, Oostwinkel, Vosselare, Ruien, Mater, Zegelsem, Elene en Gottem; — dan de steden en enkele randgemeenten: Deinze en Petegem, Oudenaarde en Leupegem, Geraardsbergen en Pollare bij Ninove, Aalst, Baasrode bij Dendermonde, en natuurlijk Gent met Ledeborg en St.-Amandsberg ¹²⁴.

Wat de communiefrequentie aangaat wordt in het overgrote deel der parochies 5 tot 10-maal per jaar te communie gegaan, en in enkele gebieden zelfs meer (Oostwinkel, Sleidinge, Waarbeke, Zomergem, Nieuw-

(123) BAG, Bez 22, *Status animarum*, 1847.

(124) Adegem	30	non-paschanten voor	2.900	communicanten
Oostwinkel	14		1.100	
Ruien	28		1.535	
Ledeborg	42		2.300	
Mater	36		2.500	
Petegem-Deinze	25		2.000	
Pollare	10		536	
St.-Laureins	30		2.756	
Vosselare	7		619	
St.-Amandsberg	24		1.642	
Geraardsbergen	70		5.660	
Gottem	11		920	
Deinze	27		2.471	
Elene	10		525	
Baasrode	45		2.500	
Oudenaarde	56		3.000	
	110		1.340	

kerken en Bazel). Toch enkele uitzonderingen : — twee communies per hoofd en per jaar : Gentbrugge, Ledeberg, Melden, Moortsele, Kwaremont, Hooborst, St.-Denijs-Boekel, Uitbergen ;

— drie communies per hoofd en per jaar : Amougies, Baardegem, Baasrode, Bavegem, Bambrugge, Boekhoute, Waterdijk, Burcht, Dikkele, Dikkelvenne, Erpe, Gottem, Grimminge, Hundelgem, Liefferinge, Mespelare, Meilegem, Munte, Nedere name, Neigem, Ophasselt, Orroir, Ottergem, Ooike, Russeignies, Ruien, Semmerzake, St.-Amandsberg, St.-Antelinks, St.-Kornelis-Horebeke, St.-Lievens-Esse, St.-Lievens-Houtem, St.-Maria-Lierde, Steenhuize-Wijnhuize, Vlekkem, Waterland, Watervliet, Welden, Wondelgem, Zeveren, Zulte.

Zo is de situatie zoals ze ons uit het verslag van 1847 naar voren komt. Er hoeft niet op gewezen te worden dat de cijfers betreffende de paasverzuimers hoogstens als eerste aanwijzing kunnen dienen. Ze duiden alleen het aantal non-paschanten aan die bekend waren aan de parochiegeestelijkheid, en voor vele stadsparochies (Aalst b.v.) onthoudt de pastoor zich wijselijk van iedere schatting. De cijfers van de communiefrequentie echter kunnen zo maar niet opzij gelegd worden. De geestelijkheid kon dit getal nauwkeurig kennen en het lijkt dus wel een meer betrouwbare index.

2. Periode 1847-1884

a. Misbruiken

Het ziet er niet naar uit dat het Oostvlaamse kerkvolk zich aan vele nieuwe ondeugden bezondigde in vergelijking met vorige periode.

Alleen worden met meer nadruk dan vroeger de nefaste gevolgen onderlijnd van het herbergbezoek (voor vrouwen zowel als voor mannen), van het laat openblijven van de drankgelegenheden en van het vroegtijdig omgaan van jongens met meisjes. Van „concupinariï” is er minder sprake.

Alleen de deken van Ronse rept met een woord over de weerslag van de hongercrisis op de sacramentspraktijk : „Deficientia labore et victu pauperum in dies crescit miseria cum deplorandis sequelis : pauperes allegentes suam necessitatem et quasi nuditatem, sese ab omni obligatione audiendi missam diebus festivis et dominicis et satisficiendo debito paschali eximunt ; hinc inde divagantur, in ignorantia fidei educantur, blasfemiis abundant et morum corruptio continuo crescit”¹²⁵.

Onder de nieuw vermelde gevaren moet op de eerste plaats het „buitenwerk” gesignaleerd worden : Franschmans en Brusselaars en andere tijdelijke uitwijkingelingen zoals miliciens of meiden en knechten van het platteland die in de stad gaan werken, worden als ziektekiemdragers van de parochie aangewezen.

Centraal blijft toch het drankmisbruik en het herbergbezoek. Rond het einde van de hier bestudeerde periode zal het probleem de aandacht krijgen van het nationaal bestuur en wordt het een „nationale kwestie”. Voor-

(125) BAG, Bez 14, Dekenij Ronse, DV 1848.

dien reeds zullen naast de parochiegeestelijkheid ook sommige stadsbesturen zich met het vraagstuk inlaten. De plaag nam inderdaad nooit geziene vormen aan.

Weliswaar werd de dronkenschap reeds bestreden van in de 16de eeuw en rond het einde van de 18de eeuw was het groot aantal herbergen in de ambachten van Assenede, Boekhoute en Aardenburg, Oudenaarde, Kortrijk en Aalst een bekende zaak. „Ils aiment à boire les uns avec les autres... Ils fréquentent les sacrements et sont exacts à entendre la messe et le sermon mais tout cela sans porter préjudice au cabaret, qui est un de leurs passions dominantes”, schreef men ca. 1700¹²⁶.

In de 19de eeuw, en vooral gedurende de periode van relatieve welstand op het platteland na 1860, is de vermenigvuldiging van de drankhuizen buitengewoon groot. Thuysbaert vermeldt voor Stekene 23 herbergen in 1740, 24 in 1779 en 173 in 1880; en voor Zele rond het einde van de vorige eeuw 514 drankhuizen of 1 per 27 inwoners¹²⁷.

De statistiek der patentbelasting kan geen exactere informatie geven over het aantal drankhuizen, want blijkens de verslagen van de *Commission du Travail* (1886-90) zijn er dorpen waar meer dan de helft der opgehouden herbergen geen patentbelasting betaalt...¹²⁸.

De vermenigvuldiging van de drankhuizen, door de inrichters meestal als bijverdienste beschouwd, had bovendien talrijke bijverschijnselen. Vooreerst had deze vermenigvuldiging voor gevolg dat de huizen elkaar doodconcurrerden en hierdoor steeds langer moesten openblijven, steeds goedkoper drank moesten schenken en steeds meer attracties (o.a. dansgelegenheid) aan de verbruikers aanbieden, wilden ze leefbaar blijven.

(126) F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de Belgische boerenstand tot op het einde der XVIIIe eeuw (Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'AR de Belgique, collection in 8°, XX, II, 1881)*, Brussel, 1881, pp. 337-339.

(127) P. Thuysbaert, *Het Land van Waes. Bijdrage tot de geschiedenis der landelijke bevolking in de 19e eeuw*, Kortrijk, 1913, p. 65-69.

(128) Toch enkele cijfers, op grond van de getuigenissen voor de

— *Commission du travail, enquête industrielle :*

Lokeren	500	cafés voor	19.500	inwoners	II, b, p. 114
Deinze	155		4.266		ibidem p. 119
St.-Niklaas	653		27.000		ibidem p. 102
Aalst	600		22.000		ibidem p. 69
Eeklo	350		12.000		ibidem p. 107
Dendermonde	350		9.000		I, p. 1089

— *Enquête agricole :*

Lede	116				B nr. 182
Overboelare	45		900		nr. 297
Outer	40		1.900		nr. 325
Wetteren	400				nr. 375
Oostwinkel	22		1.000		nr. 757
Assenede	190		4.800		nr. 862
Herzele	50		2.000		nr. 901
Oombergen	20		700		nr. 948
St.-Gillis-Waas	1	op	45		nr. 1005
Lochristi	100		3.800		nr. 1123
Gentbrugge	1	op	40		nr. 1164
Destelbergen	96		3.840		nr. 1174

Van in 1840 worden ze daarom reeds door de pastoors als een der voornaamste oorzaken der „zederverwildering” aangewezen¹²⁹. Bovendien was een zeer belangrijk deel van de herbergiers door de betaalde belasting stemgerechtigd¹³⁰. De meesten onder hen echter leefden in onmin met de parochiegeestelijkheid die hen in sommige gevallen vanop de preekstoel of via de biechtstoel aanviel. Talrijke waarden stemden daarom „liberaal”, legden in hun drankhuizen liberale kranten ter beschikking van de klanten en gingen aldus als het ware de tegenpool van de latere parochiekringen vormen. Dit electoraal aspect van gans het herbergverschijnsel komt duidelijk naar voren uit het ontwerp-Malou, dat tot doel had het aantal stemgerechtigde cafébazen te doen dalen¹³¹.

De pastorale bekommernis van de parochiegeestelijkheid, die haar kudde van het verderf wilde behoeden door het aantal cafés te doen verminderen, krijgt aldus ook een belangrijke politieke implicatie.

De uitbouw van het parochiale verenigingsleven in deze periode heeft als eerste bedoeling een dam op te werpen tegen het gezelschapsleven dat zich buiten de clericale controle ontwikkelde¹³². „Taberna” wordt een

(129) Zie b.v. de *Acta capituli* van het pastoraal kapittel van de dekenij Aalst: BAG, Bez 6, Dekenij Aalst, 1840.

(130) Zie b.v. de RSP van Impe, 1870. BAG, 26, Impe: de pastoor beklagt zich zoals velen van zijn collega's over de „multiplicatio tabernarum”, die echter niet kan tegengegaan worden „partim ut sint electores communales et partim quod lucentur victum suum”.

(131) Zie De Trannoy, *Jules Malou 1810-1870*, Brussel, 1905, p. 361. Hiertoe waren reeds in 1842, 1859 en 1865 pogingen ondernomen. In 1867 trekt Malou van leer tegen de herbergiers die door de wet van 1849 (Frère-Orban) kiesrecht hadden verworven via „le droit sur le débit”. Door de verlaging van de cijns van 20 naar 12 F steeg het aantal drankhuizen op één jaar met 24 %, en waren er van de 104.362 kiezers voor de Kamer 11.425 herbergier... De wet op de fiscaliteit van 24-11-1871 zou hierin verandering brengen: vele herbergiers speelden hun stemrecht kwijt doordat hun belasting niet als kiescijns werd gerekend. De wet op de grondbelasting van 26-8-1878 zou hierop de liberale tegenzet vormen. Zie hierover meer bij T. Luyckx, *Politieke geschiedenis van België van 1789 tot op beden*, Brussel, 1969, passim.

Over de tegenstelling tussen geestelijkheid en drankhuizen zie ook: G. Lebras, *Etudes de sociologie religieuse*, p. 46-47 en 609. Deze auteur spreekt over de „contre-église”.

(132) En als het kerkelijk verenigingsleven zelf een haard van onrust wordt, aarzelt men niet het te ontbinden, zoals b.v. te Bellem (LM, 1909): „Het genootschap van de H. Familie, die anders bloeide (op iedere vergadering waren telkens 130 tot 140 moeders tegenwoordig) heb ik genoodzaakt geweest de eersten zondag van september, om de menigvuldige en beklagenswaardige misbruiken, op te schorsen. Op de stukken, in 't schip, in de herbergen wierd van 't geen ik in die geheime vergaderingen besproken had, namentlijk van de wederzijdse plichten van man en vrouw en die ten opzichte der kinderen, zelfs voor jongelingen gebabbeld, en zo wierd die godvruchtige vereniging eene oorzaak van vuile klap en van vergernis. Waarlijk, de duivel moeide er zich mee (...) Een goede raad voor mijn opvolgers: wilt gij de H.Familie terug inrichten, geef geene prijzen. Want, om wille van het smeer, lekt de kat de kandelaar: veel gemeen volk komt enkel om den krijg”. Te Bellem, dat in 1892 reeds een antisocialistische meeting organiseerde en steeds een katholiek bestuur had gekend, werden overigens nog bij andere gelegenheden prijzen gedeeld. Gouverneur de Kerckhove, ingezetene van de gemeente, geeft bij de viering van zijn gouverneurschap een prijsdeling aan alle Bellemaars weg; na de geslaagde gemeentekiezing van 1911 zijn „de overheden in zijn kasteel

verzamelnaam voor iedere lekenvergadering : van doodgewoon dorpscafé over gilde, toneel- of leesgezelschap, fanfare naar duivenmelkersbond en kiesvereniging¹³³. De parochiegeestelijkheid zal zich inspannen om alles binnen de kerkelijke sfeer te houden, en alles wat hieraan ontsnapt is in gelijke mate verwerpelijk : werken in Frankrijk of elders buiten het dorp, de excursies met de *trains de plaisir* of naar kermissen op nabijgelegen dorpen¹³⁴, maar evenzeer het vervullen van de paasplicht bij reguleren : alles wat buiten het oog van de herder geraakt, is naar diens mening verloren¹³⁵.

ontvangen en de kiezers getraceerd met eene voordracht van kluchtliederen door eenen gentschen liefhebber en enige bons van pinten bier". En na de overwinning op het kartel bij de parlementaire verkiezingen „heeft de goeverneur de overheden der gemeente op een avondmaal in het gemeentehuis bij Henri David vergast. De overige kiezers hebben allen 1 F ontvangen".

(133) Het leesgenootschap van Nieuwkerken-Waas b.v. slijt zijn dagen, naar zeggen van de pastoor, „in sumptione pintarum et fumigatione tabaci, de libris autem fere numquam fit quaestio".

RSP Elverzele 1870 : „Societas Duivenbond : est occasio pro juvenibus jam a primaeva aetate ingrediendi tabernas".

RSP Beerlegem 1870 : het vrouwenbezoek van cafés wordt uitgeroeid „alliciendo feminas a juventute ad Congregationem, quasi in hunc finem erectam, et in quo, praesertim diebus periculosis, honesta recreatio praebitur."

BAG, Bez 26.

F. Fourrey in zijn *Le Curé d'Ars authentique*, Parijs, 1964 : over het café : „Il est la seule maison commune où les hommes puissent se réunir et discuter loin des autorités et du curé : c'est là qu'ils font la découverte de leur autonomie et de leur force, alors que l'église du village les maintient dans l'obéissance silencieuse" (naar een bewering van F. Boulard, *La pastorale du curé d'Ars*.)

(134) Ter illustratie, een incident te Bellem. Bellem was voor 1860 een „be-weenswaardige" parochie. „De grootste plaag der gemeente was onwetendheid, in 't bestaan van het oud-labaïsmus gepaard met nachtuitzitten, dronkenschap en godslastering... 't was om den moed verloren te geven". Pastoor De Smedt gaat dan ook aan de slag, hierbij geholpen door de vele katholieke edellieden die de zomer op de gemeente doorbrachten. Groot is dan ook het ongenoegen als in 1868 de gemeentesecretaris op de wijk Marquette „met een stille en werkzame bevolking : het grootste deel zijn slaven van het werk om in die slegte gronden een bestaan te kunnen winnen" — een kermis wil inrichten. „Deze kermesse zal een slegt invloed hebben op de eenvoudige zeden van al het volk en namentlijk voor de jongheyd van die wijk (...) Men speelt niet met de driften der jongheyd en niemand is ooit bekwaam gevonden om die te weerhouden als zij eens ontstoken zijn". In 1872 is „door bijzonderen medewerking van de jonge en deugdzaam Heer Alfred de Kerckhove" aan de „baldadigheden en vechtpartijen" een einde gesteld. (LM Bellem, 1860, 1868, 1872).

(135) Zelfs het op bedevaart gaan kon in 1893 nog geen voldoende reden zijn om zomaar het dorp te verlaten. In het LM van Bellem tracht de pastoor een verklaring te vinden voor het verdwijnen van een bedevaart die vroeger op de parochie bestond : „Peut-être l'affluence des étrangers occasionnait-elle des occasions dangereuses, des orgies... des réunions répréhensibles, car la paroisse de Bellem jus-qu'en 1860 laissait beaucoup à désirer sous le rapport religieux et de la morale". Hoewel het dan reeds een rekbaar argument geworden was, want dezelfde pastoor noteert, n.a.v. het jubelfeest van zijn congregatie „Malgré les invitations faites aux congrégations avoisinantes, fort peu de congréganistes étrangers ont assisté. La faute est et doit être attribuée aux curés des paroisses respectives. Les prétextes sont faits pour s'en servir. S'il s'agit d'un tombola, d'une loterie, d'un concert au profit de leur paroisse, ils engageront leurs zélateurs et zélatrices de placer le plus de cartes possibles et d'attirer ainsi, moyennant payer, les paroissiens étrangers. Ils

Het herbergverschijnsel is van groot belang voor zover het een index is voor de stijgende welvaart op het platteland. Want, indien het drinken wel degelijk altijd de toeverlaat zal blijven voor de arme, het blijft zo dat men geld moest hebben om te drinken. De hogere lonen der landvluchtlers, Franschmans en in de stad gaan dienende meisjes, die bovendien in speciën werden betaald, schiepen een bepaald „kapitaal” dat voordien slechts in mindere mate moet aanwezig geweest zijn. Dat dit geld niet naar de spaarbank ging maar naar de waard, is licht aanvaardbaar als men overweegt dat de Oostvlaming tot de minst geletterde van de Belgen moest gerekend worden gedurende de vorige eeuw¹³⁶. Het verband hogere lonen/meer dronkenschap verdient echter aangestipt te worden, omdat het ook de toenmalige geestelijkheid niet ontging. Stijgend loon, meer geld bij de arme zal dan ook lang in clericale kringen met gemengde gevoelens bekeken worden. Had de ervaring hen immers niet geleerd dat niets gevaarlijker was voor de geestelijke gezondheid van de arme dan een plots groeiende welstand? Het schiep een meestal „slecht benutte” vrijheid die in de meeste gevallen gesleten werd in de herberg, oord van alle andere verderf.

Vanaf 1879 dan wordt de ganse pastorale bedrijvigheid beheerst door de zorg voor de goede scholen. Het misbruik bij uitstek wordt het bezoek van de gemeenteschool. Door het bisschoppelijk mandement van 1879 stelde ieder die zijn kinderen naar de officiële „godeloze” scholen stuurde, zichzelf metterdaad buiten de Kerk. Slechts in uitzonderlijke gevallen werd hij nog tot de sacramenten toegelaten. Hetzelfde gold voor onderwijzers, inspecteurs en leden van de schoolcomités. Hierdoor krijgt de schoolstatistiek van 1879 een bijzondere dimensie: men kan zeggen dat op die datum het aantal onkerkelijken percentsgewijze zowat hetzelfde was als het aantal leerlingen van de officiële lagere scholen, indien men abstractie maakt van ongehuwden, kinderlozen of gezinnen met kinderen buiten de schoolleeftijd of kinderen die niet naar de school werden gestuurd.

Toevallig beschikt men voor het bisdom Gent ook over de lijst der leden van de officiële schoolcomités, — waarin normaal gezien, de voortrekkers van de liberale gedachte dienden te zetelen — met de opgave van hun beroep.

1879 wordt aldus een geprivilegieerde datum, die ons in staat zou moeten stellen enige nuancering aan te brengen aan het „godsdienstige” platteland, dat nog steeds alle lof krijgt toegezwaaid in de bisschoppelijke verslagen aan de H. Stoel.

ne craignent point alors ni les dangers des ténèbres, ni les dangers des compagnies, même au sein de l'hiver, quand presque toutes les fêtes se donnent le soir; il faut de l'argent et devant cette nécessité tout danger semble devoir céder. Mais s'agit-il d'une cérémonie religieuse, à 3 h de l'après-midi et qui dure à peine une heure et demie, alors il faut réfléchir: ce sont des jeunes filles! Dieu sait quels dangers s'offriront! Quelle responsabilité!”

(136) Over het spaarwezen in Oost-Vlaanderen ca. 1900 zie: F. Burny en L. Hamande, *Les caisses d'épargne en Belgique (Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'A.R. des sciences, lettres et des beaux-arts de Belgique. Collection in 8°, LVI)*, Brussel, 1896-1902, passim.

b. Praktijk

Aanvankelijk schijnen zich ook op dit vlak geen belangrijke verschuivingen voor te doen t.o.v. de voorgaande periode. Bewuste en definitieve onkerkelijken blijven grote uitzondering in de plattelandsgemeenten, terwijl men zich voor de grotere steden aan vage omschrijvingen houdt die laten uitschijnen dat het, althans in de ogen van de geestelijkheid, allemaal status quo blijft. Hier zoals te Gent kan voor sommige steden echter gewezen worden op de groeiende ontoereikendheid van het parochieapparaat. Deze overbezette parochies schijnen daarom niet onmiddellijk massale onkerkelijkheid voor gevolg te hebben gehad, wegens het uitblijven van iedere vorm van een antikerkelijke arbeidersbeweging in vele provinciesteden, in deze periode. Wel is het zeker dat zich een steeds grotere massa van slechts licht-kerkgebonden pratikerenden vormt, maar deze massa wordt niet onkerks door het uitblijven van ieder vrijzinnig alternatief. Het spreekt vanzelf dat, eenmaal dat de socialistische beweging meer van de grond zal komen, deze situatie zal veranderen.

Wie zijn dan de enkele onkerkelijken op de plattelandsgemeenten? Vóór 1879 duiken, naast waarden, alleen de bedienden en werklieden van de spoorwegen in de verslagen op¹³⁷. Het station vormt overigens, samen met de cafés die zich rond de stations gaan groeperen, een brandpunt van „zederverwildering”.

De spoorwegbeambten waren ambtshalve verplicht, evenals nog enkele bedienden van openbare diensten zoals post, telegraaf en douane, zondagsdienst te vervullen. Delebecque zal dit probleem op de agenda van de bisschoppenconferentie van 1856 stellen¹³⁸. Het zondagswerk maakte in vele gevallen mishoren onmogelijk. Daarbij komt nog dat de stationsbeambten meestal niet afkomstig waren uit het dorp zelf, maar van elders (dikwijls zelfs uit Wallonië) daar benoemd waren geworden. Sociale druk speelde voor hen dus minder mee. De liberale benoemingspolitiek dient ook in rekening te worden gebracht. Het station ten slotte vormde voor de vroegere zeer besloten plattelandsgemeente de sluis met de buitenwereld, de stad. Hier vinden Franschmans en Brusselaars elkaar terug, worden kranten verkocht die in het dorp zelf al vlug door de pastorie zouden gekraakt zijn, en kan men de wijde wereld in. Het station was een der belangrijkste invalspoorten van de „nieuwe” gedachte in de landelijke dorpen.

Waar vindt men meer dan 1 % non-paschanten? Als men de dekanale verslagen rond 1860 moet geloven, slechts op drie plaatsen: Gent en randgemeenten, Oudenaarde en Petegem bij Deinze. Voor twee dekenijen — Nevele en Ronse — bestaan er geen verslagen over deze periode.

Volgens de DV van 1870 zijn het weerom slechts enkele provincie-

(137) BAG, Bez 25, DV's 1850-1870 en Bez 30, DV's 1864-68.

DV Bevere 1860: „operarii et functionarii viae ferrae”.

DV 1870: Bevere en Denderleeuw.

DV 1880: Okegem en Ertvelde.

(138) A. Simon, *Réunions des évêques de Belgique 1830-1867. Procès-verbaux*, (ICHG, 10), Leuven-Parijs, 1960, p. 122.

steden en Eine die meer dan 1 % niet-paschanten tellen. Ook hier ontbreken gegevens over twee dekenijen (Aalst en Deinze).

Wat wel opvalt is het mindere aantal „intacte” parochies¹³⁹. Men moet wachten tot 1879 om een getallenreeks van onkerkelijken te vinden voor Oost-Vlaanderen, althans indien men hiervoor de leerlingenaantallen van de officiële scholen wil aanvaarden¹⁴⁰.

20 % van alle Oostvlaamse lagere scholieren (Gent-stad meegerekend) bezocht een officiële lagere school. 12 % der kleuterscholieren verbleef niet in een door de kerk gepatroneerde instelling. Laat men voor het lager onderwijs stricto sensu de stad Gent buiten beschouwing, dan komt men nog aan 14,7 % bezoekers van officiële scholen.

Deze 14 % waren evenwel niet gelijkmatig over de provincie verspreid : er komen duidelijk bepaalde brandpunten naar voren. Er waren vooreerst de gebieden waar meer dan 40 % voor officieel lager onderwijs koos, — omdat er geen katholiek lager onderwijs ingericht was : dit was het geval te Nieuwenhove, Wanzele, Amougies, St.-Denijs-Boekel, St.-Kornelis-Horebeke, Nederename, Nederzwalm-Hermelgem, Paulatem, Rozebeke, Middelburg, Burcht, Landskouter, Lemberge en Semmerzake ; — omdat meer dan 40 % van de bevolking de voorkeur gaf aan officieel onderwijs : Letterhoutem, Berchem, Ename, Hundelgem, Orroir, Ruien, Zingem, Zelzate, Kallo, Serskamp, Ledeberg, Moerbeke-Waas, Wachtebeke en Massemen-Westrem.

Streken waar het officieel onderwijs 30 tot 39 % der schoolbevolking groepeerde : Oordegem, Overboelare, Schendelbeke, St.-Maria-Horebeke, Leupegem, Waterland-Oudeman, Daknam, Rupelmonde, Appels, St.-Martens-Latem, Moortsele en Zeveren.

Streken met 20 tot 29 % der bevolking op officiële school : Aalst, Erembodegem, Herzele, Moerkerke (Geraardsbergen), Nederhasselt, Nieuwerkerken, Ninove, Outer, Smetlede, Oudenaarde, Elst, Munkzwalm, Kwaremout, Zulzeke, Welden, Watervliet, Lokeren, Zwijndrecht, Oudegem, Kalken, Wichelen, Dikkelvenne, Gentbrugge, Gontrode, Heusden, Landegem, Mariakerke, Vurste.

In de overige gemeenten bezoekt minder dan 20 % de officiële school of bestaat er geen onderwijs.

Merken we vooreerst op dat in bepaalde dorpen een groter deel van de bevolking voor de officiële school koos dan in sommige kleinere steden. Ook de voorsteden zoals Ledeberg en Leupegem haalden hogere percentages dan Geraardsbergen (18 %), Ronse (18 %), Eeklo (8 %), St.-Niklaas (7 %), Dendermonde (15 %), Deinze (17 %).

Onder de plattelandsgemeenten vallen vooral op door hun hoog percentage officiële schoolbezoekers :

(139) Ca. 1860 vermeldt men op 247 verslagen nog 148 parochies zonder één non-paschant.

Ca. 1870 : 157 op 263.

Ca. 1880 : 45 op de 190.

(140) BAG, VO 77a, *Recensement de la population des écoles...*, 15-12-1880. Zie tabel X.

- de streek ten Westen en N.W. van Ronse : Amougies, Orroir, Ruien, Kwaremont en Berchem.
- de N.-O. hoek van het arrondissement Oudenaarde : Zingem, Welden, Nederename, Ename, Nederzalm-Hermelgem, St.-Denijs-Boekel, St.-Maria-Horebeke, St.-Kornelis-Horebeke, Paulatem, Hundelgem, Munkzalm, Semmerzake, Vurste en Dikkelvenne.
- de streek rond Moerbeke-Waas : Moerbeke-Waas, Zelzate en Wachtebeke.
- kleinere kernen :
  - Oordegem, Massemen-Westrem, Smetlede, Serskamp, Wanzele en Wichelen.
  - Oudegem, Baasrode.
  - Nieuwerkerken, Erembodegem.
  - Kallo en Doel.
  - Watervliet en Waterland-Oudeman.

De inlichtingen over de samenstelling der *Comités scolaires* laten ons toe een indruk te krijgen van de beroepsklasse der voortrekkers van de „goddeloze scholen”¹⁴¹. De 238 opgegeven beroepen kunnen als volgt verdeeld worden :

<i>Groep A</i>		<i>Groep D</i>	
bakker	3	fabrikant	12
molenaar	3	industrieel	14
distillateur	7	negociant	25
brouwer	9	ondernemer	1
tuinbouwer	2	agent d'affaires	2
steendrukker	1		52 of 23 %
huidevetter	1		
mecaniciën	1		
	27 of 11 %	<i>Groep E</i>	
		dokter	23
		notaris	10
		advokaat	1
		veearts	3
		letterkundige	1
			38 of 16 %
<i>Groep B</i>		<i>Groep F</i>	
rentenier	3	gemeenteontvanger	15
propriétaire	36	vrederechter	12
particulier	12	spoorwegen	1
	51 of 21 %	commis	1
		bediende	1
		postmeester	1
			31 of 13 %
<i>Groep C</i>			
boeren	37 of 16 %		

(141) BAG, VO 73.

Boeren en kleine middenstand nemen slechts een klein percentage voor hun rekening. Zeker wanneer men overweegt dat in deze berekening de 64 senatoren, schepenen en (ex-)burgemeesters niet zijn opgenomen, omdat de opgegeven functie geen duidelijke omschrijving van het eigenlijke beroep geeft. Zeker is wel dat ook in die groep relatief weinig middenstanders of boeren zouden teruggevonden worden.

Wat leert ons de schooloorlog van 1879?

Vooreerst blijkt dat de strijd, al was deze dan in het voordeel van het vrij onderwijs afgelopen, op sommige plaatsen katalyserend heeft gewerkt en nog vele pratikerende plattelandsliberalen of latente onkerkelijken tot openlijk engagement heeft gedwongen. De drukking was enorm langs beide kanten en in vele gevallen kon van vrije keuze nog moeilijk sprake zijn¹⁴². De 64 senatoren, schepenen, burgemeesters of ex-burgemeesters van het schoolcomité waren vóór 1879 misschien wel overtuigde politiek-liberalen, maar hadden waarschijnlijk nog niet allen openlijk met de Kerk gebroken.

De dorps liberalen waren in vele gevallen slechts tegenstanders van de „katholieken” doordat beide partijen respectievelijk hun bescherming hadden gezocht bij grotere, invloedrijkere liberalen of katholieken die doctrinair ook scherper dachten. In feite ging de partijtegenstelling op dorpsniveau terug op familietwisten, oude rivaliteiten, voor wie de eigentijdse tegenstelling katholiek-liberaal slechts een uithangbord vormde.

Men noemde zich „liberaal” of „katholiek” naarmate dit etiket ook de steun verzekerde van invloedrijke partijmensen.

Met de schoolstrijd gaat deze tactiek niet langer op. De „kruiwagens” vragen trouw aan hun beschermelingen en dulden geen vaandelvlucht. De dorps liberaal wordt ook onkerkelijk, mede door de houding van de geestelijkheid en het extreme der ingenomen standpunten. Politiek en religie zijn voor lange tijd, ook op lokaal vlak, nauw verweven.

Na 1879 is de lijn scherper getrokken. De gewelddaden zullen niet licht vergeten worden. Eenmaal een katholiek ministerie aan de macht en de wetgeving inzake lager onderwijs „herwerkt”, zullen vele gemeenteonderwijzers „ter beschikking”, d.w.z. zonder betrekking komen te staan. De grote verantwoordelijke voor wat sommigen broodroof noemden, is in de ogen van deze mensen de Kerk, met wie dan ook definitief wordt gebroken.

Met de schooloorlog werd een eerste bres geslagen in het katholieke Vlaamse platteland. De voorposten van het stedelijke liberalisme waren stationschefs, staatsambtenaren, onderwijzers en „zelfstandigen”, d.w.z. fabrikanten, bedrijfsleiders, renteniers, dokters en liberale lijsttrekkers,

(142) De strenge houding van de clerus wekte zelfs bij sommige katholieken hevige kritiek. Zie D. Ferrata, *Mémoires*, I, Rome 1920, p. 266: „Divers catholiques, appartenant aux différentes classes de la société pensèrent que les instructions des évêques étaient trop rigoureuses et en firent la remarque au St.Siège”. De nuntius Vanutelli was dezelfde mening toegedaan: er diende onderscheid gemaakt binnen de officiële scholen, tussen goede en slechte. „L'on peut croire aussi que quelques curés dans l'application des instructions données par les évêques, ne conservèrent pas toujours la modération et la mesure nécessaires”.

voor het merendeel extra-agrarische ingeweken elementen.

Een ander belangrijk gegeven is dat de officiële scholen het sterkst staan in gebieden die reeds op de kaart van 1847 en in schaarse gegevens over de periode daarvoor, waren opgevallen: hier staat men voor een continuïteit.

3. Periode 1884-1914

a. Misbruiken

Naast het aloude thema van de „ebrietas” en de „saltationes”, de „proactiones praecoces”, de „stationes viae ferreae” en de „tabernae”, duikt nu het „socialismus” op, samen met de „exodus ruricularum”¹⁴³.

Het probleem van de landvlucht hield vele geesten bezig. Met de landbouwcrisis zouden vele plattelandslui het voorbeeld van de Franschmans volgen en beter betaald werk buiten het dorp zoeken. De goedkope spoorabonnementen en het steeds uitgebreider spoornet konden hiertoe slechts een aansporing te meer zijn. De lange reizen, het contact met andere arbeiders en met de stad bracht bij de „Brusselaars” en andere buitenwerkers een mentale verandering teweeg die niet van aard was hun kerkelijkheidsgraad te versterken¹⁴⁴.

(143) Ter illustratie, de appreciatie van de pastoor van Semmerzake over zijn parochianen tijdens het interbellum (!) in het LM Semmerzake. Reeds in 1915 had de bisschop de nieuwbenoemde pastoor verwittigd: „multum in Semmerzake laborandum sit... Quoad confessiones fere nullus parochianus sese presentabat, maxima erat miseria quoad instructionem catechisticam et quoad Missae frequentationem die dominica”. In 1922 dan: „Het volk is lichtzinnig, niet ver te betrouwen. Onze steenbakkers zijn ruw en tot den drank genegen; iets dat het volk tot eere strekt, dat is hunnen vrijgevigheid; dat worde men gewaar alle zondagen in de zegenpenningen en de omhalingen. Moet men eene omhaling doen in buitengewone omstandigheden, dan hoeft men eerst eenigen uitleg te geven, want onwetendheid baart onverschilligheid. Wat de misbruiken aangaat, men kan ze samenvatten in deze drij: drinken, dansen en vloeken. Men moet maar eens de kermis bijwonen om ervan overtuigd te zijn. Het dansen nochtans neemt niet meer toe — van zeven danshuizen zijn wij in 1922 gevallen op twee” (...). In 't voorbijgaan zij hier aangestipt: de godsvrucht tot den H. Cornelius is waarschijnlijk diep in 't hart van 't volk vergroeid. Ziet daarom naar de 1ste zondagen van de maand: zegen met zijne relikwie: alle vrouwen die kunnen kerkgang doen komen in de sacristij te zegenen van den H. Cornelius. Alle jaren heeft men den dienst ter eere van de H. Cornelius met groten toeloop van volk. (...) De mannen zijn nog altijd bevreesd van te communie te gaan. Zij willen voor geen kwezelaars doorgaan. Dit is een oude kwaal, zoals ik gelezen heb in de schriften door den E.H. Pastoor Van Grootven achtergelaten”. Na de missie van 1947 wordt de KAJ (her)sticht: „De grote moeilijkheid is het afwezig zijn der jonge arbeiders van de parochie. In de zomer wordt de parochie leeggezogen van den maandagmorgen 5¼ u tot den zaterdagmiddag 2½ u. Om binst de week 7 à 8 jonge elementen te vinden moet men al goed zoeken. In den winter is het nog slechter; dan zijn zij 3 maanden lang afwezig en zij brengen uit de Walen en Frankrijk de zeden mede die de moraal onzer jongens bederft”.

(144) Over de nefaste gevolgen van de periodieke uitwijking voor de kerkelijkheid, zie o.m. S. Bonnet, C. Santini en H. Barthelemy, *Les „sauvages” de Futeau. Verriers en bûcherons d'Argonne au XVIIIe et XIXe siècles* in *Mouvement social* (speciaal nr. *Eglise et monde ouvrier en France*), 57, 1966, pp. 175: „Le migrant

Daarnaast waren er de definitieve uitwijkers, zij die zich in de voorsteden van Gent, Brussel of Antwerpen gingen vestigen, en in het Waalse steenkoolbekken. Zowel socialisten als katholieken zagen dit met lede ogen gebeuren: voor de eersten kon die massale inwijking vanuit het „conservatieve” platteland een nadelig gevolg hebben bij de verkiezingen, terwijl de katholieken zich geen illusies maakten over de efficiëntie van de stedelijke parochiewerking. Men trachtte aan het euvel te verhelpen door inwijkelingsbonden op te richten, Franschmangilden, *Comités d'accueil* en secties van de *Comité de protection de la jeune fille*, die de *traite des blanches* moest tegengaan. Men deed een oproep tot de plattelandspastors om hun parochianen naar hun nieuwe verblijfplaats te volgen en eenmaal hun adres gekend, dit op te geven aan de stadsgeestelijkheid. Men dacht eraan het parochieboekje in te voeren, dat zowat de kerkelijke tegenhanger van het trouwboekje moest worden en waardoor het mogelijk zou zijn de steeds mobieler wordende bevolking te blijven volgen. Tegelijk kwam weer eens de te grote uitgestrektheid van de stadsparochies ter sprake, die tot max. 6.000 inwoners zouden moeten teruggebracht worden¹⁴⁵.

Ook het socialisme verschijnt op het „platteland”, of liever in die dorpen waar een of andere industrie werkzaam was zoals Hamme, Waarschoot, Kallo, Baasrode, Denderbelle en de kleinere steden Wetteren, Eeklo, Geraardsbergen, enz. Slechts in nijverheidscentra raakt het stevig ingesteld; elders beperkt zijn actie zich tot de verspreiding van de *Vooruit* (in 1912 werden te Gent 8.800 nummers van *Vooruit* verspreid, tegen 8.900 van *Het Volk*. Voor het ganse land: 22.616 *Vooruit*, 21.026 *Het Volk*)¹⁴⁶.

saisonnier aura une toute autre influence. Il échappe aux conduites locales par nécessité économique, par rejet partiel ou total, délibéré ou implicite, des événements stables... Il suscite envie, curiosité, imitation. Il est un élément sur lequel les notables ont moins de prise... La relative régularité de ses départs et de ses retours est plus dangereuse pour mettre en question les usages, que l'exil temporaire exceptionnel (par exemple en cas de guerre)”.

L. Voyé, *Sociologie du geste religieux. De l'analyse de la pratique dominicale en Belgique à une interprétation théorique*, Brussel, 1973, pp. 197 e.v. signaleert eveneens het grote belang der „migrations pendulaires” voor de verklaring der verschillen in zondagsmispraktijk in België (1968).

(145) J. Matheussen, *De Buitenmensen in de Groot-stad (Volksboekery n° 143)*, Gent, 1914. Bib. ACW 1445.

(146) *Vertrouwelijk verslag...*

P. Rogghe, *Een eeuw Eeklo (1830-1930). Proeve van sociaal-economische geschiedenis in Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek van het beemkundig genootschap van het Meetjesland 22*, 1971, pp. 198 e.v.

Blijkens de nijverheidstelling van 1896 (deel I, tableau B) was in de door de dekens gesignaleerde dorpen inderdaad een of andere industrie werkzaam: in Waarschoot zijn er bijna 300 arbeiders; in Hamme meer dan 1.000, enz. In andere „geïndustrialiseerde” plattelandsgemeenten wordt echter geen spoor van socialisme gemeld (b.v. Eine 440 textielarbeiders, Sleidinge 300, enz.). De aanwezigheid van een fabriek kon dus wel een goede voedingsbodem voor het socialisme vormen, maar niet overal waar een industrie bestond kwam daarom een socialistische arbeidersbeweging tot stand.

In vele gevallen waren de parochies op voorhand in het verweer tegen mogelijke socialistische infiltratie, zoals b.v. te Bellem (LM, 1891): „Les socialistes gantois

De RSP's van 1888 (volledig bewaard) laten toe de verschillende „misbruiken” in kaart te brengen¹⁴⁷. In meer dan 150 parochies buiten Gent wordt de aanwezigheid van slechte kranten vermeld. Op sommige plaatsen wordt hun aantal opgegeven: Idegem 10; Nederbrakel 25; Denderleeuw 50 (bij degenen die naar Brussel gaan werken); Doel 3; Burcht 3; Steenhuize-Wijnhuize 3; Zandbergen 2; Zarlardinghe 1; Steendorp 1; Temse 15; Asper 1; Beveren 7; Kruishoutem 3; Ename 3; Eine 3; Leupegem 12; Zingem 35; Appels 2; Baasrode 4; Berlare 2; Wichelen 4; Wieze 1; Zele 10; Beervelde 10; Daknam 1; Moerbeke-Waas 14; Tielrode 3; St.-Kruis-Winkel 3; Bellem 1; Knesselare 2; Lovendegem 2; Nevele 5; Poesele 1; Zomergem 4; Vrasene 1; Oordegem 6; St.-Lievens-Houtem 12; Beerlegem 4; Dikkelvenne en Leeuwergem 1, Zottegem 10; Strijpen en St.-Maria-Oudenhove 1; Ruijen 2; Russeignies 3; Schorisse 5; Zulzeke 2; Gavere 4; Olsene 1; Zulte 2; Assenede 12; Kaprijke 6; Maldegem 12; Watervliet 8; enz.

Op sommige plaatsen worden ze nominatim gesignaleerd: *De Scheldegalm* te Kerkem; *De Kalkenaar* te Kalken; *De Vrije Burger* te Mater; *De Vaderlander* te Balegem; het *Zondagsblad* te Hillegem en Bottelare; *L'Indépendance* te De Pinte; *La Nation* te Denderwindeke en Mater; *Le Précurseur* te Buggenhout; de *Flandre libérale* te St.-Denijs-Boekel, Kwaremont, Oosterzele Lemberge, Stekene, St.-Gillis-Waas, Zaffelare; *L'Etoile* te Amougies (4), St.-Denijs-Boekel, Oosterzele (3), Hillegem (5), Adegem (1), Zeveren (1), Moortsele (1), Kruikebeke (2), Kemzeke (1), Meerdonk (1), Stekene, St.-Gillis-Waas, Denderwindeke, Buggenhout,

étant déjà venus à Bellem pour obtenir une auberge où ils eussent pu tenir un meeting, nous avons cru bon et utile, malgré qu'ils n'aient pu obtenir de local, de provoquer une réunion antisocialiste pour dévoiler leurs plans trompeurs et infernaux aux paroissiens et principalement aux ouvriers qu'on ne cesse de provoquer à la révolte par la diffusion d'écrits séditieux et de gazettes malsaines. Les ouvriers de la société antisocialiste de Gand ont répondu à notre appel. Le 19 juillet à 3 h a eu lieu à l'école communale le meeting projeté. La salle était comble. On prétendait qu'il y avait 700 personnes présentes. Mr. le Bourgmestre, E. Van Landschoot, a ouvert la séance par quelques mots de bienvenue aux deux orateurs gantois Messieurs De Buck et De Scheerder. Mr. De Scheerder a pris le premier la parole. Il a donné un aperçu de la naissance, des progrès et des procédés socialistes; il a montré que c'est une vaste société montée pour combattre la religion, la propriété et le foyer; la finale en est abrutissement et renversement de la société humaine qui naturellement sans religion, sans respect de la possession légitime, sans foyer doit retomber à l'état sauvage. Mr. De Buck a parlé des procédés gueux et socialistes en ville et à la campagne. En ville ils parlent plus ouvertement; à la campagne ils se cachent sous le masque d'hypocrisie afin de tirer dans leur filets les paysans qu'ils croient plus difficiles à entraîner vu leur attachement aux croyances religieuses. Il a donné des remèdes à la crise agricole. Il conseille l'érection de sociétés de secours mutuels. Les orateurs ont été très applaudis. Ils ont dignement rempli leur tâche. Mr. Eugène de Kerckhove d'Exaerde a remercié les ouvriers gantois. C'est la première fois qu'il se fait entendre en flamand à Bellem. Ce petit discours dans notre langue vulgaire a fait une bonne impression”. Op 29-10-1893 een nieuwe meeting n.a.v. de verkiezing van de werkrechtersraden te Zomergem: „Les 92 ouvriers électeurs étaient présents”. December daaropvolgend komt A. Verhaeghen de Onderlinge Bijstand inrichten.

(147) BAG, Bez 17-18-19-20.

Moerzeke-Castel, Belsele en Zaffelare. De *Vooruit* wordt gesignaleerd te Eeklo, Waarschoot, Deinze, Petegem en Gent met omstreken¹⁴⁸.

Slechte herbergen worden uitdrukkelijk gesignaleerd in een 100-tal parochies al dan niet met dansen en dronkenschap.

Franschmans en pendelaars vindt men, volgens de RSP's in 1888 te St.-Blasius-Boekel, Elst, („fere tota parochia”), Schorisse, Godveerdegem, Hillegem, Leeuwergem, Kieldrecht, Parike, Denderleeuw (Brussel), Ressegem, Asper, Nederename, Lebbeke. In 1893 komen daarbij Welle, Burst, Waarbeke, Deftinge, Zarlarding, en in 1900¹⁴⁹ zijn het Oudenaarde, Appels, Oudegem, Maldegem-Kleit, Deinze (10), Gottem (8), Grimminge, Gijzegem, Hansbeke (zeer weinig), Hemelveerdegem, Kerksken (100), Wannegem-Lede (1), Lotenhulle, Meerdonk, Middelburg, Moerbeke-Castel, Nokere, Onkerzele (5), Ophasselt, Outer, Zandbergen, Sombeke (12), Zulzeke, Ursel (20), Vinkt (50), Welle, Ronse, Moerbeke-Waas, Lokeren (60) en Gentbrugge (15). In 1910 is zowat gans het Zuiden van Oost-Vlaanderen met een „Uitwijkelingsbond” gezegend¹⁵⁰.

b. Praktijk

Een van de eerste gevolgen van de schoolstrijd was dat tot in de verste uithoeken van Vlaanderen openlijk-onkerkelijken verschenen. Indien vóór

(148) Maar moet ook elders aanwezig geweest zijn. In deze periode ontstaan er vrijdenkersorganisaties te Aalst, Geraardsbergen, Ninove, Ronse, Dendermonde en St.-Niklaas. Cfr. E. Witte, *art. cit.*, p. 229-30.

(149) BAG, Bez 32 en 33.

(150) J. Art, *op. cit.*

Ook hier moet erop gewezen worden dat niet alle plaatsen waar Franschmans en of pendelaars gedomicilieerd waren daarom ook „slechte” parochies waren. De seizoenarbeiders vertrokken vanuit veel meer parochies dan die in de DV's vermeld. In enkele parochies meende de pastoor duidelijk de oorzaak van onkerkelijkheid bij sommigen van zijn parochianen in hun mobiele beroepsbezigheid te moeten zoeken. Op andere plaatsen dan weer scheen de parochiegeestelijkheid erin geslaagd te zijn de eventuele onkerkelijkende invloed van de seizoenarbeid te neutraliseren. De seizoenarbeid als zodanig bracht dus geen onkerkelijkheid mee; dit was wel het geval voor de seizoenarbeid op bepaalde parochies.

Dat pendel- en seizoenarbeid een veelvuldig verschijnsel was in Oost-Vlaanderen blijkt uit de *Recensement de l'Industrie et du Commerce 30-12-1910*, dl. II, Brussel, 1913, p. 640 e.v. Deze statistiek geeft de aantallen werklui en bedienden (geen landarbeiders) die in een andere dan hun eigen gemeente werkzaam waren. De ganse provincie telde aldus 40.302 pendelaars. In 15 gemeenten raakte ze meer dan 10 % van de totale bevolking (Denderleeuw, Erembodegem, Meerbeke, Nederboelare, Overboelare, Onkerzele, Grembergen, Gentbrugge, Ledeberg, Mariakerke, St.-Amandsberg, Vinderhoute, Wondelgem, Kruikeke en Zwijndrecht). In meer dan 50 andere 5 tot 9,9 %.

In 1897 telde men in de groep arbeiders (land en industrie) bijna 19.000 individuen die in het buitenland gingen werken, zo goed als allemaal afkomstig uit Zuid-Oost-Vlaanderen.

Zie over de pendel- en seizoenarbeid o.a.:

E. Vandervelde, *L'exode rural et le retour aux champs* (*Bibliothèque générale des sciences sociales*), Parijs, 1903, pp. 303 e.v. en annexe VI.

E. Ronse, *L'émigration saisonnière belge*, Gent, s.d., pp. 88 e.v.

E. Mahaim, *Les abonnements d'ouvriers sur les lignes de chemins de fer belges et leurs effets sociaux* (*Institut Solvay. Travaux de l'Institut de Sociologie. Notes et mémoires*, 11), Brussel, 1910, cartogrammen 2-7.

1879 nog vele pastoors zonder enige scrupule als aantal paasverzuimers nul konden opgeven, dan is dit na die datum niet meer mogelijk. Reeds de dekanale verslagen van ca. 1880 vermelden „schoolstrijders” in zowat alle parochies en nog vele jaren daarna, wanneer naast het aantal ook de motivatie der non-paschanten moest worden opgegeven, komt men geregeld de vermelding „ob absolutionem recusatam tempore belli scholaris” tegen (b.v. Onkerzele, 1910) ¹⁵¹.

Daarnaast blijven de beambten van openbare diensten geregeld terugkeren (Oosteeklo : gemeentesecretaris ; Kieldrecht, Vrasene, Klein-Sinaai : de douaniers (1888)), de liberalen, de socialisten en de Franschmans.

Wanneer dan rond 1910 de oorzaken van het paasverzuim dienen opgegeven te worden is de meest aangehaalde reden onverschilligheid, nalatigheid, naast politieke overtuiging (liberalen, socialisten), beroepsbezigheid (Franschmans, Brusselaars) of zedeloosheid (dronkenschap, stropers, onregelmatige huwelijken). Slechts in enkele gevallen komt men de uitdrukkelijke vermelding tegen : ongelooft, „impietas”, „malitia” ¹⁵².

Wat nieuw is, zijn de hogere cijfers. Niet dat enige absolute waarde moet toegekend worden aan het aantal opgegeven paasverzuimers, maar de duidelijke verschuiving t.o.v. de vorige periode, waarin men slechts repten van één of „vix ullus”, wijst op het groeiende besef bij de parochiegeestelijkheid van de toenemende onkerkelijkheid. Zo vindt men ca. 1910 40 non-paschanten te St.-Lievens-Houtem, 95 te Wetteren, 30 ongelovigen te St.-Martens-Latem, 30 onverschilligen te Zwijsnaarde, 25 te Bevere, vele ongelovigen te Ninove en te Ronse, 200 te Ruien, 500 te Deinze, 150 te Erembodegem, 300 te Wondelgem, 1.200 te Lokeren, 350 te Maldegem, 100 te Aalter.

De jaarlijkse communicacijfers voor de periode 1913-1918 zijn echter door een gelukkig toeval voor een groot deel van de Oostvlaamse parochies bewaard gebleven ¹⁵³. Ze laten toe de situatie van 1913 te vergelijken met deze van 1847 en 1879. Wat onmiddellijk opvalt is het groter aantal communies dat werd uitgereikt per hoofd t.o.v. het midden van de 19de eeuw. Wanneer men in 1847 slechts 14 gemeenten terugvond waar 10 of meer communies werden uitgereikt per *communicant*, dan zijn er in 1913 van de 209 bidplaatsen waarover volledige informatie bestaat, er 61 waar 10 of méér communies per jaar en per *inwoner* werden verdeeld.

Deze cijfers vergen niet veel commentaar : er is duidelijk een verschuiving gebeurd in de gewoonten van het kerkvolk. De veelvuldige communie, voorbereid door de maandelijksche communie van de Bonden van

(151) In 1888, op 325 verslagen, nog 155 met de vermelding „nullus”. BAG, Bez 17-20.

(152) BAG, Bez 29, DV's 1900-1914.

(153) Claeys-Bouuaert verzamelde ze voor de periode 1913-1918, zonder ze te publiceren. De antwoordformulieren worden bewaard op BAG, Ver 26 bis, *Paroisses du diocèse de Gand pendant la guerre 1914-1918. Statistiques sur la situation religieuse et les déportations*. De cijfers zijn voor 209 parochies of bidplaatsen bekend. Zie ook F. Claeys-Bouuaert, *Le diocèse de Gand pendant la première occupation allemande 1914-1918*, Brussel-Wetteren, 1949, GUB G 23584.

Zie tabel XI.

het H.Hart onder Bracq, blijkt na het pauselijk decreet van 1906 op vele plaatsen definitief doorgebroken te zijn. Ook de weerslag van het dreigende oorlogsgevaar laat zich duidelijk voelen.

Die cijfers vergen echter ook wel een kritische lezing. Op de meeste plaatsen schijnen de pastoors de communie uitgereikt aan de kinderen en meer bepaald aan de internen van eventuele pensionaten gevestigd op de parochie, te hebben meegerekend. Dit is van groot belang want indien een 100-tal kostgangers tot dagelijkse communie worden „uitgenodigd”, dan betekent dit zomaar 30.000 speciën per jaar meer, wat het communiegetal van een kleine parochie volledig kan vertekenen. Deze factor schijnt duidelijk te hebben meegespeeld voor Beerlegem (23 communies per hoofd en per jaar), Oostwinkel (31 communies), St.-Maria-Oudenhove (25) en Vlekkem (22). Indien het grote aantal communies in sommige parochies kan verklaard worden door de aanwezigheid van een kostschool, dan schijnt die aanwezigheid op andere plaatsen toch niet het bijzonder lage communiegemiddelde te kunnen tegengaan: te Berchem worden in 1913 slechts 4 communies per inwoner uitgereikt, te Ledeberg 3, te Zwijndrecht 2 en dit ondanks het bestaan van een of meer kloosterpensionaten op die parochies. Waarschijnlijk werd op die plaatsen het aantal communies uitgereikt in de kloosters niet meegeteld.

In kleine gemeenten moet men er rekening mee houden dat het wegvallen van individuën met hoge sacramentspraktijk zijn duidelijke weerslag op het communiecijfer kan doen gevoelen of omgekeerd. De pastoor van Waasmunster-Sombeke vermeldt dat het aantal communies van 8500 in 1917 tot 8.000 in 1918 daalde wegens het overlijden van één echtpaar dat dagelijks te communie ging.

Wil men de vergelijking tussen de gegevens van 1847 en 1913 uitdrukken in termen van vooruitgang en achteruitgang, dan dienen de jaarcommunies van 1847 gedeeld door dezelfde noemer als deze van 1913, het inwonergetal.

Men krijgt dan het volgende beeld: in 1847 werden 3.873.176 communies voor ca. 800.000 inwoners uitgereikt of 4 tot 5 per hoofd, in 1913 6.043.396 communies voor ca. 610.000 of 9 tot 10 per hoofd.

Van de 172 gemeenten waarvoor de informatie op beide data bekend is, zijn er 21 die geen vooruitgang en zelfs achteruitgang boeken t.o.v. 1847: Afsnee (4-4), Bassevelde (3-3), Berchem (4-4), Kalken (7-6), De Klinge (10-8), Heusden (8-5), Meerdonk (5-2), Moerzeke (5-5), Nieuwkerken (10-8), Onkerzele (7-5), Ronse (7-6), St.-Martens-Lerne (6-6), St.-Martens-Latem (3-2), St.-Maria-Lerne (7-5), St.-Niklaas (6-3), Sleidinge (8-2), Velzeke-Ruddershove (3-3), Wachtebeke, 4-4), Westrem (3-3), Zwijndrecht (3-2), St.-Kruis-Winkel (4-3).

In de 151 overige daarentegen is er vooruitgang, zij het niet overal in gelijke mate.

c. De weerslag van de oorlogsjaren op de communiepraktijk

Claeys-Bouuaert, die de communiecijfers van de oorlogsjaren verzamelde maar niet publiceerde, drukt vooral op de groeiende vroomheid van de

bevolking in de periode tussen de mobilisatie en de eigenlijke inval van de Duitsers. Ze deed zich voor op alle plaatsen en in alle standen van de maatschappij, „sauf dans quelques centres gangrenés par le socialisme” en had voor doel „d'assurer le tout puissant secours de Dieu”. Het tijdelijke belang van de gelovigen en de angst voor de Duitsers speelde hierin volgens de vicaris-generaal een grote rol: „Parfois la préoccupation de l'intérêt temporel immédiat pouvait occuper trop jalousement le premier plan, l'objet de la prière pouvant être trop unilatéral... Il devait aussi arriver que la non-réalisation immédiate du bien ardemment désiré fût de nature à amener chez quelques uns, par réaction, un découragement peu chrétien et même quelque peu de dépit devant la décevante prolongation de l'épreuve.” Eén ding staat, steeds volgens dezelfde auteur, vast: „Le malheur ramène à Dieu. Bien des hommes absorbés à l'ordinaire par les soucis matériels de l'existence et habitués à s'acquitter tout au plus de quelques pratiques strictement obligatoires se prirent à témoigner d'une ferveur et d'une assiduité qui sont l'apanage ordinaire des dévots”¹⁵⁴.

In totaal evolueerde het communiciejfer der gemeenten of bidplaatsen waarover cijfers bekend zijn van 6.043.396 (100) in 1913, naar 6.966.153 (115) in 1914, 7.677.587 (127) in 1915, 7.811.98 (129) in 1916, 7.717.386 in 1917 (127) en 7.726.049 (127) in 1918. Het hoogtepunt valt middenin de oorlogsjaren.

Waar steeg de praktijk het sterkst gedurende de oorlogsjaren, indien men als uitgangspunt het communiciejfer van 1913 aanvaardt?

Er waren 44 gemeenten met meer, maar minder dan het dubbel aantal communies in 1913, t.o.v. 1847, 46 met 2 à 2,9 x meer, en 63 met 3 of meer x meer.

Vooraleer buitenparochiale oorzaken te zoeken om dit verschil in toename te verklaren moet gewezen worden op enkele factoren die los van de eigenlijke vroomheid om, het communiciejfer in belangrijke mate konden doen stijgen of dalen. Zo haalt b.v. St.-Margriet in 1914 een hoog communiciejfer wegens het grote aantal vluchtelingen dat op de parochie verblijft. Het gebied van de parochie van Prosperpolder is van 10-2-1916 tot 12-11-1918 verdeeld, zodat er tussen die data nog slechts 364 van de 800 parochianen in hun eigen kerk te communie kunnen gaan. De overigen gaan naar Kieldrecht of Doel.

In 1918 wordt de kerk van Gottem gebombardeerd. Waterland-Oudemans ziet zijn bevolking van 1.100 naar 700 dalen, en ook in Klein-Sinaai wijken velen in 1916 uit. Doorselare en Doel herbergden in 1913 een pensioonaat met respectievelijk 60 en 100 leerlingen.

Elders dan weer wijt de pastoor de daling uitdrukkelijk aan een afname van de godsvrucht: zo b.v. te Uitbergen: „Le peuple était bien disposé en 1914, maintenant il est mal disposé”; of Opstal (Buggenhout): „Le nombre des communions des enfants a augmenté. En général on remarque une diminution des communions des grandes personnes”.

(154) F. Claeys-Bouuaert, *op cit.*, p. 2-3.

Voor een gelijkaardige ontwikkeling in Frankrijk zie: J. Fontana, *Attitude et sentiments du clergé et des catholiques français devant et durant la guerre de 1914-1918*, Lille, 1973, pp. 31 e.v. en passim.

4. Eerste besluit

Wat paschantie en non-paschantie betreft zijn de hier verzamelde gegevens unaniem: vóór 1879-84 vindt men buiten de stedelijke en kleinstedelijke kernen en randgemeenten zo goed als geen paasverzuim, enkele landelijke gemeenten uit Zuid-Oost-Vlaanderen en de Polderstreek uitgezonderd. Ook hier blijkt de periode na de onafhankelijkheid, tot ca. 1850, gekenmerkt door stijgende praktijk, zoals voor de stad Gent reeds werd genoteerd. De reorganisatie van pastoraal en parochiaal leven en de missiebeweging speelden hierin, blijkens de pastoorsgetuigenissen, een voorname rol.

Na de schoolstrijd echter worden er in zo goed als ieder dorp achterblijvers gesignaleerd en in sommige meer dan honderd. Men heeft in dit verband terecht van een „cas de déchristianisation cléricale” gesproken. De grotere verkeersmogelijkheden en het buiten-het-dorp uit werken gaan hadden voor gevolg dat de crisis van 1879-84 niet op alle plaatsen overwonnen werd, en in sommige gemeenten een deel van de bevolking definitief uit de kerk wegbleef. Tot zover het getuigenis van de geestelijkheid. Een duidelijke omschrijving van het aantal paashouders en paasverzuimers kan uit de verslagen niet naar voren gehaald worden. Naar het aanvoelen van de parochiegeestelijkheid en de dekens schijnt het echter steeds in verhouding tot de globale bevolking een minderheid geweest te zijn.

Wat de communiefrequentie aangaat worden de bevindingen gemaakt voor de stad Gent, bevestigd. Ook hier kan men duidelijk de weerslag aanstippen van de pauselijke decreten betreffende de dagelijkse communie en de verlaging van de communicantenleeftijd, wanneer men de communiecijfers van 1847 met die van 1913 vergelijkt.

De oorlogsjaren doen de communiefrequentie stijgen. Echter niet overal, en niet overal in dezelfde mate. Claeys-Bouuaert wijst als voornaamste oorzaak voor die verschillen via het socialisme een tekortschieten van de plaatselijke kerkelijke infrastructuur aan. Aanwijzing die ook weer strookt met wat in verband met Gent werd genoteerd, nl. dat de openbare ramp slechts in die gebieden tot stijgende praktijk leidt waar het kerkelijke apparaat voorhanden is dat die openbare ramp als gesel Gods, en dus als motivatie tot kerkgang kan duiden. Het nagaan van de evolutie per gemeente liet niet toe vast te stellen in hoeverre hier andere, meer sociaal-economische omstandigheden (naderbij zijn van het oorlogsgevaar, meer armoede...) meegespeeld hebben.

De dekanale verslagen verstrekken ook inlichtingen over het beroep van de eventuele paasverzuimers, hun sociaal statuut en de factoren die de ontkerkelijking in de ogen van de geestelijkheid bewerkstelligen. Paasverzuimers blijken t.o.v. de dorpsgemeenschap steeds in een marginale positie gestaan te hebben. Het zijn ofwel zeer arme landarbeiders die door de barheid van hun werkzaamheden bijna in de materiële onmogelijkheid gesteld worden nog ter kerke te gaan, ofwel niet-landbouwers, mensen die voor hun levensonderhoud niet gebonden zijn aan de plaatselijke economie (zoals boottrekkers, marskramers, seizoenarbeiders, pendelaars, maar ook

douaniers, spoorwegbedienden, vrije beroepen, nijveraars, staats- of gemeentebedienden). In feite zijn het steeds min of meer vreemde elementen, of personen met een geringere graad van gebondenheid t.o.v. de plaatselijke kernbevolking en met grotere bewegingsvrijheid¹⁵⁵.

Dit gegeven wordt bevestigd wanneer men de voornaamste ontkerkende factoren, zoals die in de dekanale verslagen gesignaleerd worden, nagaat. De graad van kerkelijkheid lijkt in de ogen van de parochiegeestelijkheid meestal rechtevenredig met de graad van dorpsgebondenheid van de ingezetenen. Het geloof gedijt het best in de schaduw van de dorpskerk, onder het waakzame oog van de herder, binnen het door de Kerk beheerste en gecontroleerde milieu. De ganse pastoraal zal dan ook voornamelijk in die „behoedende” zin georiënteerd zijn.

In feite zijn de 19de-eeuwse pastoors dezelfde mening toegedaan als Voyé wanneer deze stelt dat „la pratique dominicale se trouve associée à la stabilité d'un enracinement local, pouvant être assuré de diverses manières... La pratique dominicale doit sa stabilité dans le temps à son enracinement dans une culture régionale stable, productrice d'un habitus durable... a contrario : tout facteur susceptible de perturber l'homogénéité de cet habitus se répercutait sur la pratique dominicale”¹⁵⁶.

Wat hierin belangrijk is, is dat zowel voor Voyé¹⁵⁷ als voor de pastoors de kerkelijkheid een onderdeel vormde van een ganse regionale cultuur, en dat de kerkgewoonte zich maar zal doorzetten en handhaven in zoverre ook andere gewoontes in ere blijven. Het vrijwaren van de ganse socio-economische en culturele context waarbinnen de kerkpraktijk tot dan toe verliep blijkt dus essentieel te zijn voor het vrijwaren van de praktijk stricto sensu. De pastoor zal zich dan ook tegen iedere „onthemende” invloed verzetten : zowel tegen de spoorweg als tegen de slechte pers, de

(155) Rombauts komt voor Brugge tot dezelfde vaststelling (*op. cit.*, p. 106-114), waar hij het belangrijkste aantal verzuimers bij de vissers, de openbare administratie, de transportsector en de herbergiers aanwijst. In Oost-Vlaanderen kwam het zeer duidelijk naar voren bij het nagaan van de samenstelling van de officiële schoolcommissies van 1879 : in verhouding tot de totale actieve bevolking lagen de landbouwers in de duidelijke minderheid, terwijl de vrije beroepen, de industriëlen en ambtenaren relatief gesproken de meerderheid vormden.

Faugeras stelde hetzelfde vast voor het bisdom Nantes (ca. 1850) : naast leden van de burgerij zijn het ook daar douanebeamten, fabrieksarbeiders en zeelui die het meest als verzuimers worden gesignaleerd. De auteur besluit dat het verzuim het meest verspreid is in de „zones ouvertes aux influences extérieures”.

A. Faugeras, *la reconstruction catholique dans l'Ouest après la Révolution. Le diocèse de Nantes sous la Monarchie censitaire 1813-1822-1849*, Fontenay-le-Comte, 1964, II, p. 244 en pp. 437-52.

(156) Sevrin geeft voor het bisdom Chartres ca. 1840 als verzuimers op : „les classes dirigeantes, noblesse, bourgeoisie, professions libérales et riches fermiers”. E. Sevrin, *Un évêque militant et gallican au XIXe siècle. Mgr. Clausel de Montals évêque de Chartres 1769-1857 (Bibliothèque de la Société d'Histoire ecclésiastique de la France, VII)*, Parijs, 1955, p. 355.

Charpin signaleert de grootste „délai de baptême” bij de vrije beroepen en de industriëlen, de kleinste bij de boeren en vissers, terwijl de ambachtshuizen en kleine handelaars de middengroep vormen. Na 1848 wordt een geleidelijke terugkeer van de burgerij vastgesteld. *Op. cit.*, p. 117 e.v.

(157) L. Voyé, *op. cit.*, p. 185 en p. 200.

soldatendienst als de seizoenarbeid, het naar de stad trekken, of die zich nu op het sociale, economische of culturele vlak afspeelt. De handhaving van de regionale traditionele cultuur betekende op het 19de-eeuwse platteland veelal de handhaving van een door de Kerk beheerst gemeenschapsleven. Ieder vernieuwend of wijzigend gedrag bij het kerkvolk wordt daarom door de pastoor a priori met argwaan gadeslagen, omdat iedere verandering voor hem slechts een stap verder af betekent van het door de eeuwen opgebouwde evenwicht tussen kerkstructuren en lokaal leefmilieu. Evenwicht dat zo goed als perfect was en niet meer kon verbeterd worden.

Dat de parochieherder dan de extra-agrarische beroepen als eerste onkerkelijke aanwijst is niet toevallig. Die beroepsklasse is reeds socio-economisch in min of meerdere mate van zijn traditionele omgeving vreemd en komt dan ook lossler t.o.v. de regionale cultuur in haar geheel, de kerkpraktijk inclusief, te staan.

Het onderscheid tussen de gewone dorpling en de extra-agrarische beroepen situeert zich vooral op het vlak van de afhankelijkheid t.o.v. de grillen van de natuurelementen en van de medemens. De boer, en zeker de armere, meer bedreigde boer is in grote mate voor zijn onmiddellijk levensonderhoud op de natuur aangewezen. Dat deze verbondenheid de religiositeit van de bevolking in de hand kan werken werd reeds herhaaldelijk aangetoond¹⁵⁸. Het functionele van de onderlinge solidariteit — die zich o.m. via een zich conformeren aan het groepsgegedrag op religieus vlak manifesteerde — is ook bekend.

De niet-agrarische beroepen daarentegen bevinden zich in een veiligere situatie: hun toestand mag vergeleken worden met die van de Gentenaar na de cholera-plaag van 1866. Hij is niet zo onmiddellijk afhankelijk meer van de natuurelementen, waarvan de plagen traditioneel als uitingen van Gods toorn werden voorgesteld. Hij is op dit vlak althans, bestaanszekerder.

(158) Zie over de band landelijke omgeving-religie o.m.:

J.P. Kruyt, *Onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken*, Groningen, 1933, pp. 213-214 en pp. 229-230.

J. Maitre, *Religion populaire et population religieuse in Cahiers internationaux de sociologie*, 1959, XXVII, p. 104: „La religion populaire liée aux rapports avec la nature n'est pas seulement une survivance idéologique — comme les folkloristes l'ont longtemps cru sous l'influence de la mentalité ecclésiastique — mais elle renaît constamment tant que dure le genre de vie traditionnel rural avec son manque de moyens pour les communications et le travail mécanisé (...) Il y a donc dans la civilisation traditionnelle un élément fondamental de rapport avec l'homme indissolublement vécu à partir du rapport avec la nature. C'est sur cette base que le catholicisme a pris racine dans les campagnes françaises”.

Ibidem, p. 108: „La religion de l'agriculteur met l'accent sur le culte, et les manifestations magiques jouent rarement dans les autres contextes religieux un rôle aussi important que chez les êtres entièrement dépendant pour leur subsistance, des faveurs de la nature. Cet élément magique reste partie intégrante des rites paysans même dans les formes religieuses les plus avancées”.

Over de uitgebreide literatuur die in de jongste jaren over de „religion populaire” werd uitgegeven, en die te recent is opdat er hier nauwer zou kunnen op ingegaan worden, raadplege men de laatste jaargangen van de *ASSR* en *Social Compass*.

Indien dit waar is, zou de welstellende boer in mindere mate gemotiveerd zijn om ter kerke te gaan dan de arme. De hereboer voelt zich sterker door zijn welstand, heeft relatief meer zekerheid over zijn grond, wordt niet zo onmiddellijk het mes op de keel gezet door een misoogst: hij kan tegen een klap.

Dit wordt bevestigd wanneer men de observaties van Voyé onder ogen neemt, waar zij de verschillen in de zondagspraktijk binnen de plattelandsgebieden trachten te verklaren. Het is deze auteur opgevallen dat agrarische gebieden met overwegend directe uitbating (eigenaars-uitbaters) over het algemeen beter pratikerende dan gebieden van onrechtstreekse uitbating (pachters-uitbaters). Onmiddellijk hierbij aansluitend noteert Voyé dat de gebieden van „faire-valoir direct” tegelijk ook de armste gronden groeperen, terwijl de rijkere landbouwgebieden van oudsher in handen van grootgrondbezitters (Kerk of adel) waren gebleven. Het is de tweede vaststelling die o.i. moet weerhouden worden, en niet de eerste zoals de auteur doet: armere grond betekent immers tegelijk ook harder weik, en mindere bestaanszekerheid dan rijke grond¹⁵⁹. De afhankelijkheid t.o.v. de natuurelementen is er m.a.w. duidelijker uitgesproken en laat niet na zijn weerslag te hebben op de kerkpraktijk van de gelovigen¹⁶⁰.

Het schijnt dus om zeer gegronde redenen te zijn geweest dat de Oostvlaamse geestelijkheid zich beijverde om een bepaald traditioneel milieu te vrijwaren. Binnen dat milieu zelf immers waren belangrijke motiveringen tot kerkelijkheid aanwezig en de bestaande pastoraal was er op afgestemd.

Het voorgaande zou de indruk kunnen wekken dat de socio-economische situatie van de pratikerende uiteindelijk bepalend was voor zijn kerkgang. De gegevens over de stad Gent echter wezen er reeds op dat een socio-economische factor als zodanig noch praktijkbevorderend noch ontkerkelijkend werkte. Hij deed zijn weerslag op de praktijkcurve slechts gevoelen in de mate dat hij al dan niet door de bestaande kerkstructuur werd opgevangen. Vandaar het enorme belang dat ook in de dekanale verslagen wordt gehecht aan de uitbouw van een stevige kerkelijke infrastructuur. Anderzijds echter blijkt dat het opgebouwde kerkapparaat niet enkel daar was om mogelijke religieuze uitingsbehoefte van de bevolking op te

(159) Voyé blijft stilstaan bij de sociale structuur die dergelijke „faire-valoir indirect” met zich meebrengt, en meent dat deze, ontwortelende, habitus-verstorende bijverschijnselen heeft die de praktijkgewoonten zouden wijzigen.

(160) Een ander spoor dat door de vaststelling van Voyé wordt aangewezen, is dat van de invloed van de grondeigenaar. Het kan paradoxaal klinken dat juist de gebieden die onder kerkelijk en adellijk beheer stonden vandaag als minder pratikerend worden aangewezen. Het adagium „Cuius regio illius et religio” wordt hier schijnbaar tegengesproken. Het fenomeen wordt begrijpelijker wanneer men in overweging neemt dat juist die eigendommen als nationaal bezit werden verkocht... en veelal in handen kwamen van de antipoden van de vroegere eigenaars. Deze zaak verdient zeker van naderbij te worden onderzocht, op lokaal vlak. Het veronderstelt een nauwkeurig onderzoek naar de „herverdeling der gronden” na de grote verkopen onder het Frans en Hollands regime: wie loste de wacht af van de vroegere heren, welke was hun gezindte en in hoeverre had deze een invloed op de bewoners van die gebieden? Dergelijk onderzoek vormt een verhandeling op zich. We kunnen in dit verband enkel de mogelijke invloed van deze factor aanstippen.

vangen en te bevredigen, maar dat het ook moest dienen om het milieu in stand te houden waar die behoefte zich het gemakkelijkst ontwikkelde. De landelijke, pre-industriële dorpsomgeving schijnt voor de 19de-eeuwse clerus ideaal geweest te zijn, omdat het tegelijk onder nauwe kerkelijke controle stond, en er de „natuurlijke” motivaties aanwezig waren die tot kerkgang konden omgebogen worden: afhankelijkheid t.o.v. de natuur-elementen en de medemens, relatieve bestaansonzekerheid.

Vooraleer we de werking van het kerkapparaat op meer lokaal vlak zullen proberen na te gaan, moet eerst nog gepoogd de kerkgebonden duidelijker van de minder-kerkgebonden gebieden af te lijnen.

5. Aanvullende gegevens

Tot dusverre werd reeds één indirecte informatiebron aangewend: het schoolbezoek in 1879. Het verband tussen kerkelijkheid en schoolkeuze werd voor die jaren uitdrukkelijk door de bisschoppen geformuleerd.

Een andere kwantitatieve maatstaf is het roepingcijfer. Actuele godsdienstsociologische studies hebben het verband aangetoond tussen het roepingscijfer en de kerkelijkheidsgraad van bepaalde streken.

Een derde bron van informatie is het ledental van de vrome verenigingen, voor de jaren dat deze voor alle parochies van het diocees bestaan.

Tenslotte, maar slechts als aanvulling, kan nagegaan worden in hoeverre de gebieden die aan de hand van voorgaande criteria zouden naar voren komen, ook opvallen door de geringheid van hun bijdrage bij diocesane collectes, door hun hoog aantal onwettige geboorten, door hun abnormaal lage nataliteit.

Al deze bronnen, samen met de gegevens van 1847 en 1879-84, werden tot scores verwerkt in tabel X. Hoe hoger de totale score, hoe „onkerkelijker” de gemeente.

Tenslotte werden ook de verkiezingen op gemeentelijk vlak (1884 en 1895) nagegaan.

a. Broederschappen ¹⁶¹

Telt men de scores van 1888 (Xaverianen, Congregatie van de H. Maagd en het H. Hart) en 1895 (H. Familie) samen, dan krijgt men de volgende gemeenten met score méér dan 20:

- Meilegem: 27.
- Ruien: 26.
- Woubrechtgem, Wondelgem, Sinaai, Merelbeke, Ledeberg, Heusden: 24.
- Serskamp, Oostakker, Ninove, Deinze: 23.

(161) Zie tabel X.

Het bevolkingsaantal (1888) werd gedeeld door het ledenaantal van de broederschap of congregatie.

- Smeerebbe-Vloesegem, Ronsele, Paulatem, Meerdonk, Letterhoutem, Lembeke, Laarne, Buggenhout : 22.
- Zomergem, Welle, Petegem-Deinze, Nederhasselt, Kaprijke, Geraardsbergen, Ertvelde, Dikkelvenne, Destelbergen, Belsele, Amougies : 21.
- Zelzate, Westrem, Schendelbeke, Orroir, Oordegem, Nederzwalm, Nederbrakel, Munkzwalm, Lebbeke, Impe, Gavere, Erembodegem, Balegem : 20.

b. Roepingscijfers ¹⁶²

Gaat men na welke gemeenten voor de hier bestudeerde periode, in verhouding tot hun bevolking, het geringste aantal roepingen kennen (seculiere priesters, paters, broeders en zusters bij elkaar geteld), dan krijgt men de volgende rangorde :

- Moerbeke-Geraardsbergen, Bavegem : 26.
  - Gijzenzele, Russeignies, Ruien : 25.
  - Ledeborg, Hemelveerdegem, Gentbrugge, Oosterzele, Oombergen, Smetlede, Baaigem, Outer : 24.
  - Leupegem, Paulatem, Zarlardingem, Smeerebbe-Vloesegem : 23.
  - Balegem, Amougies, Elsegem, Erembodegem, Gottem, Heldergem, St.-Goriks-Oudenhove, Serskamp, Schendelbeke, Ressegem, Orroir, Olsene, Nederhasselt, Moregem, Mespelare, Zelzate, Vurste, St.-Maria-Lierde, St.-Maria-Latem : 22.
  - Zwijnaarde, Zingem, Wortegem, Viane ¹⁶³, Scheldewindeke, Ronsele, Pollare, Ooike, Okegem, Munte, Landskouter, Kruibeke, Kluizen, Kallo, Grimminge, Grammene, Dikkele, Buggenhout, Baasrode : 21.
  - Denderleeuw, Borsbeke, Berlare, Berchem, Machelen, Hundelgem, Herzele, Gijzegem, Dikkelvenne, Vinderhout, Verrebroek, St.-Martens-Latem, St.-Antelinks, Semmerzake, Rupelmonde, Rozebeke, Petegem-Deinze, Optrakel, Onkerzele, Nederename, Nederboelare, Melsen : 20.
- De overige gemeenten behaalden een score lager dan 20.

c. Totaalscore enquête 1847 - roepingen - broederschappen

- Score van 40 of meer :
Amougies, Assenede, Balegem, Bavegem, Berchem, Boekhoute, Buggenhout, Burcht, Deinze, Gontrode, Grembergen, Grimminge, Heldergem, Heusden, Hundelgem, Kwaremont, Dikkelvenne, Elene, Landskouter, Erembodegem, Gentbrugge, Merelbeke, Gijzegem, Meerdonk, Munte, Gijzenzele, Mespelare, Moerbeke-Geraardsbergen, Nederename, Ninove, Ledeborg, Lembeke, Leupegem, Meilegem, Mespelare, Neder-

(162) Zie tabel X.

De totale roepingscijfers (seculiere priesters, mannelijke en vrouwelijke religieuzen) werden per periode (1835-1855, 1856-1875, 1876-1895 en 1896-1914) en per gemeente samengeteld en gedeeld door de bevolkingscijfers van 1845, 1865, 1885 en 1905.

(163) De intredecijfers van het klooster van Viane zijn niet bekend. De roepingsindex van het dorp is er waarschijnlijk door vertekend.

hasselt, Nederzwalm, Oombergen, Oordegem, Oostakker, Oosterzele, Orroir, Paulatem, Petegem-Deinze, Ronsele, Rozebeke, Ruien, Rupelmonde, Russeignies, Schelderode, Schendelbeke, Semmerzake, Serskamp, St.-Gillis-Dendermonde, St.-Lievens-Houtem, Smetlede, Uitbergen, Smeerebbe-Vloesegem, Vurste, Wachtebeke, Welle, Wondelgem, Woubrechtegem, Zelzate, Zonnegem, Zulzeke.

— Van 36-39 :

Aalter, Appels, Astene, Baasrode(+), Berlare, Borsbeke, Denderleeuw, Destelbergen, Elsegem, Ertvelde, Gottem, Hemelveerdegem, Herzele, Idegem, Okegem, Impe, Kallo, Kaprijke, Laarne, Lebbeke, Lemberge, Letterhoutem, Melden, Melle, Melsen, Moerzeke, Moorsel, Munkzwalm, Nokere, Olsene, Onkerzele, Ooike, Oudegem, Outer, Overboelare, Petegem-Oudenaarde, Ressegem, Ronse, Scheldewindeke, St.-Amandsberg, St.-Antelinks, St.-Denijs-Boekel, St.-Jan-in-Eremo, St.-Margriet, St.-Maria-Lierde, Steenhuize-Wijnhuize, Vinkt, Volkegem, Waterland-Oudeman, Watervliet, Welden, Massemen-Westrem, Wontergem, Wichelen, Zarlardingem, Zwijnaarde, Zulte, Zingem.

De score is in belangrijke mate bepaald door de roepingsindex. Er waren duidelijk meer parochies met een score hoger dan 20 voor de roeping dan voor het broederschapsleven (44 tegen 77). Van de 77 roepingszwakke parochies zijn er 16 met tegelijk zwak broederschapsleven, zodat men mag besluiten dat zwakke roepingsindex daarom niet noodzakelijk een zwak verenigingsleven veronderstelt. Er schijnt voor de roeping een factor te hebben meegespeeld die minder invloed uitoefende op de ontwikkeling van het verenigingsleven.

Bij nader toezien lijkt minstens één verklaring zich op te dringen : de zwarte armoede van de bevolking en de daarmee gepaard gaande hogere graad van analfabetisme. Om kloosterzuster te worden moest men kunnen lezen en schrijven en om priester te worden diende men de humaniora te hebben doorlopen.

Gaat men de gebieden na die uitsluitend een lage roepingsindex hebben, een min of meer bloeiend verenigingsleven en geen opvallend aantal non-paschanten in 1847, dan stelt men vast dat deze streken dikwijls tot op vandaag als ontwikkelingsgebieden aangeschreven staan :

Moerbeke-Geraardsbergen, Bavegem, Gijzenzele, Hemelveerdegem, Outer, Oosterzele, Oombergen, Smetlede, Baaigem, Leupegem, Zarlardingem, Elsegem, Gottem, Heldergergem, St.-Goriks-Oudenhove, Ressegem, Olsene, Moregem, Mespelare, Vurste, St.-Maria-Lierde, St.-Maria-Latem, Zwijnaarde, Zingem, Wortegem, Viane enz.

In 6 van de 16 gemeenten die tegelijk een zwak broederschapsleven en een zwak roepingscijfer hadden, is er bovendien een liberale meerderheid geweest in 1884 en/of 1894.

In 13 van de 44 gemeenten met zwak broederschapsleven kwam een liberaal gemeentebestuur aan de macht.

Gemeenten die onder de drie opzichten slechte scores behaalden zijn : Ruien, Ledeberg, Amougies, Nederhasselt, Zelzate, Orroir, Serskamp.

Gemeenten met goede roepingscijfers maar zwak broederschapsleven en

politiek onkatholiek : buiten de 7 vernoemde, nog Heusden, Ninove, Letterhoutem, Kaprijke, Geraardsbergen, Nederzwalm.

Gemeenten met lage roepingscijfers en liberale meerderheid : Bavegem, Gijzenzele, Russeignies, Gentbrugge, Outer, Smetlede, Leupegem, Helder-gem, Zingem, Wortegem, Kallo, Grimminge, Baasrode, Berchem, Hundedgem, Gijzegem, Semmerzake, Rupelmonde, Onkerzele, Nederename, Melsen.

d. Onwettige geboorten en nataliteit

Vergeleken met de stedelijke kernen van de provincie is het procent onwettige geboorten op het platteland gering. De curve werd bestudeerd voor de periodes 1840-60, 1861-75, 1876-1895 en 1896-1910.

Het procent onwettige geboorten bedraagt voor de ganse provincie in die periodes resp. 7,4, 5,6, 6,3 en 5,5 %. Van die onwettige geboorten is resp. 57,7, 56,2, 51,2 en 49,3 % afkomstig uit stedelijke kernen, en daarbinnen nog voor het grootste deel uit Gent.

Beschouwt men de plattelandsgeboorten afzonderlijk, dan vindt men resp. 4,8, 3,8, 4,9 en 4,3 % onwettige geboorten. Deze zijn natuurlijk niet gelijkmatig over het landelijke gedeelte van de provincie verspreid : St.-Laureins, St.-Margriet, St.-Jan-in-Eremo, Watervliet, Waterland-Oudemán, Boekhoute, Bassevelde, Kaprijke, Lembeke, Oosteeklo, Kemzeke, Gavere, Semmerzake, Mater, Roborst, Rozebeke, Nukerke, Kwaremont, Russeignies, Orroir en Nederboelare hebben de ganse eeuw door een opvallend hoog procent onwettige geboorten¹⁶⁴.

Wat de nataliteit aangaat zijn er ook bepaalde plattelandsgemeenten die vanaf 1885 een opvallend laag geboortecijfer noteren t.o.v. de overige gemeenten van de provincie : Watervliet, Bassevelde en Kaprijke ; Zomergem, Poeke en Lotenhulle ; Moregem, Bevere en Oudenaarde ; Ruien, Amougies en Russeignies, Nukerke, Schorisse en Opbrakel, Goefferinge, Zarlardinge, Elst, Michelbeke, St.-Goriks-Oudenhove, Roborst, Grotenberge, Leeuwergem en Doel. Dat deze lage geboortecijfers niet te wijten zijn aan de emigratie van de plaatselijke bevolking, werd aangetoond aan de hand van de vruchtbaarheidscoëfficiënt die kon berekend worden voor de jaren 1885 en 1905.

Van de 21 plattelandsgemeenten die gedurende de ganse hier bestudeerde periode constant een hoog aantal onwettige geboorten telden zijn er 7 met een totaalscore hoger dan 40 ($\frac{1}{3}$), 5 met score tussen de 36 en 39, terwijl de overige 10, op 3 na en 1 onbekende, tussen de 30 en 35 halen.

Er schijnt hier dus wel een duidelijk verband te bestaan.

Van de 24 gemeenten met een na 1885 opvallend lage nataliteit, behoren er slechts 3 tot de groep score van 40 of meer (Ruien, Amougies, Russeignies), 2 tot de groep 36-39 (Watervliet, Waterland-Oudemán) en

(164) Voor meer details en kaarten, zie J. Art, *Nataliteit en onwettige geboorten : een onontgonnen onderzoeksterrein* in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LV, 1972, 1-2, pp. 3-30.

2 tussen 30 en 35 (Bassevelde en Roborst). Het verband is hier niet duidelijk.

Besluit: Een hoog aantal onwettige geboorten gaat meestal gepaard met mindere graad van kerkelijkheid. Echter niet alle minder kerkelijke gebieden vallen daarom op door hun groot aantal onwettige geboorten.

Lage nataliteit ging slechts in enkele gevallen gepaard met geringere kerkgebondenheid.

e. Gemeenteverkiezingen ¹⁶⁵

Welke betekenis moet nu gehecht worden aan de liberale meerderheden?

Vooreerst dat de kerkelijke invloed in die gemeenten blijkbaar niet zover strekte dat ze de politieke keuze van de meerderheid van de stemgerechtigden bepaalde. Wie waren deze stemgerechtigden? Na de invoering van het meervoudig stemrecht, met het amendement Helleputte, mag men zeggen: de quasi totaliteit van de mannelijke meerderjarige bevolking. De mannelijke bevolking, d.w.z. dat deel van de parochianen dat traditioneel als het minst kerkelijke werd voorgesteld. Over de vrouwelijke bevolking leveren de verkiezingsstatistieken slechts indirecte informatie. Indien liberale, socialistische of christendemocratische keuze een blijk van politieke onafhankelijkheid t.o.v. de kerkelijke gezagsdragers mag genoemd worden, dan betekent dit nog niet dat alle liberale of socialistische kiezers onkerkelijken waren ¹⁶⁶. Barnich, overtuigd liberaal, zal de eerste zijn om dit toe te geven: „Partout, néanmoins, paysans, ouvriers, petits bourgeois vont encore à l'église. Ils ne peuvent toujours ostensiblement se dégager de la tutelle du clergé (...). Ils trouvent dans l'urne électorale l'inspiration qui doit leur ouvrir la voie de la délivrance” ¹⁶⁷. Het aantal burgerlijke begravingen op het platteland en in de kleinere steden is vóór 1914

(165) T. Leger, *Tableau statistique des élections communales d'octobre 1884 par un docteur en droit*. Gent, 1884. GUB, G 5674.

Idem, *Tableau statistique des élections communales de novembre 1895 par un docteur en droit*, Gent, 1895, GUB, G 18368.

(166) Slechts éénmaal vonden we het schriftelijk bewijs dat de stemmen op de liberale lijst als zware zonde werd aangezien. De formulering van het advies van Bracq op deze nota van de deken van Lokeren laat wel vermoeden dat het om een verspreide overtuiging ging: „Notum est „Societatem liberalem” existentem dirigi a Maconibus et eorum spiritu anticatholico. His diebus convenimus cum R.D Patribus Recollectis et RR DD Vicepastoribus meis pro uniformitate praxeos, deinceps:

A. interrogandos esse penitentes an nomen dederunt huic societati, quod si ita sit, illos exhortandos esse ut nomen suum retrahunt — quod si renuunt, non esse absolvendos, tam ratione proprii peccati et alieni quam peccati scandali.

B. Poenitentes qui votum suum dederunt liberalibus, arguendos esse peccati sui et alieni, et fortiter monendos de omnibus sequentiis sui voti, et non absolvendos nisi melius pro futuro proponant. Qua conventio et praxis, si illam approbatione dignari judicaveris, digneris mihi notum facere. „Getekend: Aug. Cools, deken van Lokeren. dd. 11-11-1878.

Bracq brengt enkele wijzigingen aan zonder aan de grond van de tekst te raken. „Principiis theologicis conformem et vere prudentem judicamus. Gand 18-11-1878 †”. BAG, Bez 10, Dekenij Lokeren.

(167) G. Barnich, *Le régime clérical en Belgique. L'organisation du parti catholique. La législation et les œuvres*, Brussel, 1911, p. 597.

inderdaad zo goed als nihil. Het paasverzuim is weliswaar gestegen, maar dan alleen bij die groepen die zich hebben losgemaakt van de sociale druk en van de clericale controle op het openbare leven. Anderzijds blijft het zo dat deze laatste onkerkelijken inderdaad op de eerste plaats moeten gezocht worden in liberaal of socialistisch stemmende gemeenten, te meer daar verscheidene van die gemeenten reeds vroeger waren opgedoken in de kerkelijke verslagen.

Van de 65 gemeenten waar zich eenmaal (vóór of na 1884 en 1895) een liberaal gemeentebestuur had weten op te werken, zijn er 39 terug te vinden met een score van meer dan 36. Van de 26 resterende „liberale” gemeenten die niet tegelijk een zwakke kerkelijkheidsscore hebben, zijn er slechts 8 met meer dan éénmaal een liberaal gemeentebestuur: Ename, Lokeren, Strijpen, Parike (tweemaal), Baasrode (driemaal), Zaffelare, Moerbeke-W. en Nieuwerkerken (viermaal). Van de groep der „obstinaat anticlericale” gemeenten (deze met voor minstens drie der onderzochte data een niet-katholiek gemeentebestuur) is het overgrote deel (13 op de 16) terug te vinden in de scores boven de 36. Van de 11 gemeentebesturen, die tot viermaal on-katholiek waren, vallen er drie buiten de scores boven 36 (Zaffelare, Moerbeke-Waas en Nieuwerkerken). Van de 8 overigen (Zelzate, St.-Denijs-Boekel, St.-Lievens-Houtem, Ruijn, Russeignies, Ledeberg, Kallo en Berchem) hebben er 6 een score hoger dan 40.

Besluit: niet alle minder kerkelijke gebieden stemmen liberaal of on-katholiek, maar het merendeel van de on-katholiek-stemmende gemeenten is ook kerkelijk minder goed gequoteerd. Slechts in drie gevallen bleek een liberale bestendige meerderheid niet te stelen op een ongunstige kerkelijke score.

f. Opbrengst van de St.-Pieterspenning

Voor St.-Pieterspenning werden de opbrengsten per gemeente voor de periode 1860-85 en 1886-1909 uitgegeven¹⁶⁸. Deelt men de totaalopbrengst van die twee periodes door het inwoneraantal van de gemeenten resp. van 1885 en 1909, dan kan enige gradatie onder de verschillende parochies gebracht worden.

Voor de tweede periode wordt er niet meer dan 1 F per hoofd opgehaald te Heusden, St.-Amandsberg, Gentbrugge, Ledeberg, Semmerzake, Aalst, Nieuwerkerken, Nederename, Munkzwalm, Burcht, Steendorp, Stekene, Hundelgem, Appels, Lebbeke, Wichelen, Zele en Smetlede.

Tussen 1 en 1,5 F:

Destelbergen, Merelbeke, Erpe, Haaltert, Kerksken, Gottem, Petegem-Deinze, St.-Martens-Latem, Zulte, Assenede, Boekhoute, Watervliet, Zelzate, Geraardsbergen, Moerbeke-Geraardsbergen, Onkerzele, Overboelare,

(168) G. Verspeyen, *Histoire des 25 premières années du Dénier de St.Pierre depuis sa restauration dans le diocèse de Gand 1860-1885*, Gent, 1887, GUB 220 K 1.

Diocèse de Gand. Œuvre du dénier de St.Pierre. Compte-rendu de l'assemblée générale tenue à Gand le 17 janvier 1910, Gent, 1910. GUB, G 16407 (40).

Schendelbeke, Lokeren, Moerbeke-Waas, Lovendegem, Zomergem, Denderhoutem, Orroir, Kallo, De Klinge, Balegem, Meilegem, Baasrode, Buggenhout, Moerzeke, Wetteren, Serskamp, Laarne, Schellebelle, Uitbergen, Westrem.

Voor de periode 1860-85 :

Minder dan 1 F :

Amougies, Ruien, Steendorp, Ledeberg, St.-Amandsberg.

Niet meer dan 2 F :

Laarne, Massemen, Smetlede, Munkzwalm, Orroir, Russeignies, Louise-Marie, Hillegem, Hundelgem, Burcht, Wetteren, Bavegem, Kalken, Serskamp, Gijzenzele, St.-Lievens-Houtem, Daknam, Bellem, Denderhoutem, Woubrechtgem, Oudegem, Berlare, Lebbeke, Moerzeke, Wichelen, Grammene, Machelen, St.-Martens-Latem, Zulte, Assenede, Zelzate, Moerbeke-Geraardsbergen, Opbrakel, Gentbrugge, Merelbeke, Semmerzake, Vurste, Nieuwerkerken.

Vergelijkt men de kerkelijkheidsscore met die der collecteopbrengsten, dan vindt men een duidelijk verband voor wat betreft de gemeenten die minder dan 1 F opbrachten : voor de eerste periode zijn allen op één na (Steendorp) terug te vinden op de lijst van de gemeenten met kerkelijkheidsscore hoger dan 36 ; in de tweede periode zijn er 14 van de 18 die een score hoger dan 36 halen.

Ook voor de tweede categorie ligt er duidelijk verband : van de 38 gemeenten met minder dan 2 F in 1860-85 zijn er slechts 9 niet terug te vinden op de lijst van de kerkelijkheidsscore van 36+. In de tweede periode zijn er 11 van de 37 gemeenten die maar tussen 1 en 1,5 F opbrachten, niet bij de groep score 36+ terug te vinden. Hier ligt een duidelijk verband.

g. Totaalindex

Telt men alle scoregegevens per stad of gemeente (Gent uitgezonderd) samen, dan krijgt men volgende totaalindexen¹⁶⁹ :

score 31 tot 40 : Elverzele (39) en Melsele (40)

41 tot 50 : 27 gemeenten

51 tot 60 : 88 gemeenten

61 tot 70 : 104 gemeenten

71 tot 80 : 53 gemeenten

81 tot 90 : 16 gemeenten

91 tot 101 : Amougies (97), Orroir (95), Russeignies (93), Ruien (101) en Ledeberg (98).

Het merendeel van de gemeenten haalt een score tussen 51 en 70 (192 op de 295) ; 29 kunnen tot de „beste” gerekend worden (score 31 tot 50) ; 21 tot de „slechtste” (score 81 tot 101) ; terwijl de 53 overige (score 71 tot 80) als tussengevallen mogen beschouwd worden.

De gemeenten met de hoogste scores werden plaatselijk onderzocht. Be-

(169) Zie tabel X.

vatten de lokale parochiearchieven misschien gegevens die de hogere onkerkelijkheidsgraad van die gemeenten konden helpen verklaren?

6. Enkele gebieden in detail

a. PROVINCIESTEDEN

De informatie over de toestand in de steden en grotere centra is bijzonder schaars. Meestal was de hoofdkerk tegelijk dekanale kerk en zelden stelde een deken een verslag op over de toestand in zijn eigen en door hem bestuurde parochie. Het was de bisschop die verondersteld werd de parochie te visiteren, maar van die bezoeken werd geen enkel verslag teruggevonden.

1 Parochieapparaat

Vanuit dit standpunt gezien kunnen verscheidene provinciesteden vergeleken worden met Gent: bij vele heerste bestendige overbevolking.

Aalst moet het tot einde 1874 stellen met één parochie. Dan wordt St.-Jozef opgericht en in 1901 O.-L.-V.-Mijlbeke. Deze stichtingen kunnen niet verhelpen dat van 1830 tot 1914 de St.-Maartensparochie tussen de 15 en de 20.000 inwoners telt. Er is daarnaast de Jezuïetenkerk die echter op geen 100 m van de St.-Maartenskerk gelegen is en dus geen uitkomst biedt voor de afgelegen buurten van de stad. De St.-Jozefsparochie telt in 1914 ook 10.400 inwoners.

Eeklo en Hamme kennen zowat dezelfde bevolkingsevolutie en moeten het beide lange tijd met één parochie stellen. In Eeklo bestond echter ook het Franciscanenklooster en werd in 1906 Balgerhoeke-kerk geopend, terwijl op Hamme in 1834 St.-Anna en in 1854 Hamme-Zogge werden opgericht.

Lokeren daarentegen kan best vergeleken worden met Aalst: tussen de 16.000 en 18.000 inwoners en pas in 1891 een nieuwe parochie op Heiende. Inmiddels, „post varia et vana tentamina” om vroeger een succursale te krijgen, had Delebecque besloten om, zoals te Gent en te Eeklo, de Franciscanen opdracht te geven een kerk in de Luikstraat te openen. Deze werd vanaf 1851 in gebruik genomen. Het is dan ook niet te verwonderen dat het dekanale verslag van 1859 reeds vermeldt dat „Numerus illorum qui non paschant exacte cognoscere impossibile est. Inter honestos civites forsan inveniuntur 6, inter pauperes numerus est major sed incertus.”

De parochie van St.-Niklaas-centrum telt de ganse periode door meer dan 10.000 inwoners. De in 1841 opgerichte O.-L.-V.-parochie, waarvan de kerk ook weer opvallend dicht bij de moederkerk is gelegen, telt in 1895 reeds 11.437 inwoners, hoewel in 1872 St.-Jozef-ter-Eken werd opgesteld.

Hetzelfde geldt voor Wetteren en Zele, hoewel ook daar (laattijdig) nieuwe parochies tot stand kwamen: Zele-Heikant (1856, 1871), Zele-Durmen (1896), Wetteren-ten-Ede (1874) en Kwatrecht (1906).

Het mooiste voorbeeld levert o.i. nog altijd Ronse, dat vanaf 1830

twee parochiekerken heeft, die echter vlak naast elkaar staan. En dit terwijl de oppervlakte van de gemeente aanzienlijk was en een groot „pars ruralis” omvatte. De parochiegeestelijkheid bleek bovendien verdeeld over de aflijning van de parochiegrenzen. Tot in 1844, wanneer een bisschoppelijk decreet een definitief einde moet stellen aan het geharrewar en de pastoor van St.-Maarten een spijtige „diminution des émoluments” vaststelt, was het zo dat St.-Maarten de ganse stad voor haar rekening nam, terwijl St.-Hermes „pour la partie rurale” was aangeduid. Na 1844 heeft elk een deel van de stad. Het is pas in 1899 dat de nieuwe St.-Maartenskerk, ditmaal een eindje van de St.-Hermeskerk opgetrokken, kan in gebruik worden genomen.

Aalst, Lokeren, St.-Niklaas, Wetteren, Zele en Ronse beschikten over een uitgesproken gebrekkig parochieapparaat dat geen intense zielzorg toeliet. Ze mogen gelijk gesteld worden met de meeste Gentse stadsparochies. De andere kleinere provinciesteden zoals Deinze, Nevele, Ninove, Eeklo, Zottegem, Geraardsbergen lijden niet of slechts in mindere mate aan dit belangrijke belangrijke euvel. Men zou verwachten dat de praktijkgegevens deze situatie weerspiegelen.

2 Praktijkgegevens

Deze zijn zeer dun gezaaid. Men heeft enkele referentiepunten aan de hand van missieverslagen, de stoelgelden van sommige parochies en de communiereeksen der reguliere kerken te Aalst en te Eeklo.

Dit gebrek aan informatie vormt reeds een gegeven op zichzelf. De *Libri Memoriales* waaruit de Gentse praktijkgegevens werden geput, bestonden ook in de meeste provinciesteden, maar daar oordeelde de parochiegeestelijkheid blijkbaar dat het niet nodig was deze curve van nabij te volgen. Appreciatie van de algemene mentaliteit moet men er ook niet te veel zoeken. Deze evolueerde nochtans, in de provincie evenzeer als elders.

Trachten we de enkele gegevens waarover kan beschikt worden, samen te brengen ¹⁷⁰.

De dekanale verslagen vermelden voor Ninove in 1827 5 paasverzui-
mers, in 1845 10 tot 15 en 2 Stevenisten, in 1847 5 rijken en 13 armen,
In 1888 zijn het er 44 — maar met na dit cijfer een vraagteken — ge-
worden en in 1903 zijn er „veel”. De missieverslagen signaleren voor
1841 een meningsverschil tussen pastoor en parochie betreffende een rede-
rijkersvereniging, waarvan de leden naar het oordeel van de bisschop
moesten behandeld worden als de toneelspelers van Gent: de absolutie
werd hen geweigerd tenzij ze hun dramatische activiteiten opgaven. Dit
stuitte op verzet bij de parochianen ¹⁷¹. In 1871 signaleert de pastoor

(170) Bronnen over de toestand in de provinciesteden:

BAG, de reeksen dekanale verslagen en RSP's.

De missieverslagen (Gesù, MI, *Digesta chronica...*; LA). Zie hierover ook J. Art, *op. cit.*

De parochiearchieven (hoofdzakelijk de LM's) van de besproken plaatsen.

(171) MI 19a.

n.a.v. de missie van dat jaar, de onthouding van de liberalen¹⁷². In zijn RS van 1877 wordt de nabijheid van Brabant, waardoor het onmogelijk wordt danspartijen volledig uit te roeien, betreurd. Het missieverlag van 1885 wijst alle fabrieksbazen als liberaal aan¹⁷³.

De RS van 1888 duidt de slechte invloed van de *Cercle libéral* aan en de poging van een familie „qui non habet influxum morale” om het protestantisme te doen wortel schieten in Ninove. Er worden veel slechte kranten gelezen en „plures sunt qui praeceptum Ecclesiae de missa audienda et de communione paschali non observant : 6 vel 7 francomuratores, 20 ad 30 alii inter quos 5 vel 7 feminae conjuges. Non practicant iudex pacis cum scriba, 3 notarii et 1 medicus. Quasi omnes, etiam nostri, indifferenter amant mundi delicias, comoedias, bachanaliam, choreas. Sic fuit semper. Habetur divisio politica... inter familias caeteroquin dictas catholicas... ut fundatus sit metus pro electione communi 1890”.

In 1901 dan wordt n.a.v. de missie gesignaleerd dat de werklui in kleiner getal opkwamen dan het jaar tevoren, zozegd wegens het langdurige werk, maar in 1903 wordt het gewoon uitgesproken : „Valde lugendum est magnum numerum socialistarum viam ecclesiae deseruisse”¹⁷⁴.

Ninove heeft binnen het scoresysteem een van de slechtste totaalindexen van de provinciesteden (74). In 1847 nog een normale communiefrequentie, maar het roepingscijfer daalt naarmate de eeuw vordert. Gedurende de schoolstrijd gaat een aanzienlijk deel van de kinderen naar de officiële school en het verenigingsleven is er in de jaren '80 zwak uitgebouwd. De fabrieksarbeiders ten slotte zorgen voor een hoge graad van onwettige nataliteit. Ninove is de enige stad van Oost-Vlaanderen waar het Helsenisme eventjes voet kreeg en waar men het overhellen van de burgerij naar het protestantisme kan aanwijzen. Indien men al deze normen als index neemt kan Ninove als de minst „kerkelijke” provinciestad van Oost-Vlaanderen worden aangezien¹⁷⁵.

Deinze heeft een index van 76 en komt zo op de tweede plaats. Ook hier valt het lage roepingscijfer en het zwakke kerkelijke verenigingsleven in het oog, het hoge aantal onwettige geboorten en de dalende nataliteit. Het DV van 1832 signaleert de aanwezigheid van een slechte bibliotheek en een vijandig stadsbestuur. De missie van 1837 stuit er op een levendige tegenkanting : „Multi aversi erant gravi dissidio a suis pastoribus, multi contemptum religionis palam profitebantur et pravis machinationibus in dies impiorum turbam augebant”¹⁷⁶.

In 1847 worden er 27 paasverzuimers gesignaleerd ; in 1856 „20 en

(172) PA Ninove, LM 1871.

(173) *Digesta...*, Roeselare, p. 36.

(174) PA Ninove, LM 1901, 1903. Er bestond sinds 1903 een socialistische vriendenbond. E. Witte, *loc. cit.*

(175) Communies uitgereikt gedurende de missies :

1836 :	14.200
1871 :	4.000
1872 :	3.500
1883 :	4.000
1884 :	5.000

(176) LA 1837-38, p. 24-25.

meer". De missie van 1869 vermeldt het bestaan van een „factio geuziorum sat spectabilis”, genaamd *Vooruit*, o.l.v. een zekere Verhoest, die een tegenactie tegen de missie voert, met steun uit Gent¹⁷⁷. In 1871, n.a.v. de vernieuwing van de missie „bene 100 geuzii ab exercitiis abstinerunt. Simile signum obdurationis visum est in pago Petegem prope Donziam”. De RS van hetzelfde jaar wijst op de verspreiding van slechte kranten en het zondagsmis- en paasverzuim.

In 1889 ten slotte moet een „secta liberalis acerrima” tot driemaal toe geprobeerd hebben de predikaties te onderbreken¹⁷⁸. In 1880 had het DV 100 paasverzuimers-schoolstrijders opgegeven. In 1888 is dat aantal opgelopen tot 200. De *Vooruit* (de socialistische ditmaal) is op het toneel verschenen met daarnaast een *Jeune Garde Libérale*. In 1907 zijn er volgens de pastoor 500 non-paschanten¹⁷⁹.

Ronse haalt een index van 75. Een laag roepingscijfer, sterke officiële school, zwak verenigingsleven en hoog aantal onwettige geboorten zijn de voornaamste oorzaken. Volgens het missieverlag van 1840 zou sinds de onafhankelijkheid de stad in twee partijen verdeeld zijn en zou de clerus zich „door een ongelukkig toeval” in de strijd tussen beide groepen verwikkeld hebben gezien. N.a.v. de missie van 1840 wordt een theater opgericht door de tegenpartij om alzo de predikaties te boycotten¹⁸⁰. De Redemptoristen merken in 1851 op dat de helft van de stad franstalig is en er „dus” „guezii-liberales” zijn¹⁸¹. In 1847 waren op beide parochies nochtans slechts 40 paasverzuimers bekend; in 1869 waren het er op St.-Maarten alleen reeds 500 (met een vraagteken). In 1875 bleven minstens 200 vrijdenkers uit de kerk. In 1888 „700?” paasverzuimers en in 1910 veel socialist en liberalen¹⁸².

Het LM van St.-Hermes wijst erop dat met de missie van 1899 het aantal paascommunies van 6.450 gedurende het jaar tevoren naar 8.015 steeg, voor ca. 11.000 parochianen. „Geloof mij, hier in Ronse is de grootste kwaal geen mis te horen, wegens Frankrijk, de fabrieken en de flauwe christenen... De armen die ondersteund worden en geen mis horen verdienen geen onderstand”¹⁸³. In 1906 is het aantal paascommunies op St.-Hermes gedaald tot 6.950.

(177) *Digesta...*, St.-Truiden, p. 62.

(178) *Ibidem*, p. 110. A. Cassiman, *Kerkelijke geschiedenis van Deinze O-L-V-parochie in Bijdragen tot de geschiedenis van de Stad Deinze*, IV, 1937, pp. 75 e.v.

(179) Communies uitgereikt gedurende de missies:

1837 :	2.300
1869 :	2.200
1871 :	1.500
1880 :	1.500
1889 :	2.800
1890 :	1.275

(180) LA 1840-41, p. 21.

(181) *Digesta...*, St.-Truiden, p. 40.

(182) *Ibidem*, p. 72. Er was een socialistische vrijdenkersbond sinds 1898. E. Witte, *loc. cit.*

(183) PA St.-Hermes-Ronse, afschrift van de brief van E.P. Samoy CSSR aan de deken, 7-4-1899. V. Demedts. *Het ontstaan en de doorbraak van de arbeidersbeweging te Ronse (1885-1914)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, 1973.

Oudenaarde met score 69 valt op door zijn gunstig roepingscijfer, zijn zwak verenigingsleven, hoog aantal onwettige geboorten en lage nataliteit. In 1832 wordt er groot paasverzuim gesignaleerd, vooral bij de armen. De missie van 1843 weet zich de medewerking der officieren van de kazerne te verzekeren en kent aldus een groot succes. „La jeunesse de cette ville est la plus corrompue et la moins instruite de toutes les Flandres”¹⁸⁴, o.m. door het feit dat het katholieke college er pas laat en moeilijk van de grond kwam. In 1844 worden er voor de ganse stad een 4 tot 500 paasverzuimers gesignaleerd, „plerumque pauperes”¹⁸⁵. In 1847 110 op Pamele en 56 op St.-Walburgis; in 1860 100 op St.-Walburgis en 200 (met vraagteken) op Pamele; in 1869 dan weer maar 100 voor de ganse stad; in 1888 80 met vraagteken op St.-Walburgis en „50?” op Pamele; in 1908 150 op St.-Walburgis.

Dendermonde heeft een score van 65, waarbij vooral het grote aantal onwettige geboorten opvalt. Reeds in 1836 wordt in het missieverslag de stad een nest van liberalen genoemd: „Oppidum abundat caudiciis, medicis, juvente ut aiunt liberali; nitet moribus urbanis, luxu, deliciis, choreis et theatro” en tot overmaat van ramp is er een belangrijke kazerne¹⁸⁶. In 1846 worden er 300 paasverzuimers gesignaleerd „ex classe pauperum et operaria” en enkele vrijmetselaars. Er worden jaarlijks 30.000 communies verdeeld¹⁸⁷. Het missieverslag van 1868 geeft hetzelfde beeld: er zou een vrijdenkersbond bestaan en 150 vooraanstaanden van de stad woonden de predikaties niet bij, samen met enkele werklieden¹⁸⁸. De RS van 1870 zegt dat er wel 100 abonnementen zijn op slechte dagbladen — meestal de *Etoile Belge* — en dat de *Ligue de l'Enseignement* een bibliotheek openhoudt. In 1877 komen er toneelvoorstellingen in de *Cercle libéral* bij. In 1886 luidt het nog dat alle werklui katholiek-pratikerend zijn, „mais le sentiment religieux a diminué dans la population ouvrière. La cause en est plus ou moins au clergé qui s'est occupé depuis quelques années de tout autre chose que de sa mission. L'ouvrier est devenu par la suite très indifférent”¹⁸⁹. Het DV van 1906 vermeldt 600 paasverzuimers.

Over Wetteren met index 72 (zwak roepingscijfer en verenigingsleven, hoog aantal onwettige geboorten) bestaan bijna geen gegevens. Het missieverslag van 1839 vermeldt alleen dat de stad lange tijd door de diocesane overheid werd verwaarloosd en dat de gevolgen hiervan duidelijk te zien waren¹⁹⁰. In 1847 zouden er nochtans maar 10 paasverzuimers zijn; in 1858 2; in 1869 1; maar in 1888 20 en in 1908 95, uit onverschilligheid.

Geraardsbergen (score 67) heeft een tamelijk goed roepingscijfer maar een zwak verenigingsleven en hoog aantal onwettige geboorten. De missie

(184) MI 19c, 1843.

(185) BAG, Bez 2, 1844.

(186) LA 1836-37, p. 89.

(187) BAG, Bez 2, 1846.

(188) *Digesta...*, St.-Truiden, p. 61.

(189) *Commission du Travail...*, II, b, p. 94. Socialistische Vrijdenkersbond sinds 1910. E. Witte, *loc. cit.*

(190) LA 1839-40, p. 9.

van 1843 nochtans ontmoette er, op Spitaels na, geen tegenstand¹⁹¹. In 1847 zijn er toch reeds 50 arme en 20 rijke niet-paashouders. In 1850 20 „non numeratis qui inter pauperes reperiuntur”. In 1858 20; in 1869 200; in 1872 300; in 1888 minstens 500 en in 1907 „duizenden”. Geen ander gegeven¹⁹².

Aalst haalt index 65, zo laag hoofdzakelijk dank zij zijn goed roepingscijfer en sterk uitgebouwd verenigingsleven (invloed van het Jezuïeten-college). Pas vanaf 1870 vindt men enig gegeven over de praktijk van de stad: de RS van dat jaar signaleert dat Aalst een grootstad is met alle gevolgen van dien, wat ons ook al niet veel wijzer maakt. In 1886 vermeldt Pieter Daens dat alle werklieden „de la religion catholique romaine” zijn, maar dat de godsdienstige gevoelens veel verminderd zijn t.o.v. vroeger, vooral dan wegens de teloorgang van het familieleven en omwille van het fabriekswerk. Victor Blondiau voegt hieraan toe: „les ouvriers vont parfois mais machinalement à l'église”¹⁹³. In 1888 signaleert men voor de parochie St.-Maarten 180 paasverzuimers; in 1906 1000. Op St.-Jozef in 1913 600.

De enquête van Claeys-Bouuaert vermeldt in 1913 5.242 paascommunies voor O.-L.-V.-Mijlbeke; in 1914: 5.845; 1915: 7.000; in 1916: 7.060; 1917: 7.250; 1918: 8.900¹⁹⁴.

Op Aalst St.-Maarten worden met Pasen 1870, n.a.v. de missie, 20.000 communies verdeeld, maar het jaar erop zijn het er maar 17.000 meer¹⁹⁵. Nochtans had het DV van 1818 reeds gesignaleerd dat van de 12.600 toenmalige parochianen, er 5.000 op Mijlbeke en Schaarbeke woonden, op drie kwartier van de kerk. Er zijn slechts twee onderpastoors. „Judicare dignentur superiores an Alosti occupationes et labores minores sunt quam in Lokeren vel Sti Nicolai ubi 4 validi vicepastores laborant”¹⁹⁶.

Ook over Nevele is zo goed als niets geweten. Er zijn 30 paasverzuimers in 1832; in 1839 enkele klerken en ambtenaren; in 1842, '44 en '47 een twintigtal; in 1848 de werklui van het kanaal; in 1888 10 en in 1903 1 vrijmetselaar¹⁹⁷.

Score: 61, met opvallend hoog aantal onwettige geboorten en lage nataliteit.

Ook hier was de gemeente sinds de onafhankelijkheid in twee kampen verdeeld en waren „plures, ut melius suas tuerentur partes, defecti a religione quotidie, et quidem absque his jam multi viginti annos sacrorum

(191) Over R. Spitaels, zie J. Art, *op. cit.* en J. De Ro, *Analyse van een belangrijke financiële en politieke familieclan: de Spitaels van Geraardsbergen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, 1977.

(192) Sinds 1897 is er een Socialistische Vrijdenkersbond. E. Witte, *loc. cit.*

(193) *Commission du Travail...*, II, b, p. 70 en p. 72. Socialistische Vrijdenkersbond sinds 1896. E. Witte, *loc. cit.*

(194) BAG, Ver 26 bis, Aalst.

(195) P.A. St.-Maarten-Aalst, LM 1870.

(196) *Ibidem*, Dekanaal Handboek.

Te Aalst mocht alleen het LM van de St.-Maartensparochie geraadpleegd worden. Die van O.-L.-Mijlbeke en St.-Jozef bleven voor ons gesloten.

(197) In 1842: „Spiritus parochiae est amor lucri, proprium interesse et proclivitas ad mendacium. Parum viget sinceritas et simplicitas evangelica”.

BAG, Bez 11, 2-7-1842, deken aan de bisschop.

usum spernebantur”¹⁹⁸. In 1889 blijft dezelfde groep notabelen tegendraads. „Multi divites minime bonum exemplum tradiderunt. Nulli fere concioni inserant, eo ducti praetextu, se tantum occasione paschatis sacramenta suscepturos esse”¹⁹⁹.

Eeklo met index 56 (goed roepingscijfer, maar zwak verenigingsleven en hoog aantal onwettige geboorten), telde in 1832 een 100-tal paasverzuimers. Niettemin zou in 1837, ondanks de „depravatio morum” de „antiqua fides” er nog bloeien. In 1840 zijn er maar enkele non-paschanten meer en 70 Stevenisten; in 1844 is nog 1 paasverzuimer bekend en 12 Stevenistenhuizen²⁰⁰; in 1847 4 verzuimers en 25 Stevenisten. In 1870 signaleert de deken alleen een Kamer van Retorica en in 1877 een *Cercle libéral*. In 1888 zouden er 18 paasverzuimers zijn en kwam er naast de liberale kring nog de *Vooruit*. Nochtans „Si notre population est restée calme et paisible pendant les regrettables agitations de ces derniers temps on le doit, nous osons le déclarer, en grande partie à l’influence religieuse” (1886)²⁰¹.

Die invloed moet afgenomen zijn in 1910 want dan breekt een maandenlange werkstaking uit in de Eeklose wolnijverheid²⁰². In 1913 signaleert de gardiaan van het Franciscanenklooster dat „de biechten verminderen en in de Paaschtijd zijn we ook niet overbelast geweest”. En in 1916: „Eekloo gaat de berg af. Een merkelijk deel der industriele bevolking is voorgoed in het materialisme verzonken en gevoelt alzoo geen behoefte meer aan hooger leven.” En in 1917: „De oorlog is veel te zacht... de Paaschtijd was dan ook bijzonder ongunstig. Nog nooit zo weinig... heele categorieën vallen uit, bijzonder van ’t stilliggend fabrieksvolk, ja zelfs van de jeugd onder de burgerij”²⁰³.

Lokeren met index 63+ heeft een goed roepingscijfer maar zwak verenigingsleven en hoog aantal onwettige geboorten. Volgens het dekanaal verslag van 1832 zijn er 250 paasverzuimers en is er veel zondagswerk in de blekerijen. In 1840 zou $\frac{2}{3}$ non-paschant zijn, terwijl het bisschoppelijk verslag van 1844 slechts 3 nominatim bekende verzuimers vermeldt. In 1847 worden er 65 gesignaleerd; in 1856 6 binnen de burgerij en velen onder de armen; in 1865 15 en in 1903 1.200. Het missieverslag van 1839 wijst terecht op de onvoldoende parochiestructuur, de „fides viva sed mores corrupti, blasfemia et cervitia se oplendi consuetudo”²⁰⁴. Een bewijs van de tekortschietende parochieuitbouw vindt men in het feit dat met de missie van 1851 nog 132 volwassenen moesten gevormd worden²⁰⁵. Ook hier een liberale kern binnen de burgerij die in 1870 het stadsbestuur in handen had (tot na 1884): „Dantur ibi quoque viri quidam nequissimi, fere triginta liberi muratorii, et dolendum! capita sunt ac oppidi administratores.” Zo kwamen volgens de predikant slechte scholen tot stand, een slechte bibliotheek, „pravas tabernas cum pulchris filiabus, fere

(198) LA 1839-40, p. 11.

(199) *Digesta...*, Roeselare, p. 41.

(200) BAG, Bez 2, 1844.

(201) *Commission du Travail...*, II, b, p. 107.

(202) PA-Eeklo, LM.

(203) Archief OFM-Eeklo, *Kloosterdagboek*, p. 201, p. 232, p. 243-244.

(204) LA 1839-40, p. 23.

(205) LA 1850-51.

lupanaria", en werd aan sommige werklui verboden de predikaties bij te wonen ²⁰⁶.

St.-Niklaas (58) heeft een zeer goed roepingscijfer, zeer hoge nataliteit maar zwak verenigingsleven en tamelijk veel onwettige geboorten. De missie van 1835 signaleert het paasverzuim vooral bij de marktkramers en leurders, die talrijk zijn in de stad ²⁰⁷. In 1840 worden er 500 tot 1.000 paasverzuimers opgegeven.

In 1843 vele honderden : „nonnulli ex majori classe et multi ex inferiori ut textores sunt corrupti moribus". In 1844, n.a.v. het bisschoppelijk bezoek, spreekt de pastoor van O.-L.-V. van 2.000 niet-paashouders, terwijl de deken er slechts 200 vermoedt voor de ganse stad.

In 1847 : 70 rijken en 21 armen. Daarna waagt geen van de pastoors zich nog aan een cijfer.

De missie van 1898 brengt op de O.-L.-V. parochie 1.100 paasverzuimers terug naar de kerk ²⁰⁸. Ieder verder gegeven over de praktijk ontbreekt voor „la bonne ville de St. Nicolas".

Zottegem (50), Zele (57) en Hamme (50) zitten met onverwacht gunstige scores. Voor Zottegem moet men zelfs wachten tot na de schoolstrijd (in 1888) vooraleer het aantal opgegeven paasverzuimers de 10 overschrijdt : 18 in 1888, 12 in 1909. De stad haalt op alle gebieden goede indices, behalve voor nataliteit.

Voor Zele-centrum hetzelfde : pas in 1888 10 paasverzuimers, terwijl Zele-Heikant en Zele-Durmen onverstoortbaar 0 opgeven. Ook F. Michem signaleert in zijn geschiedenis van Zele de niet-aflatende praktijk van de Zelenaren ondanks de verregaande „zederverwildering" ²⁰⁹. In 1846 werden er 55.000 communies verdeeld voor 11.500 inwoners ; in 1875 67.000 voor 12.500 parochianen.

Alleen op Hamme-St.-Pieter (centrum) schijnt van in de jaren '30 een kern onkerkelijken bestaan te hebben : in 1836 14 paasverzuimers, in 1847 19, in 1858 14, in 1869 15, in 1880 12, in 1888 40, in 1907 300. De twee hulpparochies signaleren vóór 1914 nooit meer dan 5 non-paschanten. De kern van Hamme-centrum duikt ook op in de missieverlagen : in 1841 wordt een groep jongelui gesignaleerd die België's slechtste kranten in het dorp verspreiden en de missie trachten te boycotten ²¹⁰.

In 1851 opnieuw : vooral het centrum van de stad herbergt jongelieden „qui nullam fidei veritatem non impugnant" ²¹¹. De pastoor van zijn kant

(206) *Digesta...*, Antwerpen, p. 32 en p. 75.

(207) LA 1835-36, p. 71.

(208) PA O.-L.-V.-St.-Niklaas, LM. Sinds 1899 een Socialistische Vrijdenkersbond met 15 leden. E. Witte, *loc. cit.*

Verwilghen (A.F.), *Jan Benedict Hemelaer (1774-1845) en Theodoor Hemelaer (1774-1842), twee grote figuren uit het godsdienstig leven van het Land van Waas* in *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, LXXXVI, 1973, pp. 185 e.v.

(209) F. Michem, *Zele en zijn geschiedenis*, Antwerpen, s.d. p. 143 : „... desondanks ging de godsdienstpraktijk toch niet verloren."

(210) LA 1840-41, p. 5.

(211) LA 1850-51.

signaleert in 1870 alleen de talrijke duivenmelkers — naar zijn gevoelen een groot gevaar voor het geloofsleven — en pas in 1877 wordt van de kinderarbeid in de touwslagerijen gesproken. In 1882 wordt, n.a.v. de missie, de boycot van een fabrikant gesignaleerd en spreken de biechtvaders van 600 bekeerlingen en 6.400 communies ²¹² voor 11.200 inwoners.

3 Reeksen ²¹³

Voor Zottegem en Aalst-jezuïetenkerk valt ook hier weer de stijging van de hongerjaren op (1845-46 en de teruggang in 1847), en voor Aalst de teruggang na de schoolstrijd (1884). Nieuwe daling van 1898 tot 1905, de datum van het decreet over de veelvuldige communie.

De piek van 1864 te Aalst zou volgens de kroniekschrijver van het college te danken zijn aan de „ecclesiae hostium persecutioni”. In dat jaar was namelijk een pater (ten onrechte) voor het gerecht gedaagd en vrijgesproken. Gedurende de periode rond het proces zouden vele Aalstenaars hun communies voor de redding van de betichte, in de jezuïetenkerk komen opdragen zijn ²¹⁴.

De cholera woedde te Aalst en te Zottegem einde 1866: de weerslag ervan kan afgelezen worden uit de curve.

De stoelgelden van St.-Maarten laten ook de daling van de schoolstrijd zien.

Voor Lokeren-St.-Laureins (stoelgeld) valt vooral de daling na 1890 op, met dieptepunt in 1894. De daling onder de oorlogsjaren voor Lokeren (ook af te lezen uit de communiccijfers voor de franciscanenkerk) kan verklaard worden door de oorlogsvlucht van de inwoners van de stad.

De kloosters te Aalst en te Eeklo daarentegen laten voor de oorlogsperiode de gewone stijging zien.

De inzakking te Ronse-St.-Maarten in 1897 verklaart de pastoor zelf door het weggaan van een van de onderpastoors. Ook daar kenmerken de oorlogsjaren zich door een verdubbeling van het aantal communies ²¹⁵.

De stoelgelden van Aalst en Lokeren laten toe het benaderend aantal betalende misgangers voor bepaalde perioden te kennen. Neemt men hier, zoals te Gent, 2,5 centiem per stoel, dan krijgt men voor Aalst een 7.272 betalende misgangers per week (met een dieptepunt van 6.872 in 1881), en voor Lokeren 2.181 tot 2.294.

Deze cijfers liggen laag: voor Aalst dat in deze periode op St.-Maarten toch een 16.710 (1875) tot 19.383 (1895) parochianen telde, en vooral voor Lokeren met zijn 16 à 18.000 inwoners. De verhouding voor deze laatste stad is zo ongunstig dat men kan gaan twijfelen aan de deelsleutel

(212) *Digesta...*, Antwerpen, p. 54.

(213) Zie tabel XII en grafieken V en VI.

(214) LA 1863-64, p. 11: „Huic fortasse Ecclesiae hostium persecutioni adscribendum est, numerum sacrorum communionum in nostro templo a triginta novem millibus superioris anni ad quinquaginta tria millia excrevisse.”

(215) De stijging van 1896 is te danken aan de missie bij de eerste-steenlegging van de nieuwe kerk. In 1898: „arrivé d'un troisième vicaire”. In 1901: Jubileum. In 1904: een missie door de Redemptoristen; en in 1912: missie door de Capucijnen gedurende de paastijd.

(2,5 centiem). Nochtans, hier zoals op St.-Jan-Baptist te Gent, wordt in 1919 een tariefverhoging van kracht die voor gevolg heeft dat de stoelgeldinkomsten verdubbelen t.o.v. de situatie voor 1914. Amper 3.000 betalende misgangers in de parochiekerk op een bevolking van meer dan 15.000 inwoners is toch zeer weinig: nog geen 20 % van de bevolking...

Veel meer kan van deze cijfers niet gezegd worden. De communiciecijfers van de jezuïetenkerk moeten bovendien met grote omzichtigheid behandeld worden omdat hier, in tegenstelling tot het franciscanenklooster te Eeklo en de jezuïetenresidentie te Gent, ook de communies van de collegeleerlingen werden meegerekend. Zeker is dat de beweging van 1845-50, 1864 en 1914-1918 ook door deze fragmentarische cijfers wordt bevestigd ²¹⁶.

Bij wijze van documentatie worden ook de communiciecijfers vermeld voor Rupelmonde, de meest volledige reeks die werd teruggevonden in een parochiearchief ²¹⁷. De weerslag van de cholera-epidemie en de hongersnood van de veertiger jaren kan spijtig genoeg niet aangewezen worden omdat de reeks juist voor die periode een gaping vertoont. Vanaf 1869 zijn de cijfers zo goed als volledig aanwezig. Afgezien van de lichte stijging in 1870 en 1871, waarvoor niet onmiddellijk een verklaring kan gevonden worden, die van '83 (volksmissie), '90 (volksmissie) en 1894 (?), vertoont de curve een zeer gelijkmatig verloop tot in de eerste jaren van deze eeuw. In 1906 voor de eerste maal en vanaf 1908 definitief, gaat de lijn de hoogte in onder invloed van het dreigende en later reële oorlogsgevaar, en het decreet over de veelvuldige communie.

Het contrast tussen de „rustige” periode 1870-1906 en de plotse stijging van de oorlogsjaren is geweldig en laat aan duidelijkheid niets te wensen over.

4 Besluit

De schaarse gegevens die konden verzameld worden laten niet toe veel nieuwe besluiten te trekken. Wel vindt men er bevestiging in van wat aan de hand van de dekanale verslagen en voor de stad Gent werd vastgesteld:

- ook hier werd op vele plaatsen in 1830 met een tekortschietende parochiestructuur gestart;
- de praktijk stijgt in perioden van openbare rampen of onder invloed van bijzondere kerkelijke plechtigheden;
- het verzuim wordt, wanneer hierover enig gegeven staat genoteerd, steeds bij extra-agrarische beroepen gesitueerd, en daarbinnen dan nog vooral bij de liberale burgerij en bij fabriekswerkers.

(216) Het verschil van 1 jaar binnen het curveverloop wordt verklaard door het feit dat de Jezuiten rekenen met schooljaren. 1847 betekent dan eigenlijk september 1846 - augustus 1847.

Zottegem daarentegen rekt met kalenderjaren.

(217) Zie tabel XIII en grafiek VII.

b. DE POLDERSTREEK

1 Watervliet en omgeving

Een eerste plattelandsgebied dat opvalt door zijn mindere graad van kerkgebondenheid is de polderstreek boven Eeklo. De indices liegen er niet om: een matige communiefrequentie in 1847, geringe roepingscijfers, sterk officieel schoolbezoek in 1879, zwak verenigingsleven en op sommige plaatsen openlijk liberale gemeentebesturen. Hoog aantal onwettige geboorten en lage opbrengst van de collectes, vooral wanneer men bedenkt dat het om de rijke polderstreek gaat.

Anderzijds echter zo goed als geen non-paschanten²¹⁸. Een regelmatig pratikerende bevolking, maar weinig of geen „zelus”, en bovendien een zin voor politieke onafhankelijkheid. De situatie schijnt het best te kunnen worden samengevat in de figuur van E. Van Brussel, jarenlang burgemeester van Watervliet, „parochia geusorum”, vrijmetselaar en liberaal, een der weinigen van het platteland uit de vorige eeuw die zich burgerlijk liet begraven en die nochtans missen fundeert in de kerken van St.-Jan-in-Eremo en Watervliet, „tot lafenisse van zijne ziel”.

De Polders zijn „non devotus et multo minus religiosus”.

De polderstreek stond in de 19de eeuw niet alleen aangeschreven als een ongezonde (vochtige) streek, ook binnen een clericale loopbaan was een verplaatsing naar het „hoge noorden” een teken aan de wand. Men werd „verbannen” naar de Polders, ver weg van Gent²¹⁹. De streek was inderdaad bijzonder afgezonderd. In 1845 is er geen gemeente die door een geplaveide weg verbonden is met een der grote verkeerswegen van de provincie en alleen Assenede, Boekhoute, Watervliet en Zelzate hebben een hoofdweg door de dorpskom lopen²²⁰. Het gevolg is dat gedurende de winter de wegen van zware polderaarde, zo goed als onbruikbaar zijn en men van de buitenwereld lijkt afgesloten.

Dit isolement werd enigszins goedge maakt door de grote casuاليا. De rijke polderboeren waren bereid hoge sommen te betalen voor de diensten, en de levensstandaard was in de polders gemiddeld hoger dan elders op het platteland²²¹. De kerkfabriek van Watervliet was bovendien een van de enige die een „prêtre assermenté” had gekend onder het Franse Regime (Cruyssaert), met het belangrijke gevolg dat de kerkgoederen niet

(218) Behalve kort na 1830 en met de schoolstrijd: dan vindt men er 100 in Bassevelde (DV 1880), 27 in Waterland-Oudeman, 50 in Watervliet, slechts 7 in St.-Margriet, 50 in Boekhoute, 25 in Assenede en 8 in St.-Jan-in Eremo.

(219) „Rélégué dans les Polders ou exclus des promotions...” *Journal des Flandres*, 28-12-1838, p. 1.

(220) *Exposé de la situation de la province de la Flandre Orientale*, 1845, p. 192.

(221) Uitzondering dient gemaakt te worden voor de bevolking van St.-Jan-in-Eremo (BAG, Bez 37, *Statistieke opneming*) en Waterland-Oudeman (DV 1868).

De pastoors genoten echter allen van belangrijke casuاليا. Op het einde van de 18de eeuw gold St.-Jan-in-Eremo als het beste beneficium van het diocesis, en in 1876 verwittigt de deken van Eeklo in zijn DV de bisschop niet toe te laten dat het tarief van de diensten nog zou verhoogd worden daar de pastoors reeds welstellend genoeg zijn.

tot nationaal bezit werden verklaard. Vandaag nog behoort de kerkfabriek van Watervliet tot de rijkste van het diocees.

Om naar de polderstreek gestuurd te worden diende men dus aan bepaalde voorwaarden te voldoen: men moest zich verzoenen met een afgezonderd bestaan, in barre klimaatsomstandigheden en temidden van een vrij kerk-onafhankelijke bevolking. Het feit dat steeds „bijzondere” kandidaten aan het hoofd van de polderparochies werden gesteld, speelde voor deken Van Oekel een belangrijke rol in de „ontkerkelijking” van dit gebied. „In poldris populus non est devotus, et multo minus religiosus quam in aliis parochiis... Quod quidem mea opinione attribuendum sit huic rei, quod istae parochiae jam ab immemorabili tempore habuerunt pastores qui saepe aegrotarent, vel qui illic ablegati essent punccionis causa, vel qui nullam spem habentes umquam aliam parochiam extra poldros obtinendi, animum zelumque omittunt”²²².

De enkele pastoorsfiguren die ons bekend zijn lijken inderdaad zonderlingen te zijn geweest: de pastoor van Assenede, een „parochia minime devota”, „jam duabus manibus tremat, et canere non possit. Hocque attribuitur eius vivendi modo”²²³. Die van Waterland-Oudeman is aan iedereen bekend als een „homo mirus qui per dicta sua libera risum movet in consortiis et quandoque singulares opiniones profert”²²⁴. Die van Middelburg neemt na de koffie „varias guttulas, et tunc irascitur, quaerit controversiam et disputat sine fine”²²⁵. In het algemeen verlaten de pastoors bovendien te dikwijls hun parochies, gaan te veel op bezoek bij hun parochianen, drinken te veel en studeren te weinig. Het waren ook de polderpastroors die gingen tabak smokkelen vanuit Nederland²²⁶.

Het feit dat de minder interessante elementen naar de poldergebieden werden gestuurd, verklaart slechts ten dele de matige kerkelijkheid van deze gebieden. Beide waren tegelijk oorzaak en gevolg. En spreekt deken Van Oekel niet van „sinds onheuglijke tijd”?

Daarbij komt dat deze vorm van onkerkelijkheid duidelijk geografisch gebonden lijkt, en dat de oorzaken dus op plaatselijk gebied dienen gezocht²²⁷.

(222) BAG, Bez 16, Dekenij Eeklo, 1856.

In dezelfde zin, maar dan n.a.v. actueel onderzoek: „... Par ailleurs, le passage au micro-spatial ferait sans doute également surgir, de paroisse à paroisse, des différences dont il conviendrait de chercher l'explication du côté de la personnalité des membres du clergé ou de celle de leurs opposants”. L. Voyé, *op. cit.*, p. 175. Deze auteur verwijst in voetnoot naar M. Cloet, *Sources pour l'étude de la vie religieuse des laïcs dans l'Eglise au temps de la Contre-Réforme* in *Sources de l'histoire religieuse de la Belgique, Moyen-Age et Temps-modernes. Actes du colloque de Bruxelles*, 1967, (*Bibliothèque de la Revue d'Histoire ecclésiastique*, 47), die in dezelfde zin spreekt voor de tijd van de Contrareformatie.

(223) BAG, Bez 21, DV Assenede, 1876.

(224) BAG, Bez 23, DV Waterland-Oudeman, 1869.

(225) Ibidem, DV Middelburg, 1869.

(226) Ibidem, 1869 en Bez 16, Dekenij Eeklo, 1856.

(227) Wie verklaringen zou zoeken in de plaatselijke parochie-archieven komt van een kale reis terug: in geen van de hier besproken parochies werd een LM teruggevonden en van enig ander archief is geen sprake... Mondelinge informatie vanwege de huidige EE.HH. Pastoors bevestigde echter de indruk van de indices.

Er is vooreerst het gegeven dat het gaat om een grensstreek, en van België en van het diocees. Dit was reeds vroeger het geval: de streek maakte eerst deel uit van het bisdom Doornik of Utrecht en later van Brugge, en hoorde sinds het Concordaat bij Gent²²⁸. De oorspronkelijke bevolking was bovendien samengesteld uit „kolonisten”, gelukzoekers, mensen die naar betere oorden zochten. Watervliet b.v. werd na de grote overstroming van de 13de eeuw pas op het einde van de 16de eeuw volledig op de zee herwonnen, een initiatief begonnen door Lauweryn, de tresorier-generaal van Filips de Schone. Deze man zag groot en wist in enkele jaren een 3.000 man op het nieuwe Watervliet bijeen te brengen om de indijking te beginnen. In de 16de eeuw werd dit dorp, zoals de meeste polderdorpen, bezet door de Watergeuzen, die er ook de protestantse erediensdienst invoerden²²⁹.

In de 19de eeuw vindt men er de grote polderboeren terug, die ruim leefden van hun rijke hofstede en een aanzienlijk aantal knechten en meiden in dienst hadden. Ze zijn eigenaar van hun hoeve, heer en meester van hun erf: hun zin voor onafhankelijkheid wordt spreekwoordelijk²³⁰.

Het karakter van „grensgebied, ontginningsgebied” blijft evenwel door-

(228) L. Voyé constateert verschillen tussen de praktijk in de diocesen onderling, verschillen die ook vandaag nog verlopen volgens de grenzen van de oude bisdommen: „On peut donc réperer ici... des différences qui distinguent certains diocèses entr'eux et qui ne sont pas imputables à des oppositions marquées dans les situations actuelles. Il serait dès lors sans nul doute du plus haut intérêt de rechercher dans l'histoire de ces diocèses, des éléments susceptibles d'ébaucher certaines hypothèses explicatives, capables de rendre compte de différences non attribuables à des oppositions actuelles.” *Op. cit.*, p. 173.

(229) Dit onderzoek naar de voorgeschiedenis van in de 19de eeuw of nu nog min-kerkgebonden parochies zou verder uitgewerkt kunnen worden. Wordt Watervliet bv. ook voor 1775 omschreven als „Populus reputatur difficilis”? (RAG, *Kerkfabrieken*, Eeklo, n° 12, DV Watervliet 1775). Die onderneming lijkt vooral haalbaar voor het bisdom Gent: men beschikt er over het inmiddels door Cloet gepubliceerde *Itinerarium* van Triest (17e eeuw), de licentiaatsverhandeling over de 18de-eeuwse toestanden in de dekenijen (Waas, Deinze...) voorgelegd te Leuven onder promotie van dezelfde, die ook een studie over de dekenij Tielst (17e eeuw) publiceerde. Voor het land van Aalst beschikt men over J. De Brouwer en voor het personeel over het repertorium van F. Michem.

(230) F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen, 2de reeks, arrondissement Eeklo*, 3 dln., Gent, 1870-2, passim.

R. Blanchard, *La Flandre. Etude géographique de la plaine flamande en France, Belgique et Hollande*, Parijs, 1906, p. 411: „Il est certain que l'homme de l'intérieur est moins fier, plus soumis et aussi plus sournois que celui des Polders; ces différences sont signalées parfois dans la même commune dont le territoire appartient moitié au pays bas et moitié au Houtland. Il est infiniment probable que c'est à la différence d'aisance que sont dues ces nuances de caractère; l'homme des Polders est plus indépendant parce qu'il est moins pauvre.”

Zie ook P. Thuysbaert, *op. cit.*, p. 62, p. 221, p. 240.

E. de Laveleye, *Rapport sur l'agriculture belge à l'exposition internationale de Paris*, 1878, p. 26 e.v.

R. Bernaert, *Uit de kronieken van St.-Laureins vóór 1900*, dl. II, St.-Laureins, 1971, p. 429.

M. English, *St.-Jan-in-Eremo in Appeltjes van het Meetjesland*, XI, 1960, pp. 152-174.

D. Verstraete, *Watervliet in de XVIe eeuw in Appeltjes van het Meetjesland*, XI, 1960, pp. 247-271.

spelen. De werken aan de dijk, het graven van het Leopoldskanaal brengen weerom vreemde elementen naar de streek, meestal armoedige grondarbeiders van twijfelachtige zedelijkheid²³¹.

De configuratie van het landschap ten slotte, d.w.z. de in de winter moeilijk begaanbare wegen en ver uit elkaar gelegen parochiekerken zijn nadelen die pas na de eerste W.O. volledig overwonnen worden²³².

De verklaring voor de mindere kerkgebondenheid dient o.i. in die richting te worden gezocht: een uitgestrekte, dun bewoonde en afgelegen streek, grensgebied van dioceses, originele parochieherders, een „kolonisten“-bevolking die protestantse invloeden heeft ondergaan en zich in de 19de eeuw tot welstellende hereboer of landsknecht heeft ontwikkeld. De grondeigenaar is door zijn economische onafhankelijkheid ook politiek en religieus eigengereid: hij aanvaardt de kerkelijke autoriteit slechts op het louter religieuze vlak.

2 Zelzate

De verklaring voor de hogere graad van onkerkelijkheid kan duidelijker aangewezen worden wanneer men de streek Zelzate-Moerbeke-Waas en Kallo onder ogen neemt. Ook hier gold het een grensgebied, bestonden er slechts moeilijke verbindingen en hadden de Watergeuzen huis gehouden. Bovendien was er langs het kanaal een voor die tijd belangrijke industrie ontstaan (hoofdzakelijk in de sector van de suikerbietennijverheid). Dit had voor gevolg, enerzijds de aanwezigheid van een belangrijke liberale burgerij en anderzijds een toestromen van „vreemde“ arbeiders naar de fabrieken²³³.

Te Zelzate (score 78) wordt de eerste groep militant liberaal vanaf het burgemeesterschap van Honoré-Jan Willems (1861-72 en 1879-87), die door de pastoor „de vader van ons plaatselijk liberalisme, de ongelu-

(231) Op 26 juni 1842 werd de wet die het graven van het kanaal Zelzate-Heist beval, in de Kamer gestemd (later Leopoldskanaal genoemd). De werken slepen aan tot 1848.

L. Schepens wijst erop hoe de jaren veertig in België de jaren van de grote openbare werken zijn geworden, omdat de regering langs deze weg de werkloosheid en dus de armoede hoopte te bestrijden. Ook de kerkenbouw uit deze periode zou in deze motivatie een stimulans te meer vinden. Zo wordt op 18-6-1846 besloten tot het graven van Schipdonkkanaal (Deinze-Heist), en in 1838 en 1839 tot het aanleggen van de spoorwegen Gent-Brugge en Gent-Kortrijk.

R. Schepens, *Van Vlaskutser tot Franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de Westvlaamse plattelandsbevolking in de XIXde eeuw (Westvlaams economisch studie bureau, XXII)*, Brugge, 1973, pp. 59 e.v.

R. Bernaert, *op. cit.*, p. 411.

(232) Rond het midden van de eeuw was het nog gebruikelijk dat vele inwoners van St-Laureins door „de onbruikbaarheid van de wegen“ naar Kaprijke, Eeklo of Adegem ter kerke gingen. *Ibidem*, p. 429.

(233) Cfr. G. Willems, *Zelzate, gemeentelijke monografie (Centrale hogeschool voor Christelijke arbeiders Heverlee)*, 1956, gestencild.

Vanaf 1827 komt er nijverheid te Zelzate, zodat er in 1850 reeds twee suikerfabrieken zijn naast zes brouwerijen, een touwslagerij, een leerlooierij, enz. In 1870 is er een vlasfabriek bijgekomen en een aluminiumfabriek en vanaf 1885 is er de Société chimique de Selzaete ingericht.

vogel die Selzaete in twee kampen is komen verdeelen" genoemd wordt. Het geschil tussen wereldlijke en geestelijke macht liep vooral over de bouw van de nieuwe kerk, waarvan reeds sprake was in 1857 maar die pas in 1879 kon worden ingewijd (kosten : 33.903 F). Het oude gebouw had slechts 370 m² oppervlakte en kon 900 personen bevatten, terwijl de bevolking in 1861 reeds naar de 3.500 ging. Het benoemen van een tweede onderpastoor in 1854 om meer diensten te kunnen inleggen kon blijkbaar niet verhelpen dat „het geloof bij de parochianen van Selzaete verzwakte onder dien toestand en bij sommigen schipbreuk leed". In 1868 worden er dan ook maar 17.000 hosties verdeeld, in 1870 19.000, in 1871 17.600 en in 1872 19.400 ²³⁴.

De fabrieksarbeiders van hun kant schijnen gedwongen te worden dezelfde opinies als hun patroons aan te hangen : „Novit Illmus D'us difficillima paroeciae meae adjuncta, quae crescunt in dies per continuam irruptionem extraneorum, qui plerumque omnes liberalium partibus addicti, cum harum partium in Paroecia Dulibus colludunt adversus omne bonum. Equidem operatoriorum et pauperum longe major pars corde bonis adhaeret, ast operarii sub malorum curvantur jugo, cum hi ii sint qui operas conducendo operariis de victu et vestitu provident (...) Si resistent, operas eis et victum auferunt" ²³⁵. Dit alles brengt de pastoor ertoe zijn bisschop uit te nodigen om in Zelzate hetzelfde experiment te wagen als in Waarschoot en Temse : namelijk het inrichten van „katholieke" fabrieken, waarvan de patroons dan op hun beurt de werklui tot betere gevoelens zouden kunnen brengen ²³⁶. Ze schijnen er nooit gekomen te zijn en noch de oprichting van patronages (1892), een fanfare „pro salute animarum et conservatione politicae catholicae" (1894), een *Cercle catholique* (1907) en scholen kunnen verhelpen dat het cijfer van de paascommunies in 1912 slechts 5.500 bedraagt en dat van de missie van 1905 2.500 ²³⁷.

3 Moerbeke - Waas ²³⁸

(234) Zelzate is een der weinige polderparochies waar enig kerkelijk archief van waarde uit de 19de eeuw wordt bewaard. Het berust niet op de pastorijs maar bij Broeder Leopold van het klooster der Broeders van Liefde te Zelzate. Er is o.m. een *Liber pastoralis Ecclesiae de Zelzate 1868-* en een LM begonnen in 1917 maar met belangrijk historisch overzicht, en een prachtige reeks afroepboeken vanaf 1850.

(235) RSP van 1882, kopie in *Liber pastoralis*.

(236) „Erectio alicuius fabricae a viris vere catholicis rectae, mox quam maximam et felicissimam rerum immutationem induceret (...) Utinam posset I'us D'us movere cor viri alicuius catholici ut, quod Temse et in Waarschoot factum est, id apud nos fiet, erectio scilicet fabricae rectae a viris bene catholicis" RSP 1882.

Dezelfde tactiek werd gevolgd te Eine en te Rupelmonde.

(237) *Liber Pastoralis ecclesiae de Selzaete*.

(238) Zie hierover J. Art, *Moerbeke-Waas, een type-geval van plattelandsonkerkelijking?* in HMGOG, N.R., XXIX, 1975, pp. 91-116.

De overige polderdorpen leveren weinig of geen lokale informatie. Er zijn nochtans verscheidene punten van gelijkenis, buiten de karaktertrekken (grensgebied, relatieve welstand, enz.) eigen aan het gebied in zijn geheel.

Zo vinden we te Kallo, samen met een liberaal gemeentebestuur, een belangrijke suikerfabriek. Vanaf de jaren '60 wordt het fort St-Marie in gebruik genomen : de opbouw ervan had vele werklui naar Kallo gebracht en eenmaal het gebouw

c. DE ZUID-WESTHOEK EN DE SCHELDEVALLEI

Een andere streek die opvalt door haar mindere kerkgebondenheid is die ten westen van Ronse : Amougies, Russeignies, Orroir, Ruien, Berchem, Zulzeke, Kwaremont en verder de Schelde af : Eine, Ename, Zingem en Nederzwalm.

Het fenomeen blijkt niet eigen te zijn aan de vorige eeuw : de studie van J. De Brouwer toont duidelijk aan hoe het protestantisme veel dieper wortel schoot in de toenmalige dekenij Ronse dan in de overige van het land van Aalst²³⁹. De sporen hiervan zijn nog levendig in de protestantse gemeente te St.-Maria-Horebeke die zich gedurende eeuwen te midden van een „rooms-katholieke” bevolking heeft weten te handhaven²⁴⁰. De Scheldevallei heet in clericale kringen, zolang er stemrecht bestaat, gewoontegetrouw de „Blauwe Donau”, en men maakt hierbij een toespeling op de liberale gemeentebesturen die meestal aan de macht waren in de gemeenten langs de stroom.

Ducpetiaux ten slotte stipt aan dat, volgens de arrondissementscommissaris van Oudenaarde, de kantons Eine en Kruishoutem veel „beter” zijn dan die van de overkant van de Schelde, waar het reliëf veel bewogener is, de verbindingswegen slechter en de criminaliteit zeer hoog. Er worden rondjagende benden gesignaleerd te Etikhove, Schorisse, Nukerke, Zulzeke, Mater, Munkzwalm en St.-Maria-Horebeke, en muntvervalsingen te Ruien, Nukerke, Orroir en Amougies. De omgeving van Ronse bleek een echt boevenhol te zijn : de bewoners van Kruithol en Houtshoek zijn „étrangères à toute morale, des bandes sans aveu, blotties dans des trous creusés sous terre comme des bêtes fauves, se marient ou le plus souvent vivent en concubinage, même sans s'arrêter aux liens du sang. (...) Ce sont encore en quelque sorte des demi-sauvages”. De auteur wijst de armoede als voornaamste oorzaak voor de criminaliteit aan (1 op 7 inwoners is arm)²⁴¹.

opgetrokken zou er zich een belangrijke troepenmacht in vestigen. Vanaf 1866 komt Karel Eugène Boeyé op de burgemeestersstoel en beginnen de conflicten tussen wereldlijke en kerkelijke overheid in verband met de vergroting van de kerk en het bezit van de kerktoren.

Cfr. R. Van Gerven, *De kerk van Kallo en haar omgeving* (Afl. I van het *Land van Beveren*), Kallo, 1957 (gestencild).

(239) J. De Brouwer, *Bijdrage tot de geschiedenis van het godsdienstige leven en de kerkelijke instellingen in het Land van Aalst tussen 1580 en 1624 volgens de verslagen der dekanale bezoeken*, Gent 1961.

Idem, *Bijdrage tot de geschiedenis van de kerkelijke instellingen en het godsdienstig leven in het Land van Aalst tussen 1621 en 1796*, Dendermonde, 1974.

(240) J. Art, *Bijdrage tot de geschiedenis van het protestantisme in Oost-Vlaanderen 1830-1914 in Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, N.R., XXV, 1971, pp. 211-222.

Idem, *Zij die bleven : de protestanten te St.-Maria-Horebeke in Spiegel Historiae*, X, 1975, 2, pp. 106-113.

(241) E. Ducpetiaux, *Statistique des tribunaux et des prisons de la Belgique. Comparaison entre la criminalité et la moralité des provinces flamandes et des provinces wallonnes in Messenger des sciences et des arts de la Belgique*, Gent, 1834, p. 182.

Het eerste wat opvalt is dat men ook hier weer voor een streek staat die een geografisch geheel vormt: de Scheldevallei en de bossen rond Ronse en Oudenaarde.

Bos vormt vanouds een toevluchtsoord voor outcasts: Wagener signaleert dat lang vóór de protestanten zich er gaan verschuilen, de streek reeds een schuilplaats vormde voor Waldenzen en Kataren²⁴².

De Kluisberg bleek rond het einde van de 18de eeuw een verzamelplaats te zijn geworden voor gesuspendeerde of rondlolende priesters die er leefden van de bijdragen van de bedevaartgangers²⁴³.

De Scheldevallei van haar kant vormde lange tijd de grens tussen de verschillende bisdommen, zodat men ook hier zoals in het noorden met een grensstreek te doen heeft. De abdijen moeten tot de voornaamste tiendeheffers van de streek gerekend worden. Deze laatste factor schijnt vooral te hebben meegespeeld te Ename waar de goederen van de voormalige abdij werden opgekocht door de Beaucarnes die later in liberale zin evolueerden.

We staan hier dus niet voor een verschijnsel eigen aan de 19de eeuw, integendeel: de aanloop hiervan schijnt terug te klimmen tot in de middeleeuwen en sterk bepaald te zijn geweest door de geografische situatie.

Wanneer in 1834 pastoor Sonnevile op Orroir (index 95) aankomt, vindt hij een vervallen kerk. De parochianen weigeren bij te dragen en het is maar dank zij overheidssubsidie, bekomen via Thienpont, dat de kerk weer in gebruik kan genomen worden. De verhouding tussen de pastoor van Amougies en Orroir en hun respectievelijke gemeentebesturen zal gedurende de ganse eeuw bedenkelijk blijven. Die laatste zijn zeer terughoudend voor wat de bezoldiging van pastoor en onderpastoor en het onderhoud van de pastories aangaat. Het feit dat het hier om moeilijke parochies ging had zijn weerslag op de benoemingspolitiek: de parochies zijn veel meer strafplaats dan wat anders. „Vous savez très bien Mgr. qu'à Orroir un curé qui reçoit son traitement entier ne peut subsister honnêtement”, schrijft de pastoor in 1856, waarop de bisschop antwoordt: „Regardez vous donc comme un curé des Ardennes ou de France et vivez en conséquence”²⁴⁴.

(242) J.H.C. Wagener, *Geschiedenis en oorsprong der oudste protestantse kerk in België (Maria-Hoorebeke - Mater en Etichove)*, Rotterdam, 1885, p. 38. GUB, 169 0 123.

Het feit dat 19de-eeuwse „onkerkelijke” gebieden hun kerkonafhankelijkheid reeds voordien uitten, b.v. door in de 16de eeuw protestants te worden, is een belangrijk gegeven. Het bevestigt de stelling dat kerkelijkheid of onkerkelijkheid een onderdeel vormt van een habitus, van een regionale cultuur, die samen met andere elementen van generatie op generatie wordt overgeleverd. Meteen wordt ook gezegd dat 19de-eeuwse minder kerkgebonden gebieden niet zo zijn omdat ze vroeger protestants waren: 19de-eeuwse en 16de-eeuwse onkerkelijkheid vinden blijkbaar hun oorsprong in een derde, sterk lokaal en geografisch gebonden factor.

(243) PA Amougies, Afschrift brief van de pastoor van Amougies aan de bisschop van Kamerijk (24-2-1708), bewaard op het RA Ronse: „... prêtres inconnus, suspendus et d'autres diocèses... On a vu déjà tant d'exemples dans ces ermitages qu'on n'a lieu d'espérer qu'il irait mieux...”.

(244) In dezelfde zin, zie VA 1869 Lupus aan de nuntius, 1869: „Les cures

Het al niet zo vurige geloofsleven ging er dan ook niet op vooruit. In 1846 luidt het: „sacramenta raro frequentabantur”, en wanneer in 1896 een nieuwe pastoor op de gemeente aankomt, is het eerste wat deze in het *Liber Memorialis* schrijft: „nemo me accepit...”, geen klokgelui, geen processie: een ondenkbare zaak in Vlaanderen. Er is veel zondagsmisverzuim, „ad vespervas nemo fere adit; infra hebdomada duo vel tres et saepe una tantum ad ecclesiam tendunt”. De nieuwe pastoor steekt echter de handen uit de mouwen en noteert gedurende enkele jaren zelfs een stijgend aantal communies. Het blijft echter een moeilijke zaak zolang de gewoonte blijft bestaan dat de meisjes uit het dorp „gaan dienen” in de grote steden van Noord-Frankrijk, die zo gevaarlijk dichtbij blijken te zijn. In 1904 is het dan nog steeds: „in re religiosa indifferentia semper erat permanens”²⁴⁵.

Over de praktijk te Amougies (index 97) is er alleen nog het getuigenis van de pastoor in 1871: „Abusus enumerati in hoc capitulo non sunt. Attamen parochiani sunt quasi indifferentes, ignari in materia religionis, toti occupati in rebus suis domesticis. Vix accedunt ad sancta sacramenta nisi tempore paschatis, et dimidia pars tempore Adorationis Perpetuae. Infra hebdomadam sacerdos quasi solus est in ecclesia. Missam diebus dominicis propter minimam rationem negligunt, et si assistant, quasi indifferentes in ecclesia sistunt, distracti, parati, minima occasione data ad colloquendum. Ubique pessima folia seu diaria leguntur.” Er zijn bijna geen armen, enkel betrekkelijk welstellende werklieders. De katholieke kranten zijn volgens de inwoners van Amougies te duur²⁴⁶.

Gaat men hoger de Schelde op, komt men in Berchem (index 81) en Ruien (101) terecht, beide in de ganse provincie bekend als bastion van de liberaal-militante gedachte. De index schijnt deze „politieke” onkerkelijkheid ook te weerspiegelen voor wat roepingen, verenigingsleven en onderwijs aangaat. De parochiearchieven bevatten echter, buiten een waardeeloos LM, geen enkel gegeven.

les plus pauvres, autrefois dédaignées et desservies par der prêtres réguliers sans doute, mais les moins aptes.... (Wij cursiveren).

(245) Orroir is de enige parochie van de Zuid-Westhoek waar iet of wat bruikbare documentatie werd teruggevonden. De *Libri memoriales* van de andere parochies bestonden niet of waren niet goed bijgehouden. Orroir bezit een *Liber memorialis* vanaf 1834 en een reeks afroepboeken vanaf 1904, waaruit volgende jaarcommuniccijfers zijn gelicht:

1904 :	2.675	1911 :	6.100
1905 :	3.155	1912 :	8.200
1906 :	4.550	1913 :	8.223
1907 :	5.000	1914 :	10.000
1908 :	5.250	1915 :	4.625
1909 :	5.800	1916 :	5.700
1910 :	5.900	1917 :	5.847

(246) BAG, Bez 26, RSP Amougies 1871. Jaarcommunies:

1880 :	1.580	1885 :	2.300
1881 :	2.190	1886 :	2.958
1882 :	2.350	1887 :	2.400
1883 :	2.170	1888 :	2.375
1884 :	2.050	1889 :	2.550

P.A.-Amougies, L.M.

Nederzwalm (index 81) had van 1828 tot 1880 dezelfde pastoor Quidé, die het vertikt heeft een LM aan te leggen. Vroeger was de parochie zeer uitgestrekt: St.-Maria-Latem wordt pas in 1847 opgericht en had gedurende 200 jaar met Nederzwalm en Hermelgem één parochie gevormd. In 1879 komt de liberale gezindheid van de parochie duidelijk aan het licht: de pastoor zoekt tevergeefs geld te verzamelen voor de bouw van een katholieke school: „Causa huius mali successus erat spiritus funestus liberalismi, qui dominabatur in parochia a longo et quidem immemoriali tempore, et quem fovebant praecipue Burgimagister et omnia membra consilii communalis. Eheu! eheu!” De school komt er dan toch dank zij de steun van de familie de Raedt. In 1887 bestaat er geen Mariacongregatie, geen Vincentianenconferentie en evenmin een Xaverianenbond of een H.Hartbond op de parochie... „cum liberalismus et quidem militans in parochia plurimum grassetur et rem catholicam multum oppugnet”. Onder de missie van 1894 worden echter 714 communies verdeeld en noteert men 244 leden voor de pas opgerichte confrerie van de H. Kruisweg. In 1895, bij de hernieuwing, worden er 700 communies uitgereikt en laten 107 families zich bij het Genootschap van de H. Familie inlijven. Deze „bekering” weerspiegelt zich ook op het vlak van de gemeenteverkiezing van 1895: burgemeester Van Damme wordt na 52 jaar eindelijk „afgezet” en in zijn plaats komt Joseph de Raedt. In 1899 wordt een kas van onderlinge bijstand ingericht; in 1901 komen de Zusters van Nederbrakel de meisjesschool bedienen — school waar alle dorpsmeisjes naar toe gaan, op 12 na —, en in 1904 komt de Franschmangilde tot stand met 50 leden. Hetzelfde jaar wordt een missie gehouden (12 liberale onthoudingen) en in 1905 een hernieuwing (620 communies).

Zingem (index 72) stond samen met Berchem bekend als de liberale burcht van het arrondissement Oudenaarde. Van 1804 tot 1886 en van 1896 tot 1964 was er een lid van de familie Amelot burgemeester... Het parallelisme met Moerbeke-Waas valt nog op als men bedenkt dat ook de stamvader Amelot een oud-rentmeester was, dat onder het Ancien Régime de St.-Baafsabdij op één na de belangrijkste tiendeheffer was en dat het militant-liberaal karakter politiek doorbreekt vanaf 1860. Niet dat de liberalen niet-pratikerend zouden zijn. Integendeel, vanaf 1860 wordt zelfs de kerkfabriek overwegend liberaal en komt het tot enkele schermutelingen met het bisdom. De gemeenteraad die tot dan een bijzondere plaats in het koor mocht bekleden, wordt eruitgezet, waarop de gemeentetoeelage aan de pastoor prompt wordt opgeschorst en de liberale kerkraad beslist ook in de week stoelgeld te vragen. Dezelfde kerkfabriek beslist dat voortaan alleen nog de leden van het (liberale) „lyrisch genootschap” op het oksaal mogen zingen... In 1862 komt men dan toch tot een overeenkomst. Pas na de gemeenteverkiezing van 1887, toen voor enkele jaren een katholiek aan het hoofd van Zingem kwam, wordt de kerkfabriek „uitgezuiverd”, maar na 1895, wanneer weer een Amelot verkozen is — en ditmaal voor 69 jaar — wordt de begraafplaats die rond de kerk ligt, achter de pastorie verlegd.

Gedurende het katholieke interregnum werd ook de katholieke school

door de gemeente aangenomen en kwamen in 1891 de Zusters van de H. Vincentius a Paulo van St.-Denijs-Westrem op de parochie. Het ont-slag van de katholieke burgemeester Ceuterick wordt door de pastoor dan ook een „onherstelbaar verlies voor de komende gemeenteverkiezingen” genoemd²⁴⁷.

Ondanks alle pogingen van katholieke zijde, blijft de hoofdzaak van het lokale verenigingsleven in liberale handen : in 1843 werd het „Lyrisch genootschap” opgericht ; in 1866 een fanfare ; in '73 een toneelgroep, terwijl er van katholieke zijde in 1848 een Congregatie van O.-L.-V. tot stand kwam, in 1862 een Xaverianenbond, in 1888 een katholiek koor, in 1895 een genootschap van de H. Familie (290 inschrijvingen) en op 29 april 1898 een kas van onderlinge bijstand St.-Bavo (65 leden). Op 1 mei 1898 werd de liberale onderlinge bijstand *Help Uzelve* opgericht (131 leden)... In 1907 ten slotte werd een katholieke pensioenkas ge-sticht.

Ook het openbare leven ziet manifestaties die men op een buiten-parochie niet zou verwachten. In 1898 wordt een eerste spoor gevonden van een carnavalstoet, die in krasse termen van op de preekstoel wordt veroordeeld en die de oorzaak wordt van een aantal onthoudingen op de missie van 1898 (1.600 com.). In 1899 kan de stoet niet uitgaan wegens een typhusepidemie „uitgebroken op het hof van Amelot...” Wanneer er in 1907 sprake is van een gemaskerd bal te geven op de parochie kan de pastoor zijn parochianen er dan ook op wijzen dat „Openbare zonden soms openbaar (worden) gestraft. Ten einde de regtveerdige wraak gods van ons af te wenden zullen wij openbare boetveerdigheid doen. Alle 1ste vrijdagen van de maand zullen we in de mis het „Parce domine” zingen „Heer spaar ons volk, keer uwe gramschap van ons af.”

Ondanks alles blijft de parochie bijna uniform pratikerend. Indien er uitzonderingen zijn moeten ze gezocht worden bij de 300 boottrekkers die Zingem nog telde in 1845, of de 80 tot 100 Franschmans die in 1899 nog op de parochie gedomicilieerd zijn en voor wie in 1907 een gilde wordt opgericht (41 leden). In hetzelfde jaar wordt echter wel ge-signaleerd dat de kerk hopeloos te klein is geworden en verbouwingen dringend nodig zijn of dat men zijn toevlucht zal moeten nemen tot bineren. „Alle zondagen blijven er wel een 80-tal personen buiten de kerk staan, die daar stonden te klappen, te smoren enz... Vele anderen die daarom eene reden vonden om zelfs tot aan de kerk niet meer te komen”. Op de missie van 1910 worden toch nog 2.200 communies verdeeld.

Ook Eine (44) stond bekend als een „locus difficilis”²⁴⁸. In 1853 wordt er nochtans maar één notabele onthouding gesignaleerd n.a.v. het triduum van de *Adoratio Perpetua*. Kort daarop echter beginnen de strub-belingen tussen pastorie en gemeentehuis. De burgemeester Amand van der Straeten was de schoonbroer van de burgemeesters van Heurne en Zin-

(247) PA Zingem, LM.

Zie ook M. Dierickx, *Geschiedenis van Zingem. Tweede volledig omgewerkte druk*, Antwerpen, 1960, passim.

(248) PA Eine, LM.

gem, de gebroeders Amelot. In 1857 wordt de pastoor ter kennis gebracht dat al zijn gewijde woorden die hij van op de preekstoel pleegt zullen opgetekend worden en desgevallend tegen hem aangewend. In 1858 wordt de herder door toedoen van de burgemeester veroordeeld tot 21 F boete wegens „misbruik van den ijzeren weg”. In 1861 komt het tot moeilijkheden naar aanleiding van de benoeming van nieuwe leden van de kerkfabriek, een geschil dat zal aanslepen tot in 1885, wanneer de kerkfabriek volledig „katholiek” zal zijn door toedoen van een beslissing van het Ministerie van Justitie. In 1873 zijn er weer woorden en met de missie van 1866 onthoudt de burgemeester „cum quibusdam adeptis” zich van iedere deelname. In 1876 dan vervangt pastoor de Corte pastoor Van den Bossche die sinds 1852 voor het geestelijk bestuur van de parochie had ingestaan. Zijn bedoeling is van in den beginne „hic cum tolerantia procedere”, en dat op aanraden van zijn oversten. In 1877 hoopte hij reeds de kwestie van de kerkfabriek op te lossen „cum per mortem RD Van den Bossche omnis quaestio personalis jam ablata esset”. Tevergeefs. Nochtans, met de benoeming van Achille van der Straeten tot burgemeester schenen de betrekkingen met het gemeentebestuur verbeterd. Wed. Van der Straeten-Amelot had in 1875 een beeld van het H. Hart aan de kerk geschonken en met het vormsel van 1876 waren de burgemeester en zijn vrouw peter geworden. In 1879, na de katholieke kiesoverwinning op de gemeente, waarbij Achille burgemeester blijft (85 katholieke stemmen tegen 31 liberale), kan met gemak een katholieke school worden opgetrokken. „La population d’Eyne a montré qu’elle est catholique dans la vie publique comme elle l’est dans la vie privée”. Sinds 1878 was er een klooster op de parochie en in 1877, n.a.v. de missie waren slechts enkele liberalen achtergebleven „dicentes sufficere communionem paschalem”. De arbeiders van de weeffabriek echter „optime convenerunt ad conciones”. In 1885 dan wordt de katholieke suprematie definitief geconsolideerd door de aankoop van de weeffabriek die op de parochie was gevestigd: „Le 2 janvier 1885, journée mémorable. Le contrat entre M. le bourgemestre et M. Van de Putte de Gand (libéral) expire, et la fabrique avec tous ses dépendances se vend publiquement à 4 h de relevée. M. Van der Straeten Achille et sœur l’acquiert au prix énorme de 400.000 F + 20.000 F de frais de vente et d’enregistrement... M. le bourgemestre fait un grand sacrifice pour le bonheur de la paroisse”. Hetzelfde jaar „fere nemo ex parochianis muneris paschali defuit”.

In 1893 wordt een (laattijdige) Vincentianenconferentie ingericht, in 1895 een „cercle ouvrier pour subvenir au bien spirituel de notre nombreuse population ouvrière”, en in 1896 een spaarkas. Bij de generale communie van de missie van 1901 waren er dan ook zeker 10 % werklieden aanwezig. Ook onder de wereldoorlog „tant au point de vue patriotique que religieux la population montre d’excellentes dispositions. Pélérinages paroissiaux a Notre Dame de Kerselaere très suivis, assistance nombreuse aux messes quotidiennes et au salut, fréquentation extraordinaire des sacrements”. Het communiccijfer evolueert inderdaad van 37.000 in 1913 naar 50.900 in 1914, 59.900 in 1915, 56.900 in 1916 en 53.000 in 1917...

7. Besluit

In het eerste besluit bleek de these van Voyé, volgens welke de kerkpraktijk in belangrijke mate afhankelijk was van de graad van „enracinement” in een bepaalde regionale cultuur, bevestigd. Wij meenden aan deze stelling, op grond van de getuigenissen van de 19de-eeuwse geestelijkheid, de factor bestaanszekerheid te mogen toevoegen op basis van onze vaststellingen in verband met de praktijkschommelingen voor de stad Gent, de communiccijfers van de andere plaatsen voor zover die gekend waren en van de beroepssituatie van de plattelandsonkerkelijken.

Daarna hebben we getracht de minder-kerkgebonden gebieden nauwer af te lijnen, en voor zover de documentatie het toeliet, meer in detail te beschrijven.

De mindere kerkelijkheid zou naar getuigenis van de geestelijkheid op sommige plaatsen allereerst verklaard moeten worden door de werking van factoren die „ab immemoriali tempore” meespeelden. Die factoren bleken sterk milieugebonden. De minder kerkelijke gebieden bleken geografische gehelen te vormen, afgelegen, minder herbergzame en ver van het centrum gelegen streken, waar meestal ook minder goed aangeschreven elementen tot pastoor werden benoemd, iets wat de onkerkelijkheid in vele gevallen slechts kon bevorderen. Een duivelscirkeltje eigenlijk.

Het karakter van onherbergzaamheid van land of bevolking en de daaruit volgende benoemingspolitiek zou deze streken reeds sinds het Ancien Régime eigen zijn. Het ziet ernaar uit dat men in de 19de eeuw inderdaad voor de resultaten staat van een proces dat lang vóór 1830 zijn oorsprong vindt, maar dat pas na die datum de gelegenheid krijgt zich op verschillende terreinen (politieke keuze, collectebijdrage, schoolkeuze, enz.) te uiten, en door gebeurtenissen eigen aan de 19de eeuw (industrialisatie, grotere bevolkingsmobiliteit) nog in de hand werd gewerkt.

Deze vaststelling werd ook gemaakt voor andere diocesen. Franse onderzoeken toonden aan dat de meest gedechristianiseerde plattelandsparochies waarschijnlijk de minst-gechristianiseerde van het Ancien Régime waren, zodat men in sommige gevallen voor het nageslacht der „pagani” stond²⁴⁹.

Ook Huot-Pleuroux moet bij zijn onderzoek naar de factoren die het roepingsverschil naar plaats en tijd veroorzaken, constateren dat de gebeurtenissen kenmerkend voor de 19de eeuw (industrialisatie, grotere mobiliteit) in vele gevallen als bijkomende factoren kunnen worden aangezien, maar dat de fundamentele oorzaak via de familiegeest in een verder verleden moet worden gezocht.

De continuïteit binnen het kerkgedrag van bepaalde parochies is in ieder geval een opvallend feit, afgezien van de vraag of deze kerktraditie al dan

(249) Zie b.v. M. Faugeras, *op. cit.*, II, pp. 243-4, over de toestand te Nantes: de oorzaken van de onkerkelijkheid van sommige plattelandsdorpen moeten diep in het Ancien Régime gezocht worden.

F. Boulard, *Premiers itinéraires en sociologie religieuse*, Parijs, 1966, p. 46: „C'est avant la Révolution Française qu'il convient ordinairement de chercher les causes initiales du comportement religieux différentiel des régions rurales”.

S. Bonnet, e.a., *art. cit.*, idem.

niet hoofdzakelijk via de familie werd doorgegeven.

De gebieden die in de 19de eeuw voor het bisdom Gent als minderkerkelijk opvallen, keren ook op de kaart van Kan. Loontjens van 1953, over zondagsmispraktijk in het bisdom Gent, terug. Het land van Oude-naarde, de Denderstreek en verscheidene polderdorpen halen ook nog in het midden van de 20ste eeuw volgens deze auteur scores die ver beneden het diocesane gemiddelde liggen ²⁵⁰.

Wat ons in dit verband belangrijk lijkt, is het feit dat de onkerkelijkheid nooit als het resultaat van natuurlijke milieufactoren alleen kan voorgesteld worden, maar duidelijk het product is van het al dan niet aangepast zijn van de structuren aan de gegevens van de natuurlijke omgeving.

Bij het nagaan van de LM's viel de nadruk zeer sterk op de tweede. Naast de sinds oudsher als minder kerkelijk aangeschreven parochies, waren er ook de gebieden die door de gebeurtenissen eigen aan de 19de eeuw (schoolstrijd, seizoenarbeid, industrialisatie...) minder vroom zouden geworden zijn. De pastoors wijzen tot vervelens toe dezelfde haarden van verderf aan: herbergen, treinen, slechte leesgenootschappen, enz. Niets zegt ons echter dat de seizoenarbeid en de fabriek als zodanig ontkerkelijkend moesten werken. Niet overal waar een industrie tot ontstaan kwam, zag men onmiddellijk ook een dalende praktijk. Niet alle vrije beroepen, of alle staatsambtenaren waren onkerkelijk. M.a.w., pers, fabriek, mobiliteit, waren niet per se ontkerkelijkend, maar slechts in de mate dat de kerkstructuur niet bij machte was de habitus-verstorende factoren op te vangen, te neutraliseren. De kerkstructuur, in de brede zin van het woord, schijnt ons dus in laatste instantie bepalend te zijn geweest of sommige milieufactoren inderdaad ontkerkelijkend gingen werken.

De aandachtige lectuur van de pastoorsgetuigenissen stelt dit belang van de parochiestructuur scherp in het licht.

Reeds bij het nagaan van de kerkelijke infrastructuur op diocesaan vlak viel het op hoe de Kerk niet aarzelde bepaalde nevenfuncties waar te nemen op grond waarvan het publiek tot kerkgang kon gebracht worden ²⁵¹. Vooral op het vlak van het verenigingsleven was de „dubbele” functie uitgesproken.

Hetzelfde gegeven duikt op in de *Libri memoriales*. Wanneer van het socio-economisch leefmilieu van de parochianen niet genoeg „natuurlijke” stimuli vertrekken (misogsten, besmettelijke ziekten) die binnen kerkelijk gecontroleerde samenleving tot stijgende kerkgang leiden, aarzelt de geestelijkheid niet die stimuli structureel te verwekken, door het scheppen van bepaalde afhankelijkheden. Ersatz-stimuli eigenlijk, die in vele gevallen echter efficiënt bleken te zijn.

De meest voor de hand liggende afhankelijkheid binnen het dorpsmilieu,

(250) L. Loontjens, *Statistieken en beschouwingen over twee belangrijke aspecten van het godsdienstig-zedelijk leven in het bisdom Gent*, in *Collationes gandavenses*, 2e serie, 1953, III, pp. 206-238.

P. Huot-Pleuroux, *Le recrutement sacerdotal dans le diocèse de Besançon de 1901 à 1960* (Université de Paris. Faculté Lettres et Sciences historiques), Parijs, 1965.

(251) J. Art, *op. cit.*

en tegelijk ook het meest drastische en het meest analoge met die van een cholera-plaag was die van den brode. Om den brode ging men zeker „ook” wel ter kerke gaan. Vandaar dat in minstens vijf der hier bestudeerde parochies de pastoors uitdrukkelijk om katholieke werkgevers vragen, die hun werknemer tot kerkgang zouden kunnen dwingen. Geef ons katholieke fabrieken en we hebben een goede parochie, uiteindelijk slechts een toepassing van het algemeen principe : geef ons gechristianiseerde structuren, dan zal de massa binnen die structuren ook wel een christelijke levenswijze aannemen.

Deze overtuiging dat het al dan niet pratikeren van de parochianen niet zo zeer afhankelijk is van hun werkelijke godsdienstzin — waaraan zelden wordt getwijfeld — dan wel van de politieke en sociale constellatie van het dorp, spreekt uit het ganse pastorale optreden in zijn geheel. Ze verklaart de prioriteit die binnen clericale kringen aan de stembusuitslagen werd gegeven, de zorg die aan onderwijs en verenigingsleven werd besteed en het belang dat aan de kerkelijke machtspositie in het algemeen werd gehecht.

Terecht, want het kerkvolk blijkt inderdaad in de meeste gevallen „als het ware slaven voor degene die over hen komt te heersen”.

Men kan zeggen dat de gegevens betreffende de Gentse kerkpraktijk door die van het Oostvlaamse platteland werden bevestigd. Alleen blijken de kerkelijke nevenfuncties op de buiten langer en efficiënter te functioneren, mede doordat de kerkelijke monopoliepositie er vrijwel onaangetast was. Tegelijk bevatte het rurale, pre-industriële milieu nog een voldoende aantal „natuurlijke” stimuli die gemakkelijk tot kerkgang konden omgebogen worden.

Er kwam hier wel duidelijker tot uiting welk gevaar besloten lag, niet alleen in de wijze waarop de structuren tot ontstaan kwamen die de clerus meende nodig te hebben, maar in de wijze waarop deze functioneerden. Men kan zich inderdaad afvragen in hoeverre een kerkpraktijk die dermate afhankelijk was van een bepaalde structurele aanwezigheid, enige kans op bestendigheid had in een wereld in volle socio-economische mutatie. Te meer daar die structuren slechts binnen een bepaalde socio-economische context tot ontstaan en in werking konden komen.

RESUME

Cette étude part de l'hypothèse que les fluctuations régionales et chronologiques de la pratique religieuse sont pour une large part déterminées par des facteurs locaux et institutionnels. A l'aide de données recueillies dans des procès-verbaux des visites épiscopales et décanales, des rapports de nonciature, des évêques au St.-Siège, des curés à propos de l'état de leur paroisse, des prédicateurs des missions paroissiales, des „libri memoriales” et des chroniques de communautés religieuses, l'auteur a d'abord tenté de donner une vue d'ensemble de l'évolution religieuse d'un diocèse flamand entre 1830 et 1914, pour autant que les sources ecclésiastiques le permettaient. A partir de ces sources il a pu reconstruire, pour plusieurs décennies, les courbes de la cénalité et de la pratique pascale de diverses paroisses, et il a dressé un premier inventaire des commentaires qui en ont été faits par le clergé de l'époque. L'importance attachée par ce dernier à l'infrastructure paroissiale (nombre de paroissiens par prêtre, mission paroissiale...) et à la répercussion de catastrophes publiques (épidémies, guerres) sur la pratique religieuse de la population a été confirmée par les données quantitatives.

Ensuite, l'auteur a essayé, à l'aide des chiffres des montants des collectes diocésaines, du nombre des naissances (illégitimes), du nombre des vocations, des membres de certaines confréries, des élèves des écoles catholiques (1879-84), des résultats des élections d'après 1894 et des rapports de 1849 et de 1913-1918, de distinguer les régions pratiquantes des zones moins pratiquantes. Des recherches poussées dans le passé des paroisses moins fidèles ont confirmé l'importance de l'infrastructure ecclésiastique et des traditions locales pour la compréhension de l'évolution de la pratique religieuse sur le plan local.

Les documents rassemblés permettaient également d'indiquer les qualités majeures de la pastorale du XIXe siècle. La mentalité du „compelle intrare” qui en formait le fondement et qui devait aider le clergé à surmonter son sentiment croissant d'impuissance fut, selon l'auteur, une des causes majeures de la baisse de la pratique religieuse qui, dans le diocèse, se manifestait dès la fin du siècle.

SUMMARY

The study starts from the hypothesis that the regional and chronological church-going fluctuations are determined, in an important degree by church institutional and local factors. On the basis of the data included in the reports of the nunciature, the bishops, the deans, the priests and the preachers, and in the parochial and monastic chronicles, first a survey is given of the religious evolution of a Flemish diocese between 1830 and 1914, as far as it is possible to derivate it from purely ecclesiastical sources.

The sources allowed to define the church-going fluctuations for a few parishes during several years and to draw up an inventory of the 19th century clerical comments on that lines.

The emphasis put by the latter on the importance of the parochial infrastructure (number of inhabitants in each parish, special sermons...) and on the effects of public disasters (epidemics, war) on the church-going degree of the population, seemed to be confirmed by the quantitative material.

With the help of the proceeds figures of the diocesan collections, the number of (illegal) births, the number of vocations, the number of the members of certain laymen-communities, the general reports of 1847 and 1913-1918, the school attendance in 1879 and the results of the elections after 1894, the church-going and less church-going areas were distinguished from each other. A detailed investigation for the previous history of the less church tied parishes confirmed the importance of the ecclesiastical infrastructure and of the local tradition to understand the church-going evolution on the local level. The gathered material also allowed to indicate the basical lines of the 19th century pastoral. The „compelle intrare“-attitude that lay at the root and along which the clergy tried to remedy its declining functionality determined, in a large degree according to the author, the declining church-going which become manifest in the diocese at the end of the previous century.

BIJLAGEN
TABELLEN

Tabel I

Aantal paascommunies uitgereikt in enkele Gentse kerken. 1830-1920.

Bron : PA-Gent, LM's
BAG, CEP Delebecque, schutbladen.
BAG, B XXII f 72 (CB 365) voor het jaar 1885
LA 1841-2, p. 20; 1849-50, p. 18-19; 1857-8, p. 30; 1862-3, p. 15.
Archief Jesu Brussel, Fonds Missions intérieures.
VA CdC, RSD 1845, 1861, 1865.
BAG, Bez 18, RSP 1888; Bez 38-38bis, DV 1800-1846; Bez 41, DV 1847-1864.
Digesta chronica collegiorum Congregationis Si Redemptoris provinciae Belgicae, 1830-1894, s.l.n.d.

Tabel II

Aantal communies uitgereikt per jaar in enkele Gentse kerken. 1830-1920.

Bron : LA 1830-1918
PA-Gent, LM's
Kloosterarchief der Franciscanen te Gent, Kloosterdagboek.
BAG, Bez 2, Bisschoppelijk Bezoek 1842-1850.
BAG, Dos 1, Question des cimetières (voor het jaar 1887).
Bulletin triennal des Frères mineurs de la province St. Joseph de Belgique 1911-1914, 1914-1922, Mechelen, 1914 en 1922.

Tabel III

Jaarlijkse opbrengst van het stoelgeld en wekelijks aantal betalende misgangers op de St.-Jan-Baptistparochie te Gent. 1904-1919.

Bron : PA St.-Jan-Baptist-Gent, Liber status animarum 1904-1934.

Tabel IV

Jaarlijkse opbrengst van het stoelgeld en wekelijks aantal betalende misgangers op de St.-Jacobsparochie te Gent. 1830-1866.

Bron : PA St.-Jacobs-Gent, La 1-4, Journael van ontfaenk van het interieur.

Tabel V

Verdeling der lijken (volwassen en kinderlijken) over gewijde en ongewijde grond voor enkele Gentse stadsparochies, per jaar. Absolute en procentuele getallen. 1873-1883.

Bron : BAG, Dos 1, Question des cimetières.

Tabel VI

Verdeling der lijken (volwassen en kinderlijken) over gewijde en ongewijde grond voor enkele Gentse stadsparochies, per parochie. Absolute en procentuele getallen. 1873-1883.

Bron : BAG, Dos 1, Question des cimetières.

Tabel VII

Jaarlijkse opbrengst der bijdragen voor, en jaarlijks aantal leden van de Broederschap van de Goede Dood onder de bescherming van de H. Familie op de St.-Jan-Baptistparochie te Gent. 1904-1919.

Bron : Idem als tabel III.

Tabel VIII

Lijktransporten te Gent naar stedelijke en buitenstedelijke begraafplaatsen per jaar. Absolute en procentuele getallen. 1886-1914.

Bron : Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la ville de Gand, Gent, 1886-1914. GUB, P 11

Tabel IX

Aantal burgerlijke begravingen t.o.v. totaal aantal begravingen op enkele Gentse parochies. 1880-1914.

Bron : PA-Gent, LM's
BAG, BXXII f 72 (CB 365) voor het jaar 1885.

Tabel X

Samenvatting in score-vorm der cijfergegevens over de steden en gemeenten in Oost-Vlaanderen, Gent uitgezonderd : communiefrequentie in 1847, roepingscijfer 1830-1914, broederschapsleven 1888-1895, collecte-opbrengsten 1865-1910, aantal leerlingen in het officieel lager onderwijs in 1880, onwettige geboorten en nataliteit 1830-1914, en politieke gezindheid 1884-1895.

Bron : A : BAG, Bez 22, Status animarum 1847.

B : BAG, Reg 48 a-d, Intrederegisters der seminaristen.

Archieven der orden en congregaties, intrederegisters.

C : Eerste, tweede en derde cijfer : BAG, Bez 17-20, RSP 1888.

Vierde cijfer : PA-St.-Baafs-Gent, Register "Genootschap der H. Familie voorgeschreven door Z.H. den Paus Leo XIII...", 1895-1930.

E : G. VERSPEYEN, Histoire des 25 premières années du Dénier de St. Pierre depuis sa restauration dans le diocèse de Gand 1860-1885, Gent, 1887. GUB, G 5050

Diocèse de Gand. Oeuvre du Dénier de St. Pierre. Compte-rendu de l'assemblée générale tenue à Gand le 17 janvier 1910, Gent, 1910. GUB G 16407(1-3)

F : BAG, VO77a, Recensement général de la population des écoles, 31.12.1880.

G en H : J. ART, Nataliteit en onwettige geboorten : een onontgonnen onderzoeksterrein in Bijdragen tot de Geschiedenis, LV 1-2, 1972, pp. 3-20.

J : T. LEGER, Tableau statistique des élections communales de novembre 1895 par un docteur en droit, Gent, 1896. GUB G 183868
IDEM, Tableau statistique des élections communales d'octobre 1884 par un docteur en droit, Gent, 1884. GUB, G 5674.

Tabel XI

Aantal communes per jaar uitgerekte in enkele Oostvlaamse steden en gemeenten. 1913-1918.

Bron : BAG, Ver 26bis, Paroisses du diocèse de Gand pendant la guerre 1914-1918. Statistique sur la situation religieuse et le déportations.

Tabel XII

Jaarlijkse opbrengst van het stoelgeld en wekelijks aantal betalende misgangers op de St.-Maartensparochie te Aalst en op de parochie van Lokeren-centrum. 1874-1919.

Bron : PA-St.-Maarten-Aalst, Kerkrekeningen.
PA-Lokeren-centrum, register : Stoelgeld.

Tabel XIII

Communiccijfers voor enkele Oostvlaamse provinciesteden. 1834-1922.

Bron : PA-St.-Hermes en St.-Maarten-Ronse; Dendermonde-centrum; Eeklo-centrum; O-L-V-St.-Niklaas; Rupelmonde en Zottegem : LM's
LA 1830-1914.
Kloosterarchief der Franciscanen te Eeklo en Lokeren : kloosterdagboek Digesta chronica collegiorum Congregationis Si Redemptoris provinciae belgicae, 1830-1894, s.l.n.d.
BAG, Bez 6-17, 19-23, 26-25, 29-31, DV en RSP
Bulletin triennal des Frères-Mineurs de la province St. Joseph de Belgique 1911-1914, Mechelen, 1914.
Idem 1914-1922, Mechelen, 1922.

TABEL I

Legende

a : O-L-V-St.-Pieters	n : St.-Amandsberg H. Hart
b : St.-Martinus	o : St.-Macharius
c : St.-Stefaan	p : St.-Pieters-Aalst
d : St.-Anna	q : St.-Coleta
e : St.-Niklaas	r : St.-Antonius-Heirnisse
f : St.-Salvator	s : Gentbrugge St.-Eligius
g : St.-Michiel	t : St.-Jan-Baptist
h : St.-Jacob	u : St.-Theresia-Muide
i : St.-Baafs	v : St.-Vincentius
j : Franciscanenkapel bij de Dampoort	w : St.-Amandsberg-Centrum
k : Meulestede	m in de tabel : missie
l : Ledeberg	ju in de tabel : jubileum met pasen
m : St.-Jozef	r in de tabel : missievernieuwing tijdens de paastijd

	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j
1830 (1)										
...										
1839	6200	4600	2800	2200	1400	4000	2800	5500	6000	
1840										
1841 (5)	8500	8500	5700	5000	2100	9000	4733	8000	9000	
1842	m (2)	m	m (3)	m	m	m	m (4)	m	m	
1843										
1844 (6)	6500	6200	4130	2600	1900	5600	4292	5700	7000	
1845 (7)	6100	6600	3660	2645	1967	5500	4376	5800	6700	
1846										
1847	8267	8166	4610	3300	2533	7925	5776	7530	10000	
	ju	ju	ju	ju	ju	ju	ju	ju	ju	
...										
1851 (8)	6250	7540	4100	3280	2340	5712	4309	5100	7235	
1852										

(1) Op St.-Salvator : 1/2 paasverzuimer, op St.-Jacobs en St.-Stefaan : 1/3, op O-L-V-St.-Pieters, St.-Martinus en St. Michiel : 1800, op St.-Anna : 1600, op St.-Niklaas : 1200.

(2) In 1840 : 3300 paascommunies

(3) In 1840 : 3400 paascommunies

(4) Plus 500 in de kloosters

(5) Totaal aantal missiecommunies in de stad : 64000. Gedurende het jubileum van 1842, voor de ganse stad : 33000.

(6) Totaal voor de ganse stad : 43922.

(7) Totaal voor de ganse stad : 43356.

(8) Gedurende het jubileum van 1850, voor de ganse stad : 80.000

1853	(9)	6900	7100	4564	3500	2270	6695	4500	6500	8126
1854	(10)	7440	7350	4563	4980	2429	6620	5000	6400	8164
...										
1857										670
1858	(11)									830
1859										750
1860	(12)									800
1861										1008
1862	(13)	5000								1049
1863										1170
1864										1080
1865										1350
1866										1350
1867										1420
1868										1470
1869		6000		1/2	1/2			1/2		1290
1870		$\frac{6000}{m}$	$\frac{2500}{m}$				$\frac{10500}{m}$	$\frac{10500}{m}$		1500

-
- (9) Totaal voor de ganse stad : 50555
(10) Totaal voor de ganse stad : 53296
(11) Gedurende het jubileum van Sint-Lieven, voor de ganse stad : 60000
(12) Totaal voor de ganse stad : 60000
(13) Gedurende het jubileum van Sint-Amandus, voor de ganse stad : 65000.

	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884
a	7427		6741		5957 (16)	5655	5966	5590	5351	5139	4977	4779	4756 (18)	4986
b					8000 m					3900	4361		4718 m	4441
c														
d														
e						2400							2000 m	
f	8300	9000	8200	8600	8710 (17)	8025	8000		7700	8300	7800	7500	8300 m	
g			5200	5000	4500	4200								
h										4000 m			4000 m	
i					2500 m				6200	6127	5698	5681	5570 (19)	5355 (21)
l			3400 m(14)		2000 F	1400 ju								
m			2400	2300	2300	2300	2330	2450	2375	2400				
n										1565				2300

(14) Met Allerheiligen : 1200

(16) Gedurende de missie van dat jaar : 5000

(17) Gedurende de missie van dat jaar : 3000

(18) Gedurende de missie van dat jaar : 8000

(19) Gedurende de missie van dat jaar : 6500

(20) Gedurende de missievernieuwing van dat jaar : 1500

(21) Gedurende de missievernieuwing van dat jaar : 2700

N.B. : De Franciscanenkapel bij de Dampoort (j) mocht na 1872 geen paascommunies meer verdelen. In 1871 werden er nog 1775 paascommunies uitgereikt, in 1872 : 1860.

	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897
a	5022	4907	4876	5239	5070	4534	4530	4391	4462	4287	4109	4229	4403
b	4500	4478	4470	4550	4392	4870 _m			5500 _m	4291		4136	
c	4112		3947										
d	3500				4500 _m								
e	2400												
f	7950	8150	7900	7700			7650	7800 (23)	8100 (23)	8700 (25)	7400 (23)	8600 (23)	
g			3000	3200	3400	3300	3600	3550	4000 (24)	3000	3200	3300	
h	4072	1/2	4000	1/2				4500 _m					
i	4900	4900	4800	4900	4950	5150	4930 (22)	4300	4700	4850	5300	4000	3700
k	700		550										
l	4000 _m		3500 _m									5800 _m	
m			3300										
n	1400												2375
o			3700										
p			3403										
q									1000 _m	800 _r			

(22) Gedurende de missie van dat jaar : 4400.

(23) Van deze paascommunies werden er in 1892 800 uitgereikt op St.-Theresia-Muide, in 1893 : 1400, in 1895 : 700, in 1896 : 850.

(24) Gedurende de missie van dat jaar : 5200.

(25) Gedurende de missie van dat jaar : 2500.

	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911
a	4207	4157	4141	4080	4450	4050	4115	4000	4000	4000	4000	4000	4000	4000
b		4350	3850	4714 _m	4000	4050	4009	4040	4045	3896	4069	4643	4219	4305
f	7000	7050	6325	7200 _m	7000			6800	6000	6000	6000	8000	5750	5780
g				4000	4000	3600 _m	3500	3500	3600	3500	3856			3610
i		3775	3700	3725	3680	3650	3550	3650	3500	3525	3500	3625	3700	3625
n			2900	2800	2700	2767	2825							
o							3359	3126	3225	3300	3250	3500	3460	3380
p										2700	2900	3100	3100	3150
q	1917	2138	2051	1974	2152	2251	2304	2284	2291	2416	2529 _m	2380	2335	3191
r				1500	1400	1449	1551	1545	1560	1600	1638	1767 (26)		
s							1200 _m	1200 _t						2000
t							6000	6050	5900	5800	5850	6975 _m	6300	
u										840	867	940	1734 _m	1625
v											500		1000	1800
w				3900 _m							4100 _m			

(26) Gedurende de missie van dat jaar : 1600.

	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	9120
a	4150	4350	5076						
b	4431	4358	4387	4554	4853	4659	4836	4848	
f	5780	5900	5900	6200	6500	6500	6300	6000	
g	3648								
i	3500	3475	3400	3250	3200	3150	3150	3125	
l			(27)						
n	4554	4808	4929						
o	3850			5000					
p	3345	3300	3400	3550	3700	3650	3560	2700	
q	2932	3052	3103	3121	3250	3356	4441	3152	
t				7000	7250	6500	8400	7231	8165
u			1600	1700	1850	1800			
v									1400

(27) Met Kerstdag 1914 : 1700 communies.

TABEL II

a	b	c	d	Legende
1835	11025			
1836		20000		a : jaartal
1837		17000		b : aantal communies verdeeld per jaar in de kerk van de Jezuïeten-residentie, Gent.
1838	12650	15000		c : aantal communies verdeeld per jaar in St-Michiels-Gent
1839	11000	16000		d : aantal communies verdeeld per jaar in de kapel der Franciscanen aan de Dampoort.
1840	13800	17000		e : aantal communies verdeeld per jaar in de Franciscanerkerk-Gent
1841	15560	23000		f : aantal communies verdeeld per jaar in St-Jozef-Gent
1842	10550	23000		g : aantal communies verdeeld per jaar in St-Baafs-Gent
1843		23000		h : aantal communies verdeeld per jaar in H. Kerst-Gent
1844	22400			j : aantal communies verdeeld per jaar in St-Theresia-Gent
1845	23200			k : aantal communies verdeeld per jaar in Gentbrugge-centrum
1846	30000			l : aantal communies verdeeld per jaar in H. Hart-St.-Amandsberg
1847	30860			m : aantal communies verdeeld per jaar in St.-Eligius-Gentbrugge
1848	37600			n : aantal communies verdeeld per jaar in St.-Antonius-Gent
1849	43200			o : aantal communies verdeeld per jaar in St.-Jan-Baptist-Gent
1850	38400			p : aantal communies verdeeld per jaar in St.-Coleta-Gent
1851	38400			q : aantal communies verdeeld per jaar in St.-Martinus-Gent
1852	39600			r : aantal communies verdeeld per jaar in St.-Macharius-Gent
1853				s : aantal communies verdeeld per jaar in O-L-V-St.-Pieters-Gent
1854				t : aantal communies verdeeld per jaar in St.-Pieters-Aalst
1855	38900			
1856				
1857			3934	
1858	65000		4255	

a	b	c	d	e	f	g
1859	68000		4250	80000		
1860	25650		4750			
1861	25900		8538			
1862	25540		9154			
1863	27650		9650	84850		
1864	42200		12850	100400		
1865	36700		10200			
1866	41200		11800	79300		
1867	40600		9900	65700		
1868	35800		9200	65000		
1869	40600	52000	9000	65000		
1870	39000	48000	10800	64000		
1871	35500		13800	55000		
1872	32000		14975	59000		
1873	35000		10200	60000	17600	
1874	37500		12500	58000	18050	
1875	35200		11960	62000	17800	
1876	31000		12750	66000	17500	
1877	32000			64000	20500	
1878	33200	35900		51000	19000	
1879	27000			57000	18300	52000
1880	35000			54000		51500
1881	39300					53500
1882	38200					54580
1883	41800					55100
1884	45600					51000
1885	45600					55000
1886	49500			55000		51600
1887	47900			53000		48000
1888	48400			59000		48000
1889	42000			58000		49000
1890	42000	39400		59000		46000

	a	b	c	e	g	h	j	k	l
1891	40100		28250	57000	48500				
1892	39000			59000	47300	49000	8200	17050	15350
1893	42600				47500	48000	9500	17780	14700
1894	40700	29300		67000	47000	52000	9000	18250	15500
1895	41650	29800			48000	51000	8400	17900	14600
1896	41000	30000			46000	47000	8300	18950	13600
1897	38500	29400			42000	43000	6800	19450	15900
1898	39600					44000	7000	20100	14700
1899	38000			59000	41150	42000	7000	22100	14700
1900	36680			58300	38620	45000	6850	24795	14700
1901	39500	32500		55700	38480	45000	8000	26450	15650
1902	41000	28500		52700	38300			27700	16700
1903	45600	27000		53100	37500			28450	16400
1904	49000	26000			37100			28350	16200
1905	49600	25000		51300	34000	54000		27400	16500
1906	41000	23000		54200	35100	52000		29150	
1907	43850	25162		53800	36600			31150	
1908		28975		56100	37800			33700	
1909	49610			56100	44150	60000			
1910	56200			59000	47000	59000	13100		32100
1911	54500	25000		64550	58600	64000	18500		43700
1912	66500	28000		65000	58300	62000	19800		49500
1913				65750	61550	60000	22300		58800
1914				66000	78565	73000	30000		69000
1915	79300			86600	90120	94000	35000		72000
1916				99000	89000	101000	37700		82000
1917				103900	90135	110000	38800		90000
1918				165000	98400	97150	37400		82000
1919		36075		86000	77103	71000	28100		72000
1920				89000	76100	69000	29200		68000
1921		32500		91000	75000	70000	28000		64000

a	m	n	o	p	q	r	s	t
1901		10250						
1902	6200	10450		14700	16200			
1903	6800	10400		14900				
1904	7800	11500	49000	15508	17450	24600		
1905	8600	11250	48000	13500	18928	24400		
1906	9100	10950	46000	15700	18075	30000		
1907	8300	11200	53000	17600	18435	33100	21900	
1908		11600		18050	18925	37000	23000	25220
1909		14850	61000	20000	19500	42100	26600	
1910			62000	21650	21600	38100	29100	29900
1911				25400	24800	39900	33300	32350
1912			68000	26500	25100	35000	33600	34325
1913				24800	25200	38500	46000	34100
1914	13500		70000	36850	36830	50700	54600	45000
1915	19500		98000	43900	43500	59200	85800	63850
1916	22500		91000	53900	50000	67500	89200	68400
1917			93000	69500	43000	66000	88500	73700
1918				68000	49500	66000	96500	71500
1919				52400	45000	46000	67500	57600
1920				60450	46000	44000	64000	55200
1921			87000	56900	48500		65500	

TABEL III

Legende

- a : jaar
 b : opbrengst stoelgeld per jaar in F
 c : aantal betalende misgangers per jaar
 d : aantal betalende misgangers per zondag
 e : aantal inwoners

a	b	c	d	e
1904	4660	186400	3584	18500
1905	5033	201320	3871	19000
1906	4921	196840	3785	19100
1907	4858	194320	3736	
1908	4676	187040	3696	
1909	4977	199080	3828	
1910	4949	197960	3806	
1911	4837	193480	3720	
1912	4302	172080	3309	20373
1913	4422	176880	3401	
1914	4314	172560	3318	20000
1915	4474	178960	3441	20960
1916	4500	180000	3461	
1917	4572	182880	3516	20353
1918	4632	185280	3563	20353
1919	4594	183760	3341	21000

TABEL IV

Legende

a : jaartal.

b : opbrengst stoelgeld in F

c : x 40

d : : 52 = aantal betalende misgangers per week.

a	b	c	d	a	b	c	d
1830	3327	133080	2559	1849	4503	180120	3463
1831	2975	119000	2288	1850	4089	163560	3145
1832	3181	127240	2446	1851	4324	172960	3326
1833	3370	134800	2592	1852	4239	169400	3257
1834	3837	153480	2951	1853	4253	170120	3271
1835	3869	154760	2976	1854	4576	183040	3520
1836	3500	140000	2692	1855	4065	162600	3126
1837	3458	138320	2660	1856	4972	162880	3132
1838	3516	140640	2704	1857	4110	164400	3161
1839	3754	150160	2887	1858	4098	163920	3152
1840	3920	156800	3015	1859	4255	170200	3273
1841	4067	162680	3128	1860	4039	161560	3106
1842	4196	167840	3227	1861	3838	153520	2952
1843	4488	179520	3452	1862	4079	163160	3137
1844	4389	175560	3376	1863	4493	179720	3456
1845	4218	168720	3244	1864	4520	180800	3476
1846	4194	167720	3225	1865	4927	197080	3790
1847	4089	163560	3145	1866	5364	214560	4126
1848	4129	165160	3176				

TABEL V

Legende

- a : jaartal
 b : aantal volwassenen begraven in gewijde grond, absolute getallen en percenten.
 c : aantal kinderen begraven in gewijde grond, absolute getallen en percenten.
 d : aantal volwassenen begraven in ongewijde grond, absolute getallen en percenten.
 e : aantal kinderen begraven in ongewijde grond, absolute getallen en percenten
 f : totaal aantal begravenen in absolute getallen.

a	b	c	d	e	f
1873	232 40.2	140 24.2	38 6.5	167 28.9	577
1874	197 33.8	272 46.2	16 2.7	97 16.6	582
1875	501 38.9	543 42.2	48 3.7	194 15.0	1286
1876	458 37.0	513 41.5	69 5.5	196 15.8	1236
1877	1059 37.4	1208 42.7	98 3.4	461 16.3	2826
1878	930 35.8	1002 38.6	80 3.0	583 22.4	2595
1879	1057 35.6	1219 41.1	105 3.5	584 19.6	2965
1880	1035 34.0	1287 42.2	73 2.3	649 21.3	3044
1881	...	...	...	...	...
1882	1031 38.9	979 36.9	96 3.6	543 20.4	2649
1883	1064 35.7	1105 37.1	89 2.9	717 24.1	1975

TABEL VI

a	b	c	d	e	f	g	h	Legende
St.-Michiel	51	28.9	79	5.6	14	20	1123	a : parochie
St-Niklaas	54	24.5	79	9.8	11.1	20	558	b : volwassenen in gewijde grond percenten
St-Jacobs	39.9	35.0	74.0	3.5	21.4	25.0	1151	c : kinderen in gewijde grond percenten
St-Baafs	42.1	43.7	85.0	3.4	10.5	14.0	1460	d : totaal begravenen in gewijde grond, percenten
St-Anna	42.9	30.2	73.0	3.9	22.8	26.8	1149	e : volwassenen in ongewijde grond percenten
St-Elisabeth	47.1	31.3	78.0	6.5	14.9	21.0	730	f : kinderen in ongewijde grond percenten
St-Jozef	25.0	56.8	81.0	1.8	16.2	19.0	1206	g : totaal begravenen in ongewijde grond, percenten
St-Stefaan	39.7	37.7	77.0	3.3	19.2	22.0	1297	h : totaal begravenen, absolute ge- tallen.
St-Martinus	39.9	28.9	68.0	6.9	24.2	31.0	2676	
St-Jan-Baptist	26.7	50.5	77.0	2.1	20.5	22.0	3185	
St-Salvator	28.4	32.9	61.0	1.9	36.6	38.6	2886	
St-Macharius	34.4	36.5	70.0	1.7	27.3	29.0	1109	
Meulestede	68.2	10.5	78.0	0	21.1		104	
O-L-V-St-Pieters	39.2	57.1	96.0	0.7	2.8	3.5	2135	
Totaal	36.8	39.6	76.4	3.4	20.0			

TABEL VII

Legende

- a : jaartal
 b : jaarlijkse opbrengst bijdragen
 c : aantal leden van de broederschap

a	b	c
1904	19813	9525
1905	20145	9685
1906	20160	9692
1907	20395	9805
1908	20394	9804
1909	20232	9726
1910	20416	9815
1911	20589	9898
1912	19996	9613
1913	19929	9581
1914	18456	8873
1915	14515	6978
1916	14077	6767
1917	16525	7944
1918	18111	8707
1919	18405	8848

TABEL VIII

Legende

a : jaar

b : aantal overlijdens voor de ganse stad

c : aantal overledenen begraven te Gent

d : aantal overledenen begraven te Gent, percenten

a	b	c	d	a	b	c	d
1886	3842	1689	43.9	1901	3466	1707	49.2
1887	3723	1679	45.0	1902	3211	1662	51.7
1888	3711	1721	46.3	1903	3210	1724	53.7
1889	3906	1836	47.0	1904	3374	1762	52.2
1890	3809	1737	45.6	1905	3003	1489	49.5
1891	3863	1841	47,6	1906	3141	1522	48.4
1892	3774	1810	47.9	1907	2892	1424	49.2
1893	3720	1870	50.2	1908	3005	1499	49.8
1894	3153	1548	49.0	1909	3108	1394	44.8
1895	3809	1932	50.7	1910	3099	1405	45.3
1896	3153	1566	49.6	1911	3304	1486	49.8
1897	3175	1584	49.8	1912	2626	1402	53.3
1898	3241	1616	47.8	1913	2874	1415	49.2
1899	3483	1739	49.9	1914	2765	1337	48.3
1900	3692	1786	48.3				

TABEL IX

Legende

- a : jaartal
 b : aantal burgerlijke begravingen op St.-Baafs
 c : totaal aantal begravingen op St.-Baafs
 d : aantal burgerlijke begravingen op St.-Michiel
 e : totaal aantal begravingen op St.-Michiel
 f : aantal burgerlijke begravingen op St.-Martinus
 g : totaal aantal begravingen op St.-Martinus
 h : aantal burgerlijke begravingen op St.-Antonius-Heirnisse
 i : totaal aantal begravingen op St.-Antonius-Heirnisse
 j : aantal burgerlijke begravingen op St.-Pieters-Buiten
 k : totaal aantal begravingen op St.-Pieters-Buiten
 l : aantal burgerlijke begravingen op St.-Jan-Baptist
 m : totaal aantal begravingen op St.-Jan-Baptist
 n : aantal burgerlijke begravingen op St.-Theresia-Muide
 o : totaal aantal begravingen op St.-Theresia-Muide
 p : aantal burgerlijke begravingen op St.-Macharius

a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p
1880	5	217													
1881	3	253													
1882	5	204													
1883	6	220													
1884	7	182													
1885	5	165				20									
1886	5	164													
1887	3	155	2	118											
1888	6	157	1	93											
1889	6	154	2	99											
1890	6	129	3	117											
1891	4	121	0	99											
1892	11	121	0	101											
1893	2	137													
1894	7	113	2	78											
1895	5	112													
1896	4	120													

1897	5	120																		
1898	5	120																		
1899	3	89																		
1900	5	104																		
1901	3	80																		
1902	4	88																		
1903	4	98			3	117	1	32												
1904	3	80			5	160	0	32												
1905	5	80			4	141	2	50			2	292								
1906	10	124	2	66	6	142	2	33			3	317								
1907	7	105			4	128	3	41				268								
1908	5	123	1	81	3	150	0	45	1	72		327								
1909	6	104			7	124	3	48												
1910	3	112			5	129	3	46						5	29					
1911	4	104			5	136														
1912	4	96			5	135			1	70										3
1913	5	101			4	126														
1914	9	102			6	124														3

TABEL X

Legende

A : Aantal gemeentes verdeeld per communicant in 1847

score 1	:	10 of meer gemeentes per communicant
2	:	5 à 9
3	:	4
4	:	3
5	:	2

B : Relatieve roepingscijfers voor de perioden 1835-1855 (eerste cijfer), 1856-1875 (tweede cijfer), 1876-1895 (derde cijfer) en 1896-1914 (vierde cijfer). Het totaal aantal roepingingen voor die perioden werd vergeleken met de inwonertallen der gemeentes voor de jaren 1846, 1866, 1885 en 1905 (aantal inwoners gedeeld door het aantal roepingingen).

score 1	:	99 of minder inwoners vereist voor één roeping
2	:	100 à 199
3	:	200 à 299
4	:	300 à 399
5	:	400 à 499
6	:	500 of meer
7	:	geen roeping

C, eerste, tweede en vierde cijfer : Relatieve ledentallen der broederschapen van de H. Maagd a° 1888 (eerste cijfer), van de H. Franciscus-Xaverius a° 1888 (tweede cijfer) en van het Genootschap van de H. Familie a° 1895 (vierde cijfer). De ledentallen werden vergeleken met de bevolkingscijfers der gemeentes voor dezelfde jaren.

score 1	:	2 à 5 inwoners voor één lid
2	:	6 à 10
3	:	11 à 15
4	:	16 à 20
5	:	21 à 25
6	:	26 of meer
7	:	geen leden.

C, derde cijfer : Relatieve ledentallen van de broederschap van het H. Hart a° 1888 (derde cijfer). De ledentallen werden vergeleken met de bevolkingscijfers der gemeentes voor hetzelfde jaar.

score 1	:	meer dan de helft der inwoners is lid
2	:	2 à 3 inwoners voor één lid
3	:	4 à 5
4	:	6 à 10
5	:	11 à 20
6	:	21 of meer
7	:	geen leden.

D : Totaal der voorgaande scores (A + B + C = D)

E : Opbrengst van de St.-Pieterspenning voor de jaren 1860-1885 (eerste cijfer) en 1886-1910 (tweede cijfer). De opbrengsten werden vergeleken met het inwonertal der gemeenten in 1885 en 1910.

score	periode 1860-1885	periode 1886-1910
1	5 F of meer per inwoner	3 F of meer per inwoner
2	4 à 5 F	2,6 à 3 F
3	3 à 4 F	2,1 à 2,5 F
4	2 à 3 F	1,6 à 2 F
5	1 à 2 F	1 à 1,5 F
6	0 à 1 F	0 à 1 F

F : Lagere-schoolbevolking in 1880

score 1	:	geen scholieren in het officieel lager onderwijs
2	:	1 à 10 % der scholieren bezoekt een officiële lager school
3	:	11 à 20 %
4	:	21 à 30 %
5	:	31 à 40 %
6	:	meer dan 40 %

G : Aantal onwettige geboorten t.o.v. het totaal aantal geboorten voor de perioden 1830-1850 (eerste cijfer), 1851-1870 (tweede cijfer), 1871-1890 (derde cijfer), en 1891-1910 (vierde cijfer).

score 1	:	31 of meer geboorten voor één onwettige geboorte
2	:	26 à 30
3	:	21 à 25
4	:	16 à 20
5	:	11 à 15
6	:	5 à 10

H : Aantal geboorten t.o.v. het inwonertal voor de perioden 1830-1850 (eerste cijfer), 1851-1870 (tweede cijfer), 1871-1890 (derde cijfer) en 1891-1910 (vierde cijfer).

score 1	:	5 inwoners voor één geboorte
2	:	6
3	:	7
4	:	8
5	:	9
6	:	10 of meer

I : Totaal der voorgaande scores (A + B + C + E + F + G + H = I)

J : Gemeenten die voor of na 1884 of 1895 een niet-katholiek gemeentebestuur hadden.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
AAIGEM	2	3-5-3-2	5-2-2-2	26	4-2	2	4-4-1-2	3-3-3-2	56	
AALST	2	4-3-3-3	4-6-2-3	30	3-6	4	5-3-4-4	2-1-1-2	65	
AALTER	2	6-6-3-3	6-6-4-2	38	4-4	3	4-2-3-4	3-1-2-2	70	
ADEGEM	2	6-4-2-2	3-3-4-6	32	4-4	2	1-1-1-3	5-3-3-1	59	
AFSNEE	2	2-1-2-2	7-7-1-1	25	4-4	-	4-1-1-1	3-2-6-4	55+	
AMOUGIES	4	3-6-7-6	7-7-3-4	47	6-4	6	5-5-6-3	3-2-6-4	97	*
APPELS	3	5-4-4-2	6-7-1-5	37	4-6	5	5-4-4-3	3-1-3-1	76	
APPELTERRE-EICHEM	2	6-3-5-2	3-4-3-3	31	2-3	2	5-1-1-1	3-2-3-1	56	
ASPELARE	2	6-6-3-3	4-7-2-2	35	3-3	2	3-1-5-1	3-3-2-1	62	*
ASPER	2	2-4-2-2	3-2-2-2	21	3-3	2	1-4-5-2	4-2-2-1	50	
ASSENEDE	3	6-3-5-3	6-6-6-6	44	5-5	3	3-4-6-4	2-1-2-2	81	*
ASTENE	2	6-3-4-4	5-7-4-3	38	4-2	2	1-3-3-3	3-1-1-1	62	
BAAIGEM	2	7-7-4-6	2-2-2-1	33	3-2	3	5-1-1-3	4-1-4-2	62	
BAARDEGEM	4	7-4-2-2	4-4-7-1	35	4-4	3	1-4-2-1	2-3-1-2	62	
BAASRODE	4	7-6-6-2	6-4-+-3	38+	4-5	3	3-2-3-2	2-1-2-1	65	
BALEGEM	3	7-6-5-4	4-6-5-5	45	4-5	3	6-5-4-4	3-1-2-1	83	
BAMBRUGGE	4	3-6-2-4	4-7-2-4	36	4-3	2	6-1-3-1	3-3-1-1	64	
BASSEVELDE	3	3-6-2-3	5-6-5-2	35	4-6	3	5-5-6-6	4-2-3-3	80	
BAVEGEM	4	6-7-6-7	6-7-2-1	46	5-4	2	5-4-4-4	5-1-2-1	83	*
BAZEL	1	6-6-2-2	2-5-2-1	25	4-1	2	2-4-4-4	1-1-3-1	48	
BEERLEGEM	1	2-4-2-3	7-7-3-1	30	1-1	1	5-6-5-3	6-5-4-1	68	
BELLEM	2	6-6-3-1	3-1-4-3	29	5-3	1	1-1-2-4	3-1-2-2	54	
BELSELE	2	2-3-2-2	6-7-5-3	32	3-3	1	2-1-3-2	3-1-1-1	53	
BERCHEM	2	4-6-5-5	6-7-3-2	40	4-2	6	4-5-6-4	4-2-2-2	81	*
BERLARE	2	6-5-5-4	6-4-4-3	39	5-4	3	1-3-3-3	2-1-1-1	66	
BEVERE	2	2-2-2-6	4-1-1-3	23	3-2	3	5-5-4-3	4-2-1-4	59	

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
BEVEREN-WAAS	2	3-3-2-3	6-3-1-3	26	1-1	1	1-3-3-3	2-2-1-1	45	
BOEKHOUTE-WATERDIJK	4	7-6-6-6	5-6-4-7	51	3-5	3	4-2-5-5	3-1-2-2	79	
BORSBEKE	2	6-6-6-2	5-7-2-3	39	4-3	2	6-2-4-1	3-3-2-1	70	
BOTTELARE	2	6-5-1-6	7-4-2-2	35	2-3	2	5-2-1-1	3-2-2-1	52	*
BUGGENHOUT	3	6-6-4-5	6-3-7-6	44	4-5	2	2-3-2-3	1-1-1-1	71	
BURCHT	4	7-7-6-6	6-6-5-7	54	5-6	4	1-3-4-4	1-1-1-1	78	
BURST	2	4-3-4-2	3-7-2-1	28	2-3	2	6-1-3-2	5-5-2-1	60	*
DAKNAM	2	7-3-4-3	3-7-4-1	34	5-4	5	1-1-2-3	2-2-1-2	62	
DEFTINGE	2	6-4-2-3	4-3-2-1	27	4-3	2	4-2-3-3	3-2-3-2	58	
DEINZE	2	4-3-5-3	6-7-4-6	40	4-4	3	5-4-4-2	4-1-2-3	76	
DE KLINGE	2	3-6-7-2	2-6-4-2	34	4-5	3	4-1-5-4	2-1-1-1	65	
DENDERBELLE	2	4-3-1-2	5-7-3-1	28	4-4	3	2-3-1-1	2-1-2-1	52	
DENDERHOUTEM	2	4-6-3-4	4-2-3-6	34	5-5	3	1-2-2-1	3-2-2-2	62	
DENDERLEEUEW	2	6-6-5-3	4-7-3-2	38	5-4	2	2-3-2-3	2-2-1-1	63	
DENDERMONDE	3	3-3-4-3	3-7-5-2	33	1-1	3	5-5-5-5	2-1-1-2	65	
DENDERWINDEKE	2	3-4-3-2	4-7-3-2	30	1-4	2	4-1-5-4	3-2-2-2	60	
DE PINTE	-	- - 3-5	3-4-4-3		1-1	3	- 1-1-1	- - 2-1		
DESTELBERGEN	2	4-6-2-2	6-7-4-4	37	4-5	3	1-2-3-4	3-2-1-2	67	
DESTELDONK	2	4-3-2-3	3-2-2-2	23	4-3	1	1-1-2-4	4-5-1-3	52	
DEURLE	2	7-6-3-2	3-2-7-2	34	3-1	2	1-1-1-2	2-2-1-2	52	
DIKKELE	4	7-7-3-4	2-7-+1	35+	4-3	-	6-3-5-1	3-3-1-4	68+	
DIKKELVENNE	4	6-6-3-5	6-6-4-5	45	4-4	4	6-5-4-4	3-2-2-1	84	
DOEL	2	7-5-3-2	6-7-4-1	32	2-4	3	2-1-4-3	2-1-3-3	65	
DRONGEN	2	3-2-4-2	3-6-4-3	29	3-4	1	2-1-1-2	5-3-3-2	56	
EDELARE	-	1-3-2-6	2-7-3-1	25+	4-1	1	6-3-6-1	2-3-4-1	57+	
EKKLO	2	3-3-2-2	5-7-5-1	30	1-1	2	4-1-4-4	3-2-2-2	56	

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
EINE	2	5-2-2-2	1-2+-+2	18+	1-1	3	5-1-4-1	3-3-2-2	44+	
EKE	2	6-6-3-2	3-2-5-2	31	1-1	1	2-1-1-2	3-2-1-1	47	
EKSAARDE	2	6-6-3-3	4-1-+-+2	27+	3-4	3	1-1-3-4	2-3-1-3	55	
ELENE	3	3-7-6-3	3-7-7-2	41	3-2	2	6-1-3-2	6-3-3-2	66	
ELSEGEM	2	6-6-4-6	7-3-3-2	39	4-2	1	4-4-4-1	4-3-2-2	70	
ELST	3	6-4-2-2	6-7-2-3	35	3-3	3	5-3-5-4	3-2-3-3	59	
ELVERZELE	2	5-2-1-2	2-4-3-1	22	2-1	1	1-4-2-2	1-1-1-1	39	
ENAME	3	5-2-3-2	3-1-+-+2	21+	3-3	3	5-6-4-1	3-3-1-2	49+	*
EREMBODEGEM	2	6-6-6-4	6-6-3-5	44	3-4	4	2-1-3-2	2-1-2-1	69	
ERONDEGEM	3	7-3-2-1	2-7-1-3	29	1-2	2	3-2-1-1	4-1-4-1	51	
ERPE	4	2-3-2-2	7-7-4-1	32	4-5	2	4-1-1-1	4-1-1-1	57	
ERTVELDE	2	3-6-2-2	5-6-6-4	36	2-1	2	3-2-5-4	3-2-1-2	63	
ERWETEGEM	3	4-5-3-2	7-1-2-2	29	3-3	3	4-2-3-3	5-3-4-2	61	
ETIKHOVE	2	6-3-3-2	5-3-3-4	31	3-2	2	5-4-5-4	4-2-2-3	52	
EVERGEM	2	3-3-3-3	6-6-7-1	29	3-4	2	1-1-1-2	5-3-1-1	53	
GAVERE	2	6-2-2-3	5-7-4-4	35	1-3	3	6-4-5-5	3-3-2-2	72	
GENTBRUGGE	5	6-6-6-6	4-7-1-6	47	5-6	4	1-4-5-4	2-1-1-3	83	
GERAARDSBERGEN	1	2-3-2-3	6-7-2-6	32	3-5	3	4-5-5-4	3-1-1-2	67	
GIJZEGEM	2	7-5-4-4	6-7-3-3	41	1-2	3	3-1-1-1	4-2-2-2	63	
GIJZENZELE	2	5-7-7-6	3-2-7-2	41	5-4	2	3-1-4-2	3-1-2-1	69	
GODVEERDEGEM	3	6-6-4-1	7-2-1-1	31	3-3	2	3-1-3-1	3-3-2-2	57	
GOEFFERDINGE	2	3-6-3-5	2-4-1-4	30	3-2	1	4-3-5-4	3-2-4-3	64	
GONTRODE	2	7-7-5-6	4-7-1-2	41	2-3	4	2-3-5-3	6-3-3-2	77	
GOTTEM	4	7-7-5-3	3-7-2-1	39	4-5	2	1-1-4-1	4-5-3-2	70	
GRAMMENE	2	7-6-6-2	3-7-4-1	38	5-4	3	1-1-3-1	4-2-1-1	64	
GREMBERGEN	3	6-4-6-3	4-7-5-2	40	4-4	2	1-2-4-3	2-1-1-1	65	

	: A :	B :	C ::	D ::	E :	F :	G :	H ::	I ::	J
GRIMMINGE	: 4 :	6-6-3-6 :	2-7-7-1 ::	42 ::	1-1 :	2 :	1-1-1-3 :	2-5-1-2 ::	62 ::	
GROTENBERGE	: 2 :	6-5-4-4 :	3-2-1-3 ::	30 ::	4-4 :	2 :	5-3-4-1 :	6-1-3-3 ::	66 ::	
HAALTERT	: 2 :	2-3-3-3 :	3-7-2-2 ::	27 ::	4-5 :	3 :	4-1-1-1 :	3-3-2-1 ::	55 ::	
HAASDONK	: 2 :	3-5-2-3 :	3-2-2-2 ::	24 ::	1-1 :	1 :	2-2-2-3 :	3-1-3-1 ::	44 ::	
HAMME	: 2 :	3-3-2-3 :	5-7-2-1 ::	28 ::	4-4 :	3 :	2-3-3-3 :	2-1-1-1 ::	50 ::	
HANSBEKE	: 2 :	5-3-3-3 :	5-3-2-2 ::	28 ::	1-1 :	2 :	1-1-2-3 :	6-5-4-2 ::	54 ::	
HELDERGEM	: 3 :	6-5-6-6 :	7-7-4-2 ::	46 ::	4-4 :	2 :	5-5-3-2 :	4-1-1-1 ::	78 ::	*
HEMELVEERDEGEM	: 2 :	7-7-5-5 :	2-6-3-2 ::	39 ::	3-1 :	2 :	6-1-2-1 :	4-4-4-3 ::	70 ::	
HERDERSEM	: 2 :	7-3-3-6 :	3-1-3-2 ::	30 ::	2-2 :	2 :	3-1-2-1 :	2-2-3-2 ::	52 ::	
HERZELE	: 2 :	6-7-4-2 :	3-7-2-4 ::	37 ::	4-3 :	2 :	6-5-4-1 :	3-1-2-2 ::	70 ::	
HEURNE	: 3 :	4-2-2-3 :	2-7-2-1 ::	26 ::	1-1 :	3 :	4-1-4-1 :	3-3-2-1 ::	50 ::	*
HEUSDEN	: 2 :	6-3-3-4 :	6-7-5-6 ::	42 ::	2-6 :	4 :	2-3-4-5 :	3-1-1-1 ::	74 ::	*
HILLEGEM	: 3 :	6-4-3-4 :	4-3-2-1 ::	30 ::	5-4 :	2 :	5-3-4-1 :	2-2-2-1 ::	61 ::	*
HOFSTADE	: 2 :	7-3-2-2 :	2-1-5-1 ::	25 ::	2-4 :	3 :	4-1-1-1 :	5-2-2-1 ::	51 ::	*
HUISSE	: 2 :	6-6-3-3 :	2-2-3-3 ::	30 ::	1-1 :	1 :	3-3-3-1 :	3-3-3-1 ::	53 ::	
HUNDELGEM	: 4 :	7-2-7-4 :	7-7-3-2 ::	43 ::	5-6 :	6 :	--6-6-4 :	--2-3-3 ::	84 ::	*
IDDERGEM	: 2 :	1-5-5-4 :	5-2-2-3 ::	29 ::	3-3 :	2 :	1-1-5-3 :	3-3-2-2 ::	57 ::	
IDEGEM	: 2 :	6-5-3-2 :	7-7-2-2 ::	36 ::	3-1 :	3 :	5-4-5-2 :	3-4-3-2 ::	71 ::	*
IMPE	: 2 :	4-7-4-2 :	7-7-5-1 ::	39 ::	4-2 :	2 :	6-4-1-1 :	5-3-1-3 ::	71 ::	*
KALKEN	: 2 :	7-3-2-2 :	4-3-6-2 ::	31 ::	5-4 :	4 :	1-1-3-3 :	3-2-2-1 ::	60 ::	
KALLO	: 3 :	6-6-3-6 :	5-1-3-4 ::	37 ::	3-5 :	6 :	3-2-4-4 :	2-1-2-2 ::	71 ::	*
KAPRIJKE	: 2 :	6-5-2-2 :	7-7-4-3 ::	38 ::	3-2 :	3 :	2-3-5-5 :	4-3-4-3 ::	75 ::	*
KEMZEKE	: 2 :	5-3-2-2 :	4-2-5-4 ::	29 ::	1-3 :	2 :	4-3-5-5 :	3-1-1-1 ::	58 ::	
KERKSKEN	: 2 :	6-3-6-3 :	7-1-2-1 ::	31 ::	4-5 :	2 :	1-1-1-1 :	3-2-1-1 ::	53 ::	
KIELDRECHT	: 2 :	6-6-3-4 :	3-7-2-2 ::	35 ::	3-4 :	2 :	4-2-4-5 :	1-1-2-1 ::	64 ::	
KLUIZEN	: 2 :	7-6-6-2 :	4-3-4-1 ::	35 ::	3-3 :	1 :	1-1-4-4 :	3-1-2-2 ::	60 ::	

	: A :	B :	C ::	D ::	E :	F :	G :	H ::	I ::	J
KNESSELARE	: 2 :	6-3-2-2 :	3-3-5-1 ::	27 ::	4-3 :	3 :	3-1-3-3 :	3-2-2-1 ::	55 ::	
KRUIBEKE	: 2 :	6-6-5-4 :	6-2-1-2 ::	34 ::	3-2 :	2 :	4-5-4-4 :	1-1-1-1 ::	62 ::	
KRUISSHOUTEM	: 2 :	6-6-3-3 :	4-3-6-2 ::	35 ::	4-2 :	2 :	4-1-2-2 :	4-2-2-1 ::	61 ::	
KWAREMONT	: 5 :	6-6-5-2 :	4-7-1-4 ::	40 ::	4-1 :	4 :	5-5-6-6 :	4-2-3-2 ::	82 ::	
LAARNE	: 2 :	6-3-2-4 :	6-7-4-5 ::	39 ::	5-5 :	2 :	3-2-2-3 :	2-2-1-1 ::	67 ::	
LANDEGEM	: 1 :	4-2-3-2 :	3-4-5-1 ::	25 ::	3-2 :	4 :	1-1-1-2 :	5-2-2-2 ::	50 ::	
LANDSKOUTER	: 3 :	6-7-2-6 :	3-7-7-2 ::	43 ::	3-3 :	6 :	5-1-5-4 :	3-2-2-2 ::	79 ::	
LEBBEKE	: 3 :	6-2-4-3 :	6-7-6-1 ::	38 ::	5-6 :	2 :	3-2-2-1 :	2-1-1-1 ::	64 ::	
LEDE	: 2 :	2-2-4-3 :	1-1-+-2 ::	17+ ::	3-4 :	3 :	4-3-2-1 :	2-2-2-1 ::	44+ ::	
LEDEBERG	: 5 :	6-6-6-6 :	6-6-6-6 ::	53 ::	6-6 :	6 :	5-5-5-5 :	1-1-1-4 ::	98 ::	*
LEEUWERGEM	: 3 :	2-6-2-2 :	2-7-7-2 ::	33 ::	3-2 :	1 :	5-2-5-1 :	6-2-4-3 ::	67 ::	
LEMBEKE	: 2 :	7-6-2-2 :	7-7-6-2 ::	41 ::	3-3 :	2 :	2-4-5-5 :	4-2-3-1 ::	75 ::	
LEMBERGE	: 3 :	7-4-5-1 :	2-7-7-1 ::	37 ::	1-2 :	- :	3-1-1-3 :	4-6-2-2 ::	62 ::	
LETTERHOUTEM	: 3 :	7-2-3-1 :	4-7-7-4 ::	38 ::	4-3 :	5 :	5-5-3-3 :	4-3-2-1 ::	76 ::	*
LEUPEGEM	: 3 :	7-6-4-6 :	4-7-4-1 ::	41 ::	3-3 :	5 :	5-5-5-3 :	2-3-1-3 ::	80 ::	*
LIEFFERINGE	: 4 :	1-3-3-1 :	2-7-1-1 ::	23 ::	4-3 :	1 :	2-5-6-1 :	2-1-2-1 ::	51 ::	*
LOCHRISTI	: 2 :	5-2-3-3 :	5-6-3-4 ::	33 ::	3-4 :	2 :	1-3-2-3 :	2-2-1-2 ::	58 ::	
LOKEREN	: 2 :	3-3-3-3 :	4-7-+-3 ::	28+ ::	4-5 :	4 :	3-4-5-5 :	2-1-1-1 ::	63+ ::	*
LOTENHULLE	: 4 :	6-4-2-5 :	2-7-1-1 ::	32 ::	3-2 :	3 :	4-2-2-3 :	4-2-3-3 ::	63 ::	
LOVENDEGEM	: 2 :	4-4-3-3 :	4-4-1-1 ::	26 ::	2-5 :	2 :	1-1-1-1 :	5-3-2-1 ::	50 ::	
MAARKE-KERKEM	: 3 :	6-3-3-2 :	6-1-3-2 ::	29 ::	3-3 :	2 :	5-5-5-4 :	3-3-3-2 ::	67 ::	
MACHELEN	: 2 :	6-6-3-5 :	3-2-3-2 ::	32 ::	5-2 :	2 :	4-1-4-4 :	4-1-2-3 ::	64 ::	
MALDEGEM	: 2 :	6-6-3-3 :	3-6-4-1 ::	34 ::	4-4 :	3 :	2-1-3-3 :	3-2-3-2 ::	64 ::	
MARIAKERKE	: 3 :	3-5-3-4 :	3-7-3-2 ::	33 ::	1-3 :	4 :	2-1-1-1 :	3-2-1-1 ::	53 ::	
MASSEMEN-WESTREM	: 2 :	6-3-3-2 :	2-7-+-3 ::	28+ ::	5-3 :	6 :	6-4-4-2 :	4-2-2-2 ::	68+ ::	

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
MATER	2	4-2-2-6	2-2-5-4	29	2-1	2	5-1-5-5	3-3-2-2	59	*
MEERBEKE	2	3-4-5-3	3-5-3-5	33	1-1	2	1-1-4-5	4-1-3-1	57	
MEERDONK	2	6-6-3-3	6-7-6-3	42	2-2	2	4-4-4-4	--1-1-1	67	
MEIGEM	3	6-6-2-2	3-7-3-1	33	4-2	1	3-1-1-1	4-2-3-1	56	
MEILEGEM	4	7-4-4-2	7-7-7-6	48	3-5	-	6-5-6-2	2-2-4-3	86	
MELDEN	5	4-5-3-2	5-7-4-2	37	3-3	3	4-4-5-4	3-2-3-2	73	
MELDERT	2	7-6-2-2	3-1-+-1	24+	4-4	2	2-1-3-3	2-1-2-1	49+	
MELLE	2	3-6-4-6	6-6-2-3	38	4-4	2	1-2-2-3	3-2-1-2	64	
MELSELE	2	3-3-2-2	3-3-2-1	21	1-1	2	1-1-1-3	4-2-2-1	40	
MELSEN	2	7-6-4-3	7-7-2-1	39	4-4	2	5-2-5-1	3-2-3-1	71	*
MENDONK	2	7-7-1-1	7-7-2-1	35	1-1	3	1-2-1-3	4-1-3-3	57	
MERE	2	2-3-2-2	2-7-1-1	22	4-4	2	3-2-1-1	3-3-2-1	48	
MERELBEKE	3	3-6-3-3	6-7-5-6	42	5-5	2	4-1-3-2	3-1-1-2	71	
MERENDRE	2	6-3-2-2	3-3-3-1	25	4-4	3	3-1-3-3	4-3-3-1	57	
MESPELARE	4	4-7-7-4	2-7-2-3	40	4-3	1	1-3-2-1	3-2-5-1	66	
MICHELBEKE	2	2-3-3-4	4-2-6-1	27	2-1	2	6-1-5-4	5-2-4-4	63	
MIDDELBURG	2	5-7-2-2	3-7-1-1	30	4-3	6	2-4-4-1	3-1-3-2	63	
MOERBEKE (GER.)	2	7-7-5-7	7-7-1-2	45	5-5	4	5-4-4-1	2-2-2-1	80	
MOERBEKE-WAAS	3	6-6-3-2	5-4-2-3	34	4-5	6	3-3-2-2	2-2-1-2	66	*
MOERZEKE	2	6-6-3-4	5-7-3-3	39	5-5	2	1-1-1-1	2-1-1-1	60	
MOORSEL	3	6-6-3-3	5-7-1-2	36	3-3	3	3-1-1-2	2-1-2-2	59	*
MOORTZELE	5	3-2-1-3	2-7-3-4	30	4-2	4	5-1-2-2	4-4-2-3	63	*
MOREGEM	2	7-7-2-6	2-2-3-2	33	1-1	2	4-3-4-2	4-2-3-4	63	
MULLEM	2	3-6-4-2	2-7-2-3	31	1-1	2	6-3-2-1	3-2-3-2	57	
MUNKZWALM	2	6-5-3-2	3-7-5-5	38	5-6	4	6-4-5-4	3-2-3-1	81	

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
MUNTE	4	7-7-5-2	3-7-2-4	41	4-3	2	5-1-1-1	3-2-2-2	67	
NAZARETH	2	6-6-2-2	3-3-2-3	29	4-3	2	4-2-2-1	3-2-2-1	54	
NEDERBRAKEL	2	4-3-2-3	4-7-6-3	34	4-4	2	4-2-4-1	2-2-2-2	63	
NEDERENAME	4	6-3-4-7	7-7-2-1	41	3-6	6	5-3-4-3	3-2-2-1	79	
NEDERHASSELT	2	6-6-6-4	7-7-4-3	45	2-2	4	5-2-2-1	4-3-3-2	75	*
NEDERZWALM	1	7-6-4-2	7-7-3-3	40	4-2	6	5-5-5-2	5-5-1-1	81	*
NEIGEM	4	2-7-4-2	2-7-1-2	31	1-1	2	1-4-1-3	5-3-4-2	58	
NEVELE	2	5-3-3-3	3-3-2-3	27	2-1	2	4-4-5-4	4-3-2-3	61	
NIEUWENHOVE	2	2-6-1-1	2-7-1-2	24	3-3	6	2-4-4-4	4-3-2-4	63	*
NIEUWERKERKEN	2	6-6-3-3	4-3-4-4	35	5-6	4	3-1-1-3	3-2-1-1	65	*
NIEUWERKERKEN	1	2-2-2-4	3-6-4-2	26	3-4	1	3-1-1-3	2-1-1-1	47	
NINOVE	2	3-4-5-5	6-6-6-5	42	1-2	4	5-4-5-5	2-1-1-2	74	*
NOKERE	2	2-3-6-6	4-7-4-2	36	3-3	1	2-1-3-4	5-2-2-1	63	*
NUKERKE	2	6-2-2-3	4-2-4-4	29	3-1	3	5-4-5-5	3-1-3-3	65	*
OKEGEM	2	7-7-5-2	3-7-3-2	38	4-3	2	1-1-3-4	3-2-2-1	64	
OLSENE	3	6-4-6-6	2-7-3-2	39	2-2	2	1-1-3-1	3-2-2-1	59	
ONDERZELE	2	6-6-5-3	5-7-7-3	44	4-5	3	1-1-4-1	1-1-2-1	61	*
OOIKE	4	7-7-4-3	3-7-2-1	38	3-2	2	5-4-5-3	4-2-2-1	71	
OOMBERGEN	3	7-7-6-4	2-7-2-5	43	3-3	2	6-5-5-4	6-3-1-1	82	
ORDEGEM	3	6-6-2-5	4-7-5-4	42	4-4	5	6-4-4-4	3-2-2-1	81	
OOSTAKKER	2	6-6-3-4	5-6-6-6	44	1-3	2	3-1-4-3	3-1-2-1	68	
OOSTEEKLO	3	4-5-2-2	6-4-4-1	31	4-2	2	5-4-6-5	3-1-2-2	67	
OOSTERZELE	2	6-6-6-6	5-6-4-2	43	4-4	2	4-4-3-4	3-2-3-1	71	
OOSTWINKEL	1	2-2-2-1	2-4-1-1	16	1-1	1	1-5-4-3	4-6-3-2	47	
OPBRAKEL	2	6-4-6-4	4-1-3-2	32	5-3	2	5-1-2-4	3-4-3-3	67	
OPDORP	2	6-2-2-3	5-2-1-2	25	2-2	2	1-1-2-3	2-1-2-1	44	

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
OPHASSELT	4	6-3-3-3	3-3-3-3	31	3-3	2	5-3-4-3	5-1-3-2	65	
ORROIR	4	4-6-6-6	7-7-3-3	46	5-5	6	6-6-6-5	2-3-3-2	95	*
OTTERGEM	4	7-5-1-2	3-7-2-4	35	3-3	2	6-2-1-1	4-1-2-5	65	
OUDEGEM	2	3-6-5-3	6-7+-2	34+	5-3	4	4-3-3-1	3-2-1-1	64	
OUDENAARDE	2	2-2-2-2	4-7-4-3	28	1-1	4	5-5-6-5	3-4-4-3	69	
OUTER	2	6-6-6-6	3-4+-3	37+	3-4	3	4-4-3-2	2-2-2-1	66+	
OUEGEM	2	4-6-3-2	1-7-2-2	29	1-1	3	1-1-2-1	4-4-3-1	51	
OVERBOELARE	3	6-6-2-3	4-6-3-4	37	4-5	4	4-2-4-1	3-2-2-1	69	*
OVERMERE	3	2-2-2-1	2-7-3-3	25	4-4	2	1-1-2-3	3-2-2-3	52	
PARIKE	2	6-2-4-5	4-7-2-1	33	4-3	3	4-3-5-4	3-1-2-3	68	*
PAULATEM	2	7-7-7-2	7-7-7-1	47	1-2	6	6-5-4-4	6-3-1-2	87	
PETEGEM-DEINZE	2	4-6-6-4	6-7-6-2	43	3-5	2	4-1-4-2	3-1-1-1	70	
PETEGEM-OUDENAARDE	2	4-6-4-3	3-7-4-3	36	3-1	1	2-3-4-3	3-2-2-4	64	
POEKE	2	2-4-4-4	2-7-1-1	27	2-1	1	2-2-3-2	4-3-3-3	53	
POESELE	2	6-4-1-1	1-7-1-1	24	4-1	2	3-1-5-1	4-3-6-3	57	
POLLARE	2	6-3-7-5	4-1-4-1	33	3-4	3	3-1-1-2	3-1-2-3	58	
RESSEGEM	3	6-7-3-6	3-4-3-2	37	4-4	2	6-3-6-3	4-3-3-2	77	
ROBORST	5	4-4-3-2	7-7-1-2	35	4-4	3	4-4-5-5	4-2-4-3	77	
RONSE	2	4-3-3-5	4-7-3-6	37	4-4	3	5-4-5-4	3-2-1-3	75	
RONSELE	2	6-7-4-4	7-7-7-1	45	1-1	-	1-1-1-1	6-5-4-2	68	
ROZEBEKE	3	7-4-2-7	7-7-2-2	41	2-3	6	5-1-6-5	2-6-1-2	80	
RUIEN	4	6-7-6-6	7-7-6-6	55	6-4	6	5-5-6-4	2-1-3-4	101	*
RUELMONDE	3	6-6-5-3	6-7-4-2	42	4-4	5	1-3-5-4	1-2-1-2	74	*
RUSSEIGNIES	4	6-7-6-6	3-7-1-3	43	5-4	1	5-6-6-5	3-6-3-6	93	*
SCHELDERODE	3	7-6-3-3	5-7-4-3	41	4-5	3	5-2-2-2	4-2-2-1	73	
SCHELDEWINDEKE	3	6-6-3-6	3-6-2-4	39	2-2	2	5-2-2-3	3-2-1-1	64	

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
SCHELLEBELLE	3	4-3-4-2	2-3-3-3	27	4-5	2	2-2-4-2	3-1-1-1	54	
SCHENDELBEKE	3	6-7-3-6	3-7-7-3	45	4-5	5	4-1-6-4	3-2-3-2	84	
SCHOONAARDE	2	----4-6	6-7-1--	26+	2-4	2	----4-1	----2-1	43+	
SCHORISSE	2	3-6-3-2	3-7-5-1	32	4-3	2	4-3-5-3	3-2-3-3	67	
SEMMEZAKE	4	7-6-5-2	5-7-7-1	44	5-6	6	6-4-5-5	2-1-1-1	86	*
SERSKAMP	3	6-4-6-6	7-7-7-2	48	5-5	6	3-3-2-4	3-1-1-2	83	
SINAAI	2	3-4-2-2	6-7-5-5	36	2-1	2	4-2-4-3	3-1-2-1	60	
ST.-AMANDSBERG	5	----6-5	6-7-6--	35+	6-6	2	----5-5	----1-3	63+	
ST.-ANTELINKS	5	6-6-2-6	2-7-1-2	37	1-1	1	5-3-2-1	4-2-2-2	61	
ST.-BLASIUS-BOEKEL	2	4-3-6-3	1-4-+-6	29+	3-4	3	5-1-6-3	2-4-5-2	67	
ST.-DENIJS-BOEKEL	5	4-3-6-3	7-7-2-2	39	4-3	6	5-4-5-4	3-3-1-2	79	*
ST.-DENIJS-WESTREM	2	2-4-3-5	4-7-4-3	34	2-1	2	2-2-1-1	3-3-2-3	56	
ST.-GILLIS-DENDERM.	3	3-3-3-5	6-7-7-3	40	4--	2	3-1-1-1	2-2-1-1	58+	
ST.-GILLIS-WAAS	2	4-5-2-2	3-4-4-3	29	2-3	2	3-4-4-3	3-1-2-1	57	
ST.-GORIKS-oudenH.	3	7-6-6-3	2-3-4-1	35	2-4	2	5-3-4-3	3-3-4-4	72	
ST.-JAN-IN-EREMO	-	7-4-3-5	5-7-4-1	36+	4-3	2	5-5-6-5	1-2-2-2	73+	
ST.-KORNELIS-HOREBEKE	4	3-2-2-2	7-2-3-1	26	1-1	6	4-3-1-4	4-4-3-2	59	
St.-KRUIS-WINKEL	3	4-3-2-2	4-4-4-2	28	4-4	3	1-1-5-4	3-2-2-2	59	*
ST.-LAUREINS	2	2-3-2-2	4-2-5-6	28	1-2	2	1-2-5-5	2-1-4-2	55	*
ST.-LIEVENS-ESSE	5	3-5-2-2	7-2-2-6	34	1-1	2	1-3-3-1	4-3-3-1	57	
ST.-LIEVENS-HOUTEM	4	6-6-2-5	3-7-5-3	41	5-4	1	5-4-3-3	3-3-2-1	75	*
ST.-MARGRIET	3	7-6-1-4	2-7-3-4	37	2-3	3	4-4-5-5	3-1-2-1	70	
ST.-MARIA-HOREBEKE	2	5-3-2-3	5-7-3-3	33	2-1	5	5-1-3-1	2-3-2-3	61	
ST.-MARIA-LATEM	3	7-6-3-6	3-7-+-2	37+	4-4	2	6-4-6-5	2-5-3-2	80	
ST.-MARIA-LEERNE	2	6-4-2-2	2-7-1-3	29	1-1	1	3-1-1-1	5-2-2-3	50	
ST.-MARIA-LIERDE	4	6-6-6-4	2-7-4-1	40	4-3	3	6-4-5-3	3-2-4-2	79	

	: A :	B :	C :	D :	E :	F :	G :	H :	I :	J :
ST.-MARIA-oudenHOVE:	3	3-3-2-2	3-7-2-2	27	2-1	2	4-2-4-2	2-2-2-1	51	
ST.-MARTENS-LATEM :	2	7-6-2-5	4-2-5-1	34	5-5	5	1-1-1-1	6-2-1-1	63	
ST.-MARTENS-LEERNE :	2	6-7-1-2	2-7-1-2	30	3-1	1	1-1-1-1	6-1-3-1	50	
ST.-MARTENS-LIERDE :	2	5-7-2-3	1-3-2--	25+	4-2	3	5-4-4-1	3-2-3-2	58	
ST.-NIKLAAS :	2	3-3-2-2	5-7-3-4	31	2-3	2	4-4-4-4	1-1-1-1	58	
ST.-PAUWELS :	2	3-2-2-2	2-7-3-1	24	1-4	1	1-2-3-3	2-1-1-1	44	
SLEIDINGE :	1	3-2-2-2	7-7-1-1	26	1-3	1	1-1-3-3	5-4-2-1	51	
SMEEREBBE-VLOESEGEM:	2	6-7-7-3	7-7-7-1	47	1-1	2	4-1-4-2	3-1-3-2	71	
SMETLEDE :	2	6-7-5-6	3-6-4-1	40	5-6	4	5-5-2-1	3-4-3-2	80	*
STEENDORP :	2	----7-5	6-6-2-1	29+	6-6	-	----4-4	----1-1	51+	*
STEENHUIZE-WIJNHUIZE	4	6-3-2-2	7-7-1-4	36	1-1	2	3-1-1-1	4-3-3-1	57	
STEKENE :	2	6-4-3-3	6-2-6-2	34	4-6	2	2-1-4-1	2-1-1-1	59	
STRIJPEN :	2	2-6-2-3	4-3-4-2	28	3-4	2	4-3-3-4	3-2-2-2	60	*
TEMSE :	4	2-4-2-2	5-7-+-4	30+	2-2	2	1-3-4-4	1-1-1-1	52+	
TIELRODE :	2	6-6-2-2	3-2-3-7	33	3-3	1	2-3-2-1	2-2-1-1	47	
UITBERGEN :	5	7-2-3-6	7-7-2-2	41	4-5	-	3-3-2-4	2-1-1-1	67	
URSEL :	2	6-4-2-1	3-2-4-1	25	2-2	2	2-1-3-2	4-2-2-2	49	
VELZEKE-RUDDERSHOVE:	3	6-6-3-3	3-1-2-6	33	3-2	2	6-5-5-4	5-2-3-2	72	
VERREBROEK :	2	7-6-6-1	2-3-5-2	34	2-1	2	4-1-3-3	2-1-2-2	57	
VIANE :	2	6-6-4-5	3-7-2-1	36	3-3	2	2-1-1-1	3-3-2-1	58	
VINDERHOUTE :	2	6-7-4-3	7-1-1-1	32	1-4	3	1-1-1-1	3-2-3-1	53	
VINKT :	2	6-2-3-4	4-7-2-6	36	4-3	2	2-2-4-1	6-1-3-1	65	
VLEKKEM :	4	7-1-1-1	2-7-2-1	26	3-1	1	5-1-1-1	3-4-2-3	51	
VLIERZELE :	2	6-3-5-5	3-7-2-4	37	4-4	2	4-1-2-3	2-1-3-1	64	
VOORDE :	2	2-4-2-3	3-7-2-1	26	3-3	2	3-4-4-2	3-1-3-2	56	
VOSSSELARE :	2	3-2-2-2	2-2-5-2	22	2-1	-	1-1-1-1	5-5-3-2	44	

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
VOLKEGEM	3	7-6-1-4	2-7-4-2	36	3-3	2	3-1-3-2	5-1-4-1	64	
VRASENE	2	3-3-6-3	3-7-5-3	35	1-3	2	3-4-2-2	1-2-1-1	57	
VURSTE	2	7-7-6-2	7-7-1-1	40	5-3	4	4-3-5-1	3-2-2-1	73	
WAARBEKE	2	4-7-2-2	7-7-2-2	35	4-3	3	3-1-3-4	3-4-4-4	71	
WAARSCHOOT	1	3-3-2-2	3-7-2-1	24	3-4	2	2-1-1-3	4-2-3-2	51	
WAASMUNSTER	2	3-3-2-2	5-7-4-3	31	4-4	2	3-4-3-2	1-1-1-1	57	
WACHTBEKE	2	6-5-3-3	6-6-6-6	43	4-3	6	1-1-3-4	3-2-2-2	68	
WANNEGEM-LEDE	2	4-6-1-2	2-2-2-2	23	2-1	1	4-2-4-3	3-3-2-2	50	
WANZELE	2	7-6-2-1	3-7-+-1	29+	3-4	6	5-2-2-1	3-2-1-1	59	
WATERLAND-OUDEMAN	4	7-3-2-2	5-7-5-2	37	2-1	5	5-4-5-5	2-1-2-4	73	*
WATERVLIET	4	4-4-3-2	5-7-5-3	37	4-5	4	3-4-5-6	3-1-3-4	79	*
WELDEN	4	6-4-6-3	4-7-2-1	37	3-3	4	6-5-5-4	3-5-4-1	80	*
WELLE	2	5-7-3-4	5-7-7-2	42	3-4	3	4-1-1-1	3-2-2-1	67	
WETTEREN	2	5-4-5-5	6-7-2-2	38	5-5	-	5-3-5-5	3-1-1-1	72	
WICHELEN	-	5-6-2-6	5-7-1-1	38+	5-6	4	5-1-4-2	4-1-3-2	70+	
WIEZE	2	6-4-2-3	5-5-4-2	33	4-3	2	2-2-1-1	2-1-1-1	53	
WONDELGEM	3	3-2-4-6	7-7-4-6	42	2-3	2	1-1-2-4	4-3-1-1	66	
WONTERGEM	5	6-5-5-1	3-7-4-1	37	4-3	2	1-1-2-1	6-2-1-1	61	
WORTEGEM	2	6-5-4-6	2-2-4-2	33	4-3	3	2-4-4-4	3-2-1-1	64	*
WOUBRECHTEGEM	2	2-4-7-2	7-7-6-4	40	5-1	2	6-3-1-1	3-2-2-2	69	
ZAFFELARE	2	6-3-2-3	5-2-2--	25+	3-3	2	1-1-1-4	5-2-1-1	49	*
ZANDBERGEN	2	4-6-2-2	3-2-1-2	24	3-2	2	1-2-5-3	4-3-2-3	54	
ZARLARDINGE	2	6-6-4-7	2-7-1-4	39	3-2	2	5-1-4-1	3-2-5-3	70	
ZEGELSEM	2	7-5-4-2	7-3-4-2	36	1-1	1	3-2-4-1	5-2-3-2	61	
ZELE	2	4-4-3-2	2-2-4-1	24	4-6	2	3-4-5-4	2-1-1-1	57	
ZELZATE	2	6-5-6-5	6-6-2-6	44	5-5	6	1-4-4-3	2-1-2-1	78	

	: A :	B :	C :	D :	E :	F :	G :	H :	I :	J :
ZEVENEKEN	: 2 :	2-3-2-2 :	3-7-3-7 :	31 :	2-1 :	3 :	1-1-2-5 :	3-2-2-2 :	55 :	
ZEVEREN	: 5 :	3-3-6-4 :	2-7-3-1 :	34 :	4-3 :	5 :	4-2-2-1 :	3-6-3-2 :	68 :	*
ZEVERGEM	: 2 :	6-6-3-2 :	3-3-3-2 :	34 :	3-3 :	1 :	3-3-1-1 :	5-2-2-2 :	56 :	
ZINGEM	: 2 :	5-6-5-5 :	5-2-3-3 :	36 :	3-4 :	6 :	4-4-4-4 :	3-1-1-2 :	72 :	*
ZOMERGEM	: 1 :	4-3-2-2 :	7-7-2-2 :	37 :	4-5 :	2 :	1-1-2-2 :	5-4-4-3 :	63 :	
ZONNEGEM	: 3 :	7-3-7-2 :	3-7-5-6 :	43 :	3-4 :	1 :	5-1-1-1 :	5-4-1-1 :	70 :	*
ZOTTEGEM	: 2 :	2-3-2-3 :	3-7-1-2 :	25 :	1-1 :	3 :	3-2-3-1 :	3-3-2-3 :	50 :	
ZULTE	: 5 :	6-4-3-5 :	3-7-4-2 :	39 :	5-5 :	3 :	1-1-2-1 :	3-2-1-1 :	64 :	
ZULZEKE	: 3 :	6-3-4-6 :	5-7-2-4 :	40 :	2-3 :	2 :	4-2-6-4 :	2-3-2-2 :	72 :	
ZWIJNAARDE	: 2 :	6-6-6-3 :	5-3-3-5 :	39 :	3-3 :	2 :	1-1-2-3 :	2-2-2-2 :	62 :	

TABEL XI

Legende

A : naam van de gemeente

B : aantal communies uitgereikt per inwoner in 1913

Het cijfer onder de communiegetallen van 1914, 1915, 1916, 1917 en 1918 geeft de procentuele evolutie weer van het communiecijfer (1913 = 100)

A	B	1913	1914	1915	1916	1917	1918
RAIGEM	9	19600	30400 155	31000 158	31000 158	32000 163	33300 169
AALST	12						
ST.-MAARTEN		317000	342000 107	417000 131	442000 139	448000 141	492000 155
ST.-JOZEF		96500	98350 101	121525 125	121850 126	116350 120	132900 137
MIJLBEKE		55000	65000 118	85000 154	84000 152	95000 172	85000 154
AALTER (+ST.-MARIA)	7	55950	54810 98	-	47200 84	53050 94	57450 102
ADEGEM		-	-	37300	36000	30900	30200
AFSNEE	4	2300	2385 103	2400 104	2197 95	2117 92	2269 98
AMUGIES		-	2400	2600	2700	2800	3000
APPELTERRE	9	15900	17100 107	18800 118	21500 135	26500 166	21200 133
ASTENE	6	11000	11200 101	11200 101	11500 104	12000 109	13900 126
BAAIGEM	6	4550	10400 228	11200 246	10150 223	11500 252	10800 237
BAARDEGEM	10	15000	15000 100	15475 103	17000 113	17500 116	29000 193
BAASRODE	5	27340	-	35000 128	35300 129	36250 132	39200 143
BACHTE		4850	6100 125	3250 67	4450 91	4150 85	6350 130
BACHTE MARIA LEERNE	5	3000	6625 220	2900 96	4000 133	3800 126	3850 128
BALEGEM	9	33498	40473 120	31134 92	32250 96	30100 89	25000 74
BAMBRUGGE	5	7750	7801 100	8010 103	8204 105	8500 109	8800 113
BASSEVELDE (1)	5	21150	21550 102	22200 105	21350 101	24200 101	25800 102

(1) Centrum + 's Gravejansdijk + Prosperpolder

A	B	1913	1914	1915	1916	1917	1918
BASSEVELDE KLOOSTER		24025	25600 106	19700 81	26850 111	24800 103	23550 98
BAVEGEM	6	9200	11100 120	9700 105	13700 148	11900 129	12100 131
BAZEL	9	34500	45000 130	45000 130	42500 123	45000 130	60500 175
BEERLEGEM	23	22500	26700 118	25605 113	25500 115	24864 110	27873 123
BEERVELDE		21000	22500 107	21100 100	21200 100	22300 106	20900 99
BELLEM	15	18350	21700 118	23500 128	24500 133	22000 119	-
BELSELE	9	35000	35900 102	39700 113	40600 145	41900 119	42400 121
BERCHEM	4	9600	15700 163	19900 207	17300 180	15400 160	14600 152
BERLARE	5	28550	30400 106	32300 113	33800 118	35000 122	40300 141
BEVERE	4	10800	17500 162	24250 224	20000 185	19100 176	17800 164
BEVEREN-WAAS	14	164500	160000 97	185000 112	195000 118	175000 106	17000 103
BORSBEKE	8	12000	12200 101	14000 116	14100 117	15900 132	22650 188
BOTTELARE	13	17800	33000 185	34300 192	31600 177	33900 190	33400 187
BURCHT	7	35000	37000 105	42000 119	45000 128	50000 142	48000 137
BURST	14	19000	19300 101	19500 102	22000 115	26000 136	34500 181
DAKNAM		-	7600	8400	5900	8000	9200
DEFTINGE	11	20000	21000 105	25800 129	24500 122	20500 102	20800 104
DE KLINGE	8	24000	23800 99	22000 91	21000 87	20000 83	20500 85
DESTELBERGEN	7	36000	46500 129	54000 149	54000 149	47000 130	45000 124
DESTELDONK	9	11175	11350 101	12050 107	10800 96	11400 102	11090 99
DENDERBELLE	9	16000	16500 103	17000 106	16900 105	16800 105	20150 125
DENDERHOUTEM	10	52500	71300 135	76400 145	79850 152	82100 156	84400 160
DENDERLEEuw	5	25900	36500 140	39500 151	45000 173	40500 156	41500 160
DENDERMONDE		-	-	38400	30700	26100	39200

A	B	1913	1914	1915	1916	1917	1918
DENDERWINDEKE		-	-	40700	40200	38300	38050
DEURLE	14	15250	15100 99	17700 116	15050 98	15200 99	15650 102
DIKKELVENNE	7	ca 15000					
DOEL	12	25700	25600 99	18200 70	20145 78	26915 104	18975 73
EDELARE-KERK	5	3950	4650 117	5269 133	5959 150	4995 126	6850 173
EDELARE-KAPEL		2950	5600 189	6050 205	5125 173	5370 182	5650 191
EEKLO-CENTRUM	11	157300	179000 113	228100 145	227500 144	213400 135	223600 142
EEKLO-BALGERHOEKE		6550	9000 137	9300 141	9500 145	9960 152	7100 108
EINE	10	37000	50900 137	59900 161	56900 153	53000 143	52400 141
EKE	10	24050	27640 114	29950 124	28790 119	30150 125	27540 114
EKSAARDE	10	54750	59800 109	55550 101	56200 102	69400 126	54950 100
ELSEGEM	11	13000	14000 107	14500 111	14500 111	16000 123	14000 107
ELVERZELE	11	14000	16400 117	16400 117	16000 114	15500 110	16000 114
ENAME	6	8000	10350 129	11600 145	10300 128	10100 126	8800 110
ERONDEGEM	14	22500	28700 127	33900 150	29100 129	25200 111	26500 117
ERPE	9	28250	27350 96	26400 93	28500 100	26700 94	27300 96
ERTVELDE	9	34500	47000 136	42500 133	40500 117	40000 115	38500 111
ETIKHOVE	9	22500	28900 128	29500 131	28500 126	23600 104	23700 105
EVERGEM							
CENTRUM	-	-	-	-	70000	60000	60000
BELZELE		17300	20700 119	27700 160	25950 149	22100 127	21200 122
DOORNZELEDRIES		17800	20700 116	24300 136	23600 132	22200 124	-
WIPPELGEM		13700	12500 91	12900 94	14450 105	13300 97	12800 93

A	B	1913	1914	1915	1916	1917	1918
GENT							
ST.-BAAFS		61550	78565 127	90120 146	89000 144	90135 146	98400 159
ST.-MARTINUS		25210	36830 146	43500 172	50000 198	49000 194	49500 196
ST.-PAULUS		34400	44500 129	45500 132	46550 135	47900 139	46225 134
ST.-THERESIA MUIDE		22300	30000 134	35000 156	37700 169	38800 173	37400 167
GENTBRUGGE	2	37700	54400 144	64400 170	67500 179	70700 187	78700 208
GIJZENZELE	10	6850	6900 101	6750 99	6600 97	6560 96	6550 96
GOEPPERDINGE	11	11300	11400 100	11600 102	14610 129	15000 132	15100 133
GONTRODE	6	4010	4020 100	4025 100	4030 100	4050 100	4150 103
GOTTEM	7	6950	9700 139	9250 133	7800 112	8800 126	6500 93
GRAMMENE		-	6240	-	5400	6100	-
GREMBERGEN		-	13350	20000	31800	32800	38800
HAASDONK	13	45000	51200 113	-	60500 134	60000 133	60000 133
HAMME							
CENTRUM	8	97000	98000 101	98000 101	101000 104	102000 105	107000 110
H. ANNA		10100	8000 79	13200 130	12600 124	12800 126	13100 129
ZOGGE		13900	15200 109	16700 120	16000 115	15500 111	15800 113
HANSBEKE	15	32500	33100 101	35000 107	35500 109	35600 109	35700 109
HEMELVEERDEGEM	5	2495	2512 100	2564 102	2607 104	2620 105	2680 107
HERZELE	13	41665	54641 131	55641 133	59265 142	52415 125	62050 148
HEURNE	7	5100	5050 99	4900 96	4700 92	4800 94	4500 88
HEUSDEN	5	19715	20400	23700	24900	24800	26400
HILLEGEM	7	15500	30800 198	29500 190	26400 170	22100 142	21750 140
HOFSTADE							66000
HUISSE CENTRUM	12	37125	41800 112	38300 103	40600 109	36700 98	39200 105
HUISSE LOZER		12500	12222 97	12900 103	12200 97	3400 27	8100 64

A	B	1913	1914	1915	1916	1917	1918
HUNDELGEM	6	4000	5400 135	6700 167	6600 165	7000 175	8500 212
IDDERGEM	5	8200	10900 132	11100 135	11000 134	11200 136	11300 137
IDEGEM	9	11000	11200 101	11800 107	12000 109	12500 113	13000 118
IMPE	19	14300	14500 101	16800 117	17400 121	18000 125	18950 132
KALKEN	6	33900	41330 121	44800 132	41170 121	39000 115	45250 133
KALLO	7	23000	30500 132	33500 145	32000 139	28500 123	30000 130
KAPRIJKE	7	27600	38900 140	35500 128	35000 126	34000 123	32500 117
KEMZEKE	7	15800	23200 146	21000 132	21000 132	16800 106	17200 108
KNESSELARE	18	81500	82000 100	85500 104	84500 103	85500 104	72300 88
KRUIBEKE	8	37000	35500 95	49500 133	54500 147	60000 162	57500 155
KRUISHOUTEM	9	55326	61500 111	64800 117	75500 136	43400 78	60000 108
LAARNE	4	21900	28600 130	30400 138	32300 147	33000 150	37500 171
LANDEGEM	9	18300	13600 74	24400 133	24700 134	25300 138	27400 149
LANDSKOUTER	9	5200	7400 142	6800 130	8850 170	9000 173	7300 140
LEBBEKE	8	79000	80000 101	86000 108	90000 113	97000 122	99000 125
LEDEBERG		54000	62000 114	74000 137	78000 144	76000 140	80000 148
LEMBEKE	12	32639	34800 106	38900 119	46000 140	35000 107	35700 109
LEUPEGEM	16	21000	22000 104	19000 90	18500 88	17750 84	17000 80
LIEFFERINGE	22	8000	9500 118	11000 137	10600 132	9700 121	9900 123
LOCHRISTI	9	46000	45000 97	43000 93	45000 97	38500 83	50500 109
LOKEREN CENTRUM		73500	74000 100	61000 82	67000 91	78500 106	94500 128
LOKEREN HEIENDE		-	-	22000	20500	17500	-
LOTENHULLE	9	27000	30000 111	29800 110	28200 104	26200 97	26000 96
LOUISE-MARIE		8185	9115 111	10400 127	9900 120	10100 123	5400 65

A	B	1913	1914	1915	1916	1917	1918
LOVENDEGEM	7	31000	37500 120	37500 120	34000 109	34000 109	39000 125
MAARKE		8500	8500 100	8500 100	8500 100	9000 105	12150 142
MALDEGEM CENTRUM		115000	140000 121	131000 113	141000 122	137500 119	123000 106
MALDEGEM KLEIT		16700	16300	17000	16800	14600	13500
MALDEGEM DONK		7000	8000	8500	9000	9000	9000
MASSEMEN	8	15700	19000 121	27600 175	19300 122	18200 115	-
MATER	6	20600	32250 156	44150 214	43050 208	42700 207	39970 194
MEERBEKE	8	33000	41200 124	42700 129	44500 134	46000 139	45600 138
MEERDONK	2	7100	7300 102	7000 98	6900 97	6800 95	6900 97
MELSELE	10	47000	55000 117	59000 125	54000 114	68000 144	60000 127
MENDONK	6	2570	2930 114	2945 114	2610 101	2530 98	2730 106
MERELBEKE	6	43500	44000 101	62000 142	66500 152	67000 154	60000 137
MICHELBEKE		-	38000	40000	39000	36700	38500
MIDDELBURG	7	6100	5900 96	6900 113	3100 50	4600 75	7500 122
MOERBEKE-GERAARDSBERGEN	5	9800	12800 130	12780 130	10300 105	10000 102	8000 81
MOERBEKE-WAAS CENTRUM		-	23800	23300	25000	22500	23000
MOERBEKE KRUISSTRAAT		8800	9750 110	8400 95	9950 113	8500 96	9800 111
MOERZEKE	5	26000	27050 104	31500 121	31800 122	28800 110	29600 113
MUNKZWALM	5	8300	9500 114	9350 112	8250 99	9800 118	8950 107
NEDERHASSELT	9	11500	13400 116	14700 127	15100 131	14000 121	18000 156
NBIGEM	18	8900	8800 98	10000 112	9700 108	8700 97	9300 104
NIEUWKERKEN	8	31000	41900 135	43200 139	42500 137	41100 132	40600 130
NUKERKE	7	16100	18650 115	21150 131	21600 134	21200 131	20600 127
OKEGEM	11	15400	16000 103	18200 118	14700 95	18600 120	14700 95
ONKERZELE	5	11200	12700 113	17000 151	13500 120	13700 122	12600 112
OOMBERGEN	13	12400	17765 143	14545 117	14385 116	13400 108	14125 113

A	B	1913	1914	1915	1916	1917	1918
OOSTWINKEL	31	30350	29600 97	27500 90	29700 97	28300 93	27900 91
OPDORP	13	19700	20270 102	24500 124	27700 140	19800 100	24350 123
OPHASSELT	19	29250	37600 128	42850 146	37850 129	31200 106	33500 114
OPSTAL		10900	12000 110	19900 182	14424 132	13000 119	-
ORROIR		8223	10000 121	4625 56	5700 69	5847 71	5757 70
OTTERGEM	5	2900	3150 108	3100 106	3200 110	3200 110	3000 103
OUDEGEM	5	17900	20200 112	22100 123	24200 135	25100 140	25800 144
OUDENAARDE PAMEL	13	32200	41000 127	49900 154	43300 134	34100 105	31000 96
OUDENAARDE ST.-WALBURGIS		59900	81400 135	88300 147	85700 143	84300 140	79800 133
OUTER		-	-	19800	16500	17300	20000
OUWEGEM	9	13400	11000 82	18400 137	14900 111	9600 71	13000 97
OVERBOELARE	5	16000	26000 162	26300 164	23500 146	23000 143	23000 143
OVERMERE	16	62000	66000 106	72000 116	70 à 72000 112		
PETEGEM (OUDENAARDE)	10	19100	20600 107	20525 107	20400 106	17800 93	18000 94
POLLARE	15	12400	13900 112	12700 102	11800 95	11400 91	11000 88
PUIVELDE		9700	15000 154	13900 143	13100 135	12500 128	11300 116
RESSEGEM	6	8000	11200 140	11400 142	11130 139	8300 103	9200 115
RONSE	6						
ST.-MAARTEN		49400	70000 141	79000 159	89000 180	83000 168	95000 192
ST.-HERMES		94230	128500 136	159100 168	148200 157	154000 163	137725 146
ROZEBEKE		-	4300	5800	7500	5700	4500
RUPELMONDE	9	32000	50000 156	67000 209	60500 189	50000 156	50000 156
RUSSEIGNIES	5	3900	6650 170	7200 184	6300 161	5400 138	4800 123

A	B	1913	1914	1915	1916	1917	1918
SCHELLEBELLE	7	19000	25000 131	29000 152	29500 155	30000 157	31000 163
SCHENDELBEKE	6	8300	14000 168	15000 180	1 200 146	15100 181	17000 204
SCHOONAARDE	6	13800	14000 101	18900 136	17100 123	16300 118	21700 157
SEMMERZAKE	6	9500	-	-	-	-	11375 119
SERSKAMP		-	-	14300 100	16800 117	17300 120	24300 169
SINAAI	9	49100	55100 112	57400 116	56100 114	57000 116	57300 116
SINAAI KLEIN		9300	11625 124	10600 113	11682 125	10800 116	10500 112
ST.-DENIJS-BOEKEL	8	10295	13700 133	13420 130	15230 147	15265 148	15020 145
ST.-GILLIS-WAAS	7	41200	44000 106	63000 152	76000 184	57000 138	51000 123
ST.-GORIKS-oudenHOVE	7	10000	12000 120	13000 130	13850 138	13000 130	11000 110
ST.-JAN IN EREMO	7	6751	4860 71	6758 100	12200 180	16240 240	16402 240
ST.-KRUIS-WINKEL	13	33500	37100 110	34400 102	33800 100	29300 87	33800 100
ST.-LAUREINS	10	38000	37600 98	40400 106	42800 112	43100 113	44000 115
ST.-LIEVENS-ESSE	8	22000	32000 145	28700 130	30500 138	30200 137	31700 144
ST.-MARGRIET	6	5400	11240 208	8200 151	8980 166	6200 144	6150 113
ST.-MARIA-LATEM	2	3700	4400 118	4100 110	3550 95	4350 117	4250 114
ST.-MARIA-LIERDE	12	27544	28731 104	26800 97	30385 110	34880 126	27300 99
ST.-MARIA-oudenHOVE	25	75000	79200 105	86000 114	88950 118	80000 106	79500 105
ST.-MARTENS-LATEM	6	10703	10783 100	12800 119	15656 146	14342 133	14300 133
ST.-MARTENS-LEERNE	6	4300	4350 101	6216 144	6150 143	5950 138	5000 116
ST.-MARTENS-LIERDE	11	17600	22000 124	27800 157	22000 124	19000 107	20000 113
ST.-NIKLAAS		103583	126500	159780	153519	169574	150784
ST.-NIKLAAS-O.-L.-V.	3	115000	129000 112	170000 147	185000 160	165000 143	151000 131

A	B	1913	1914	1915	1916	1917	1918
ST.-NIKLAAS-ST.-JOZEF		24900	38300 153	43500 174	41800 167	36500 146	36400 146
ST.-PAUWELS	7	20300	26200 129	27100 133	30200 148	26500 130	27400 134
SLEIDINGE	2	16600	27300 164	26500 159	25500 153	24800 149	21400 128
SMEEREBBE VLOESEGEM	19	10000	13500 135	16200 162	18100 181	20000 200	20500 105
SMETLEDE	11	13000	8800 67	14900 114	16400 126	12300 94	12400 95
STEENDORP		-	30000	-	-	-	49000
STEKENE		-	8250	8970	7625	8375	6700
STRIJPEN	5	9700	12550 129	15150 156	14800 152	15650 161	14050 144
TEMSE CENTRUM	8	99400	98100 98	124900 125	124000 124	120000 120	115500 116
TEMSE VELLE		13000	11800 90	15000 115	16200 124	17100 131	17450 134
TIELRODE	9	21500	22700 105	23250 108	30000 106	23000 106	21000 97
UITBERGEN	7	11000	12000 109	9500 86	8800 79	8725 79	8250 74
VELZEKE	3	11900	14300 120	15100 126	15800 132	14800 124	15900 133
VERREBROEK	7	10500	12700 120	12500 119	11500 109	12500 119	12000 114
VIANE	6	10800	19000 175	16800 155	13900 128	10000 92	11825 109
VLASSEBROEK		-	-	2450	2825	2650	2665
VLEKKEM	22	7800	7000 89	7300 93	8500 108	7300 93	7100 91
VLIERZELE	4	9850	10000 101	10500 106	11600 117	14650 148	18900 191
VOLKEGEM	10	7900	8000 101	9200 116	9900 125	10250 129	10500 132
VOORDE	7	8050	13700 170	17100 212	17600 218	14000 173	15100 187
VOSSSELARE	12	10500	10500 100	12200 116	10500 100	10500 100	-
VRASENE		40000	40000	40000	40000	40000	40000
WAARBEKE	14	5100	7600 149	7500 147	7100 139	7000 137	8500 166
WAARSCHOOT	10	65000	84000 129	87000 133	94000 144	87000 133	85000 130

WAASMUNSTER	11						
CENTRUM		46000	50000	55500	52000	51500	51000
			108	120	113	111	110
SOMBEKE		7760	9100	8000	8300	8500	8000
			117	103	106	109	103
RUITERSKERK		15600	16900	18800	19700	23400	22500
			108	120	126	149	144
WACHTEBEKE	4	23000	22500	20000	23000	25000	26000
			97	86	99	108	113
WANNEGEM-LEDE	11	14387	15800	16968	19700	19200	18756
			110	118	137	134	131
WANZELE	15	13200	11600	12600	15100	14600	15100
			87	95	114	110	114
WATERLAND OUD	15	12700	11500	10200	9700	9000	9000
			90	80	76	70	70
WATERVLIET		-	-	-	-	26000	-
WELDEN	8	10550	13550	13600	14850	12750	11250
			128	128	140	120	106
WELLE	10	21200	26500	38800	30700	30100	29200
			124	183	144	141	137
WESTREM	3	3000	3700	3800	3900	3850	3100
			123	126	129	128	103
WETTEREN							
TEN EDE		10400	13000	14500	15700	19100	-
			124	139	150	183	
KWATRECHT		6075	5150	5950	6500	5950	5875
			84	97	106	97	96
WICHELEN	9	29000	29100	32800	32700	42800	63100
			100	113	112	147	217
WIEZE	7	16350	22800	29200	32100	31700	31450
			139	178	196	193	192
WOUBRECHTEGEM	7	8200	13300	12850	13240	10450	11250
			162	156	161	127	137
ZAFFELARE		-	22100	20300	21100	21000	19500
ZANDBERGEN		-	-	17000	14500	14470	14450
ZEGELSEM	10	17900	22300	20700	18700	17000	15600
ZELE	8						
CENTRUM		94000	105000	125000	124000	117000	106000
			111	132	131	124	112
DURMEN		7900	13100	14800	13150	11800	14800
			165	187	166	149	187
HEIKANT		20600	24200	25400	22400	19400	21500
			117	123	108	94	104

A	B	1913	1914	1915	1916	1917	1918
ZEVENEKEN	19	40500	41000 101	48000 118	47500 117	42000 103	40000 99
ZONNEGEM	3	2100	2000 95	1800 85	1700 80	1600 76	4100 195
ZOTTEGEM	15	79800	93400 117	119700 149	121000 151	128000 160	116500 145
ZWIJNDRECHT	2						
CENTRUM		21800	25100 115	32000 146	36500 167	37500 172	36300 166
KLOOSTER		54120	60050 110	46200 85	50600 93	62400 115	64300 118

TOTALEN :

1913	:	6.043.396 100
1914	:	6.966.153 115
1915	:	7.677.587 127
1916	:	7.811.983 129
1917	:	7.717.386 127
1918	:	7.726.049 127

TABEL XII

a	b	c	d	e	f	g	h
1874	10000	7692			1910	3406	2620
1875	10499	8076			1911	3537	2720
1876	12402	9540			1912	3652	2809
1877	12730	9792			1913	3655	2811
1878	10665	8203			1914	3381	2600
1879	10422	8016			1915	2812	2163
1880	9721	7477			1916	2714	2087
1881	9450	7269	3941	3031	1917	2505	1926
1882	9839	7568	3878	2983	1918	2565	1973
1883	10085	7757	3762	2893	1919	2756	2120
1884	10249	7883	3795	2919			
1885	10406	8004	5120	3938			
1886	9979	7676	3720	2861			
1887	10176	7827	3561	2739			
1888	10150	7807	3763	2894			
1889			3589	2760			
1890			3726	2866			
1891			3553	2733			
1892			3197	2459			
1893			3149	2422			
1894			3042	2340			
1895			3225	2480			
1896			3261	2508			
1897			3195	2457			
1898			3274	2518			
1899			3461	2662			
1900			3318	2552			
1901			3321	2554			
1902			3376	2596			
1903			3359	2583			
1904			3324	2556			
1905			3417	2628			
1906			3223	2479			
1907			3486	2681			
1908			3413	2625			
1909			3340	2569			

Legende

- a : jaartal
b : opbrengst stoelgeld per jaar in F Sint-Maartens-Aalst
c : x 40, : 52 = aantal betalende misgangers per week
d : opbrengst stoelgeld per jaar in F Lokeren-Centrum
e : x 40, : 52 = aantal betalende misgangers per week
f : jaartal
g : opbrengst stoelgeld per jaar in F Lokeren-Centrum
h : x 40, : 52 = aantal betalende misgangers per week

TABEL XIII

Legende

a : Ronse-Sint-Maarten	k : Ninove
b : Ronse-Sint-Hermes	l : Oudenaarde-Sint-Walburgis
c : Aalst-Jezufetencollege	m : Sint-Niklaas-O-L-V
d : Aalst-Sint-Maarten	n : Wetteren-Centrum
e : Deinze-Centrum	o : Wetteren-ten-Ede
f : Dendermonde-O-L-V	p : Rupelmonde
g : Eeklo-Centrum	q : Zottegem
h : Geraardsbergen	r : Eeklo-Franciscanenkerk
i : Lokeren-Centrum	s : Lokeren-Franciscanenkerk
j : Nevele	

m in de tabel : aantal communies uitgereikt gedurende de missie van dat jaar in die parochie.

m* in de tabel : aantal communies uitgereikt gedurende de missie van dat jaar voor de ganse stad.

j in de tabel : aantal communies uitgereikt gedurende dat jaar in die parochie.

p in de tabel : aantal communies uitgereikt gedurende de paastijd van dat jaar in die parochie.

De cijfers opgegeven voor

(c) Aalst-Jezufetencollege

(d) Rupelmonde

(q) Zottegem

(r) Eeklo-Franciscanenkerk

(s) Lokeren-Franciscanenkerk

geven het aantal communies aan dat uitgereikt werd per jaar, tenzij ze gevolgd zijn van de letters p of m.

TABEL XIII

	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849	1950
a							10060 m x										
b																	
c		11600			16400	13000	19690	18500	20190	20160	20000	20849	29480	26200		22350	20400
d		30200 m															
e							2300 m										
f			12100 m										30000 j				
g				10200 m													
h		30200 m								5200 m							
i							11940 m										
j							3110 m										
k			14200 m														
l				16100 m x													
m		30900 m x								15100 m x							
n							5090 m										
o							960 m										
p								16500	17800	19500		16000	29000	24000	22000	24000	22000.19000
q																	

	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882
j		$\frac{3000}{m}$	$\frac{3000}{m}$												$\frac{2500}{m}$	$\frac{3540}{m}$
k						$\frac{4000}{m}$	$\frac{3500}{m}$									
l		$\frac{3600}{m}$								$\frac{6350}{m}$						
n		$\frac{6000}{m}$														
p		16500	16000	18000	18500	16750	16000	15500	16000	14500	15700	14500	15900	15200	14100	14700
q		$\frac{2000}{m}$	$\frac{2200}{m}$													$\frac{2650}{m}$

	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899
a					6100 _m	4300 _m	3950 _m			33800	33100	33894	30600	35800	25627	30600	30500
b						6000 _m										6450 _p	8015 _p
c	41400	44200	34700	35000	36850	35250	35000		42900	43600	42400	43600	43400	42600	44800	49550	43400
d									4500 _m								14880 _m
e							2800 _m	1275 _m									
f						4000 _m										9500 _m	
g	8000 _m		6000 _m								8400 _m						
h						8000 _m											
i				12000 _m	11000 _m	8000 _m											12000 _m
j							2300 _m	2100 _m									
k	4000 _m	5000 _m															5000 _m
l		1600 _m	2100 _m							3150 _m							
m						20200 _m	14330 _m										
p	17120	13500	14600	14500	13400	14000	14500	16500	15000	15000	15500	18000	17000	17500	18000	16500	
q	2500 _m									2900 _m							
r										53700	52100	61900			51200		53300
s										90000	100000						100400

	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
a	29925	32100		33050	33300	33200	4836	5050	4834	5000	4945	5363	6205	5900	70000	79000
b						44000	56000									
c	41000	36800	35800	36600	31200	31100	32600	58000		55800	57400	65000	70000			
p		15000	15000	17000	17500	15000	19500	16500	18500	20500	24000	28000	32000	32000	50000	67500
q									2000							
r	50700	48300	49200	50400	50500	51600	50100			66000	68000	72000	73200	74400	87800	105900
s										113000	117000	120000	133000	139000	113000	147000

	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922
a	89000	83000	95000				
c			84000				
r	108000	98800	100200	78400	68000	64500	61200
p	60500	50000	50000	42000	39000	41000	39000
s	153000	131000	128000	139000	105000	114000	

GRAFIEKEN

Grafiek I

a : Paascommunies 1875-1919 in O.-L.-V.-St.-Pieters, St.-Baafs en St.-Salvator.

b : Paascommunies 1900-1920 in St.-Jan-Baptist, St.-Martinus en St.-Coleta.

Bron : zie tabel I

Grafiek II

a : Jaarcommunies 1838-1878 in de kloosterkerk van de residentie der Jezuïeten (SJ) en der Franciscanen (OFM) te Gent.

b : Jaarcommunies 1871-1920, ibidem.

c : Jaarcommunies 1870-1920 op St.-Baafs, St.-Martinus, St.-Coleta en Gentbrugge-centrum.

d : Jaarcommunies 1892-1920 op H. Kerst, O.-L.-Vrouw-St.-Pieters en St.-Theresia.

Bron : zie tabel II

Grafiek III

Paascommunies en stoelgeld (aantal betalende misgangers) op St.-Jan-Baptist-Gent. 1904-1919.

Bron : zie tabel III

Grafiek IV

Stoelgeld (aantal betalende misgangers) op St.-Jacobs-Gent. 1830-1865.

Bron : zie tabel IV.

Grafiek V

a : Aantal communies per jaar in de Jezuïetenkerk te Aalst en in de hoofdkerk van Zottegem. 1838-1886.

b : Aantal communies per jaar in de Jezuïetenkerk te Aalst, de Franciscanenkerk te Eeklo en de St.-Maartenskerk te Ronse. 1887-1920.

Bron : zie tabel XIII

Grafiek VI

Stoelgeld (aantal betalende misgangers) in de hoofdkerk van Lokeren. 1881-1919.

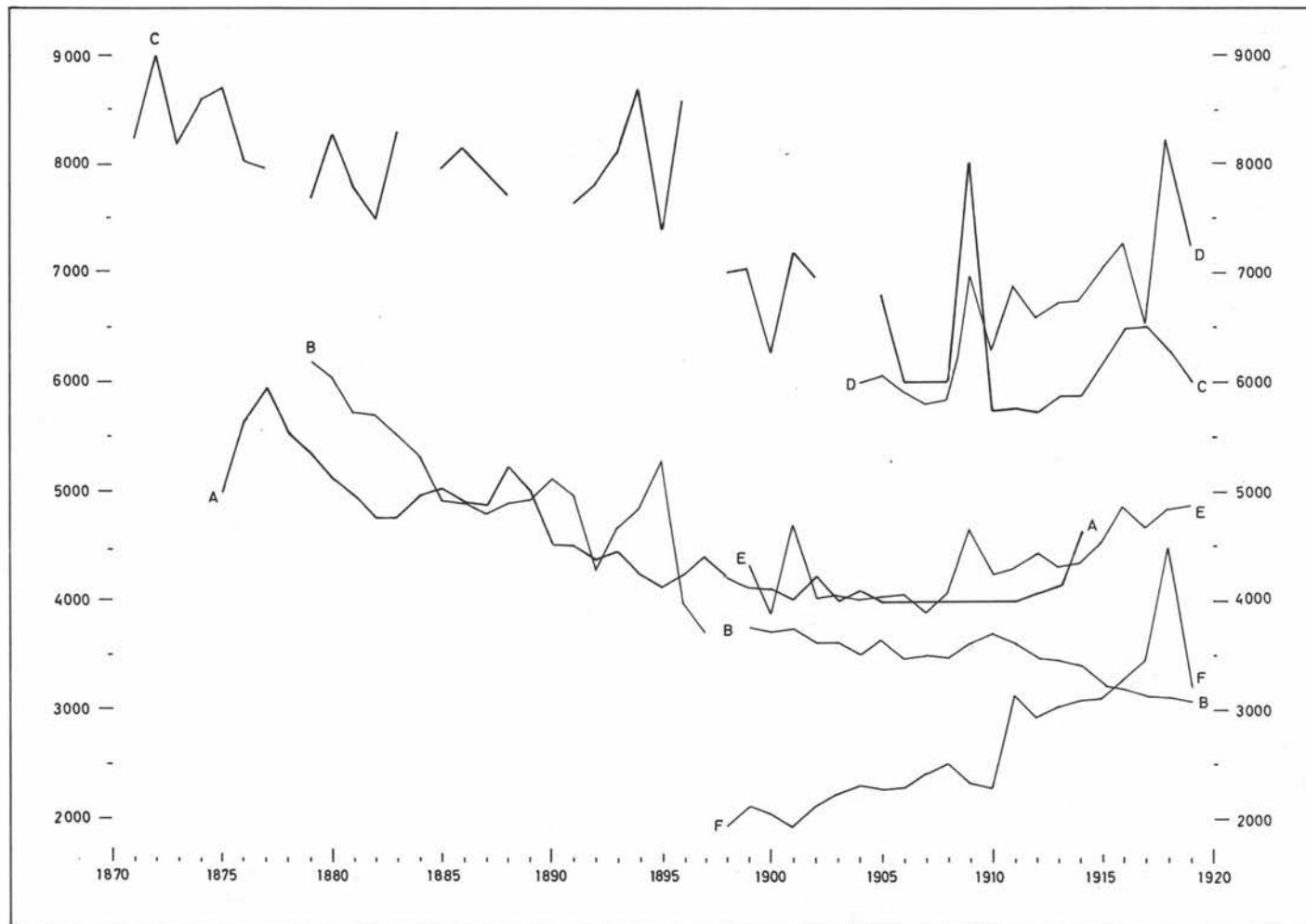
Bron : zie tabel XII

Grafiek VII

a : Jaarcommunies in de hoofdkerk van Rupelmonde. 1840-1890.

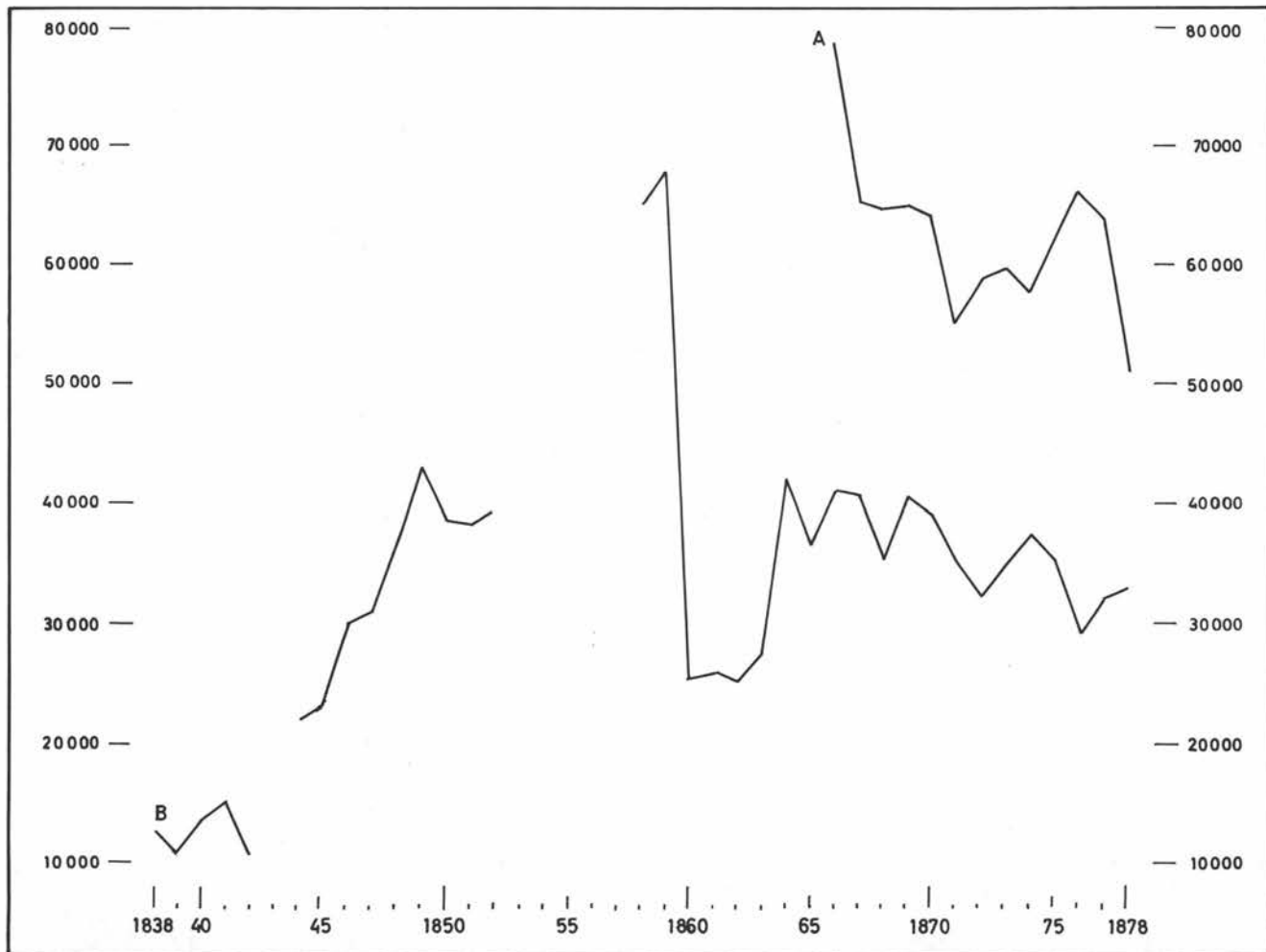
b : idem, 1890-1930.

Bron : zie tabel XIII.

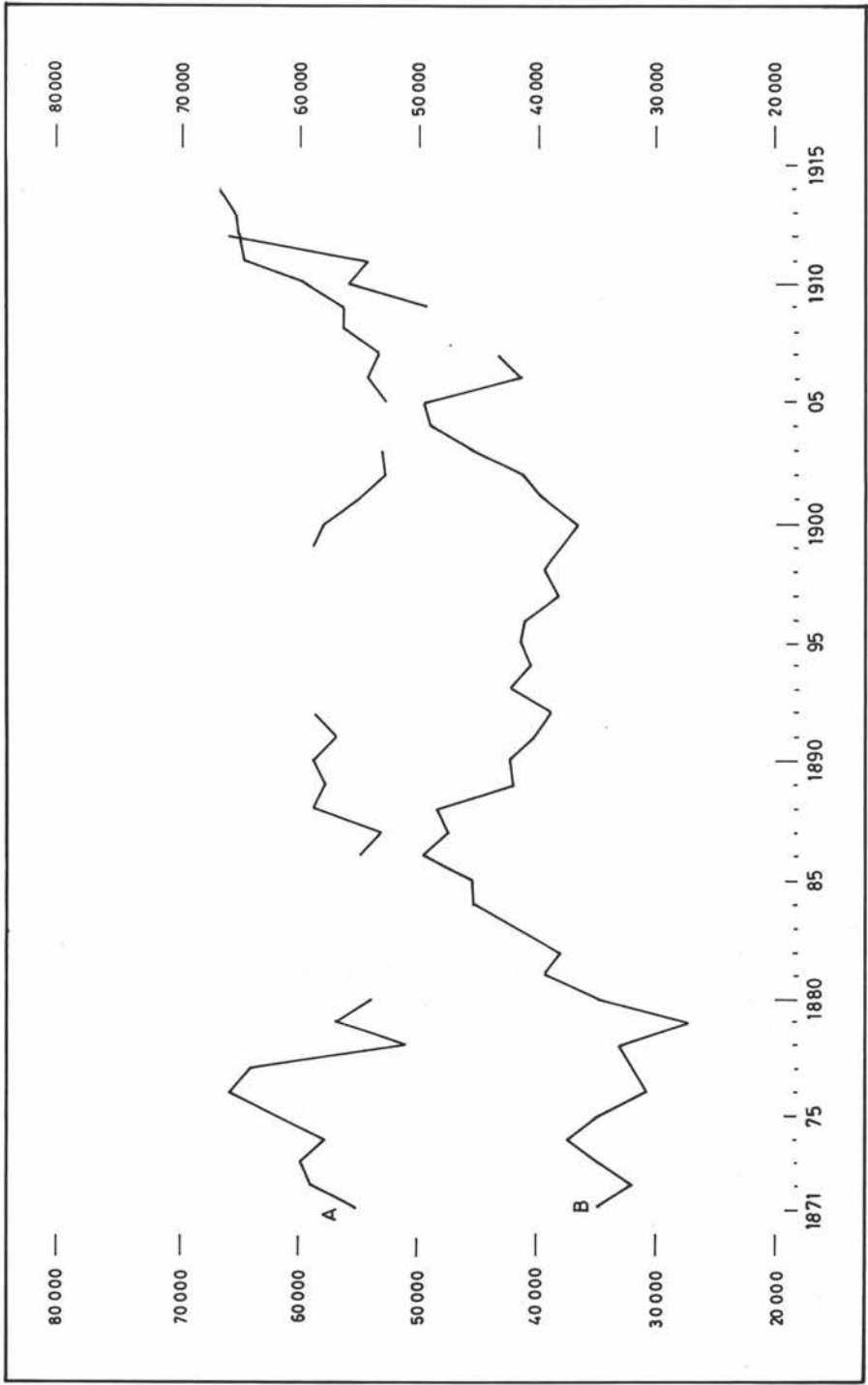

GRAFIEK I a-b
 Paasgemeenschappen uitgereikt in O.L.-Vrouw-St. Pieters (A), St.-Baafs (B), St.-Salvator (C), St.-Jan-Baptist (D), St.-Martinus (E) en St.-Coleta (F) te Gent, 1870-1920.

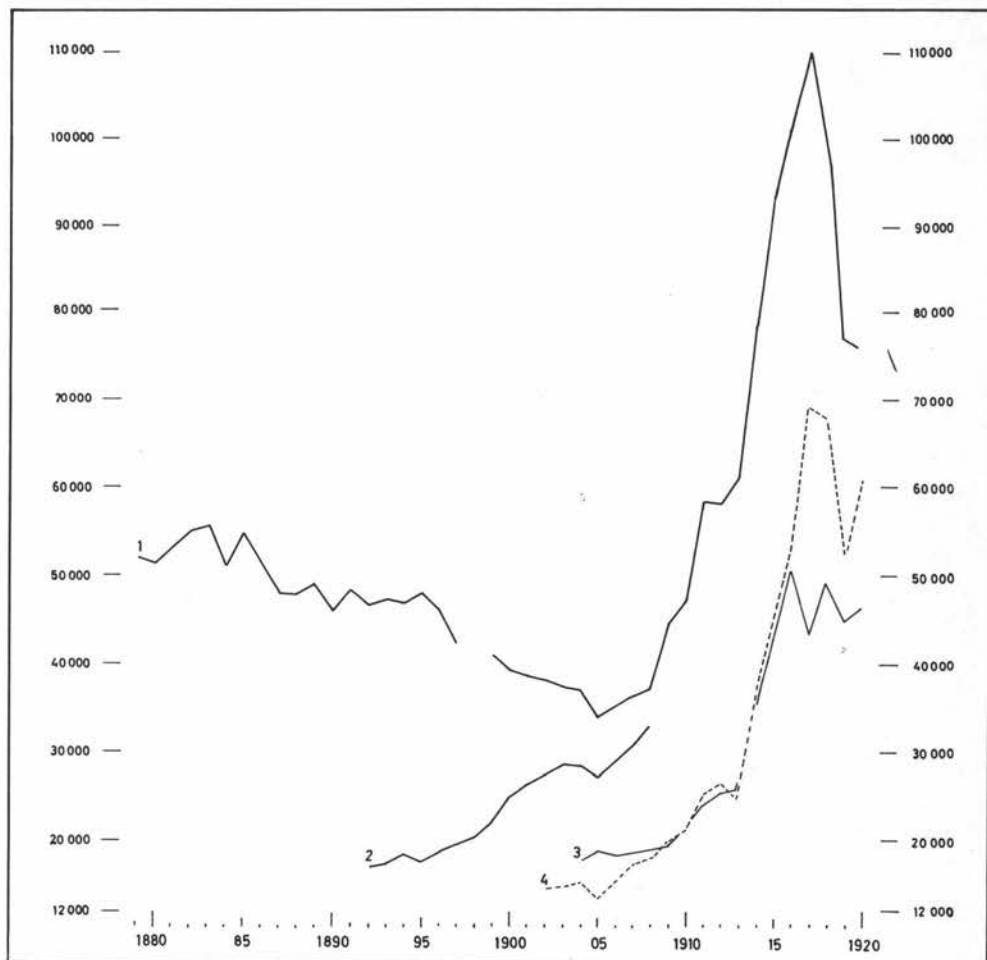

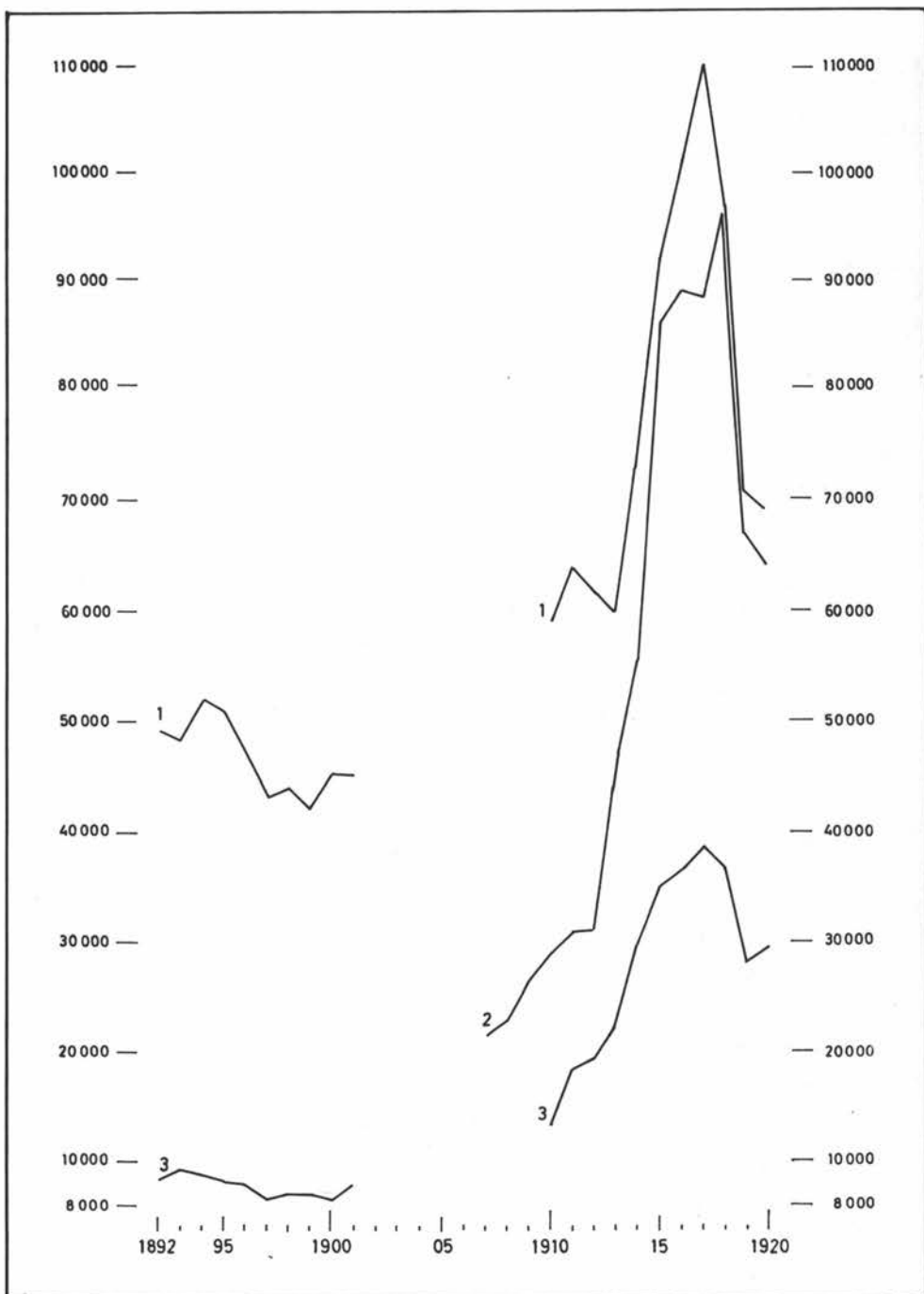
GRAFIEK II a en b
 Jaarcommunies uitgereikt in de kloosterkerk van de Franciscanen (A) en in de kerk van de Jezuïetenresidentie (B) te Gent 1838-1917.

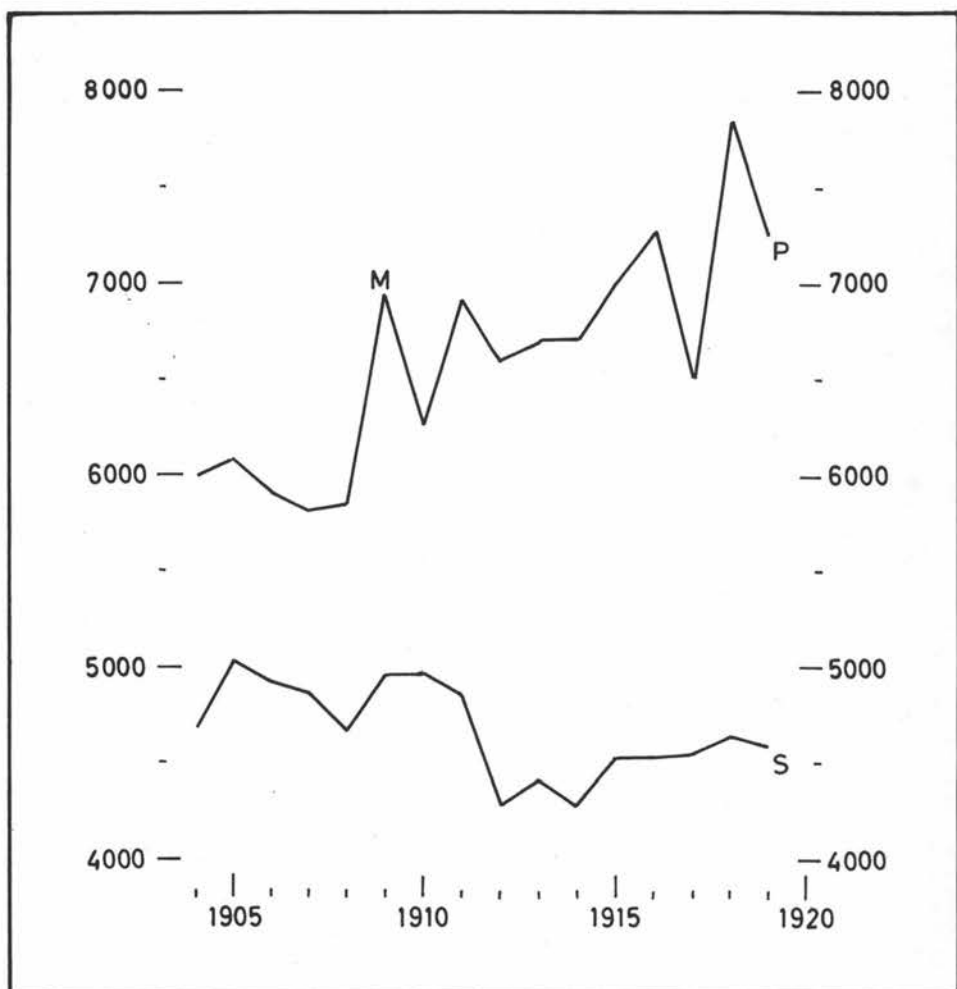
- A
- 1914 : 66.000
  - 1915 : 86.600
  - 1918 : 99.000
  - 1917 : 103.900
  - 1918 : 165.000
  - 1919 : 86.000
  - 1920 : 89.000
  - 1921 : 91.000

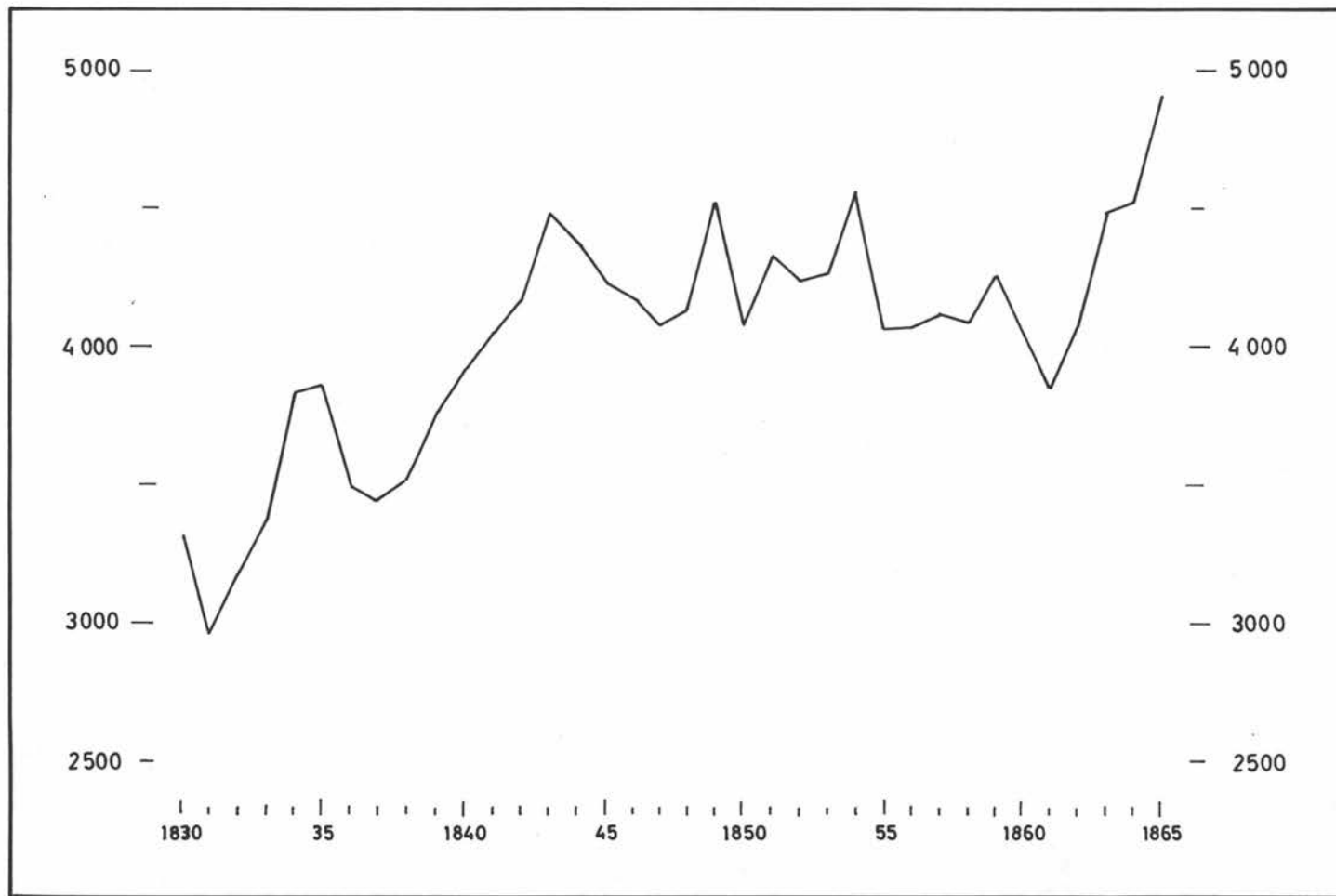
GRAFIEK II c
 Jaarcommunies uitgereikt in St.-Baafs (1), Gentbrugge-Centrum (2), St.-Martinus (3)
 en St.-Coleta (4), Gent, 1880-1920

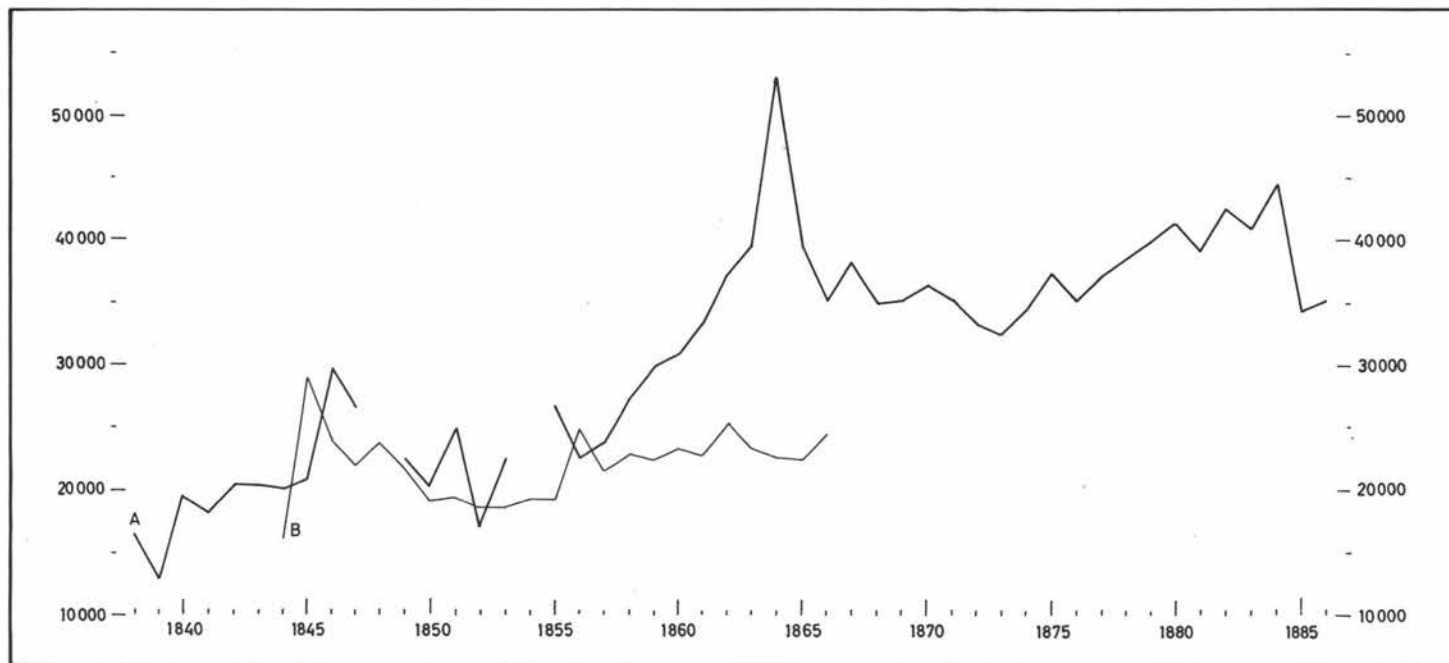
GRAFIEK II d
 Jaarcommunies uitgereikt in St.-Salvator (1), O.-L.-Vrouw-St.-Pieter (2) en
 St.-Coleta-Gent, 1892-1920

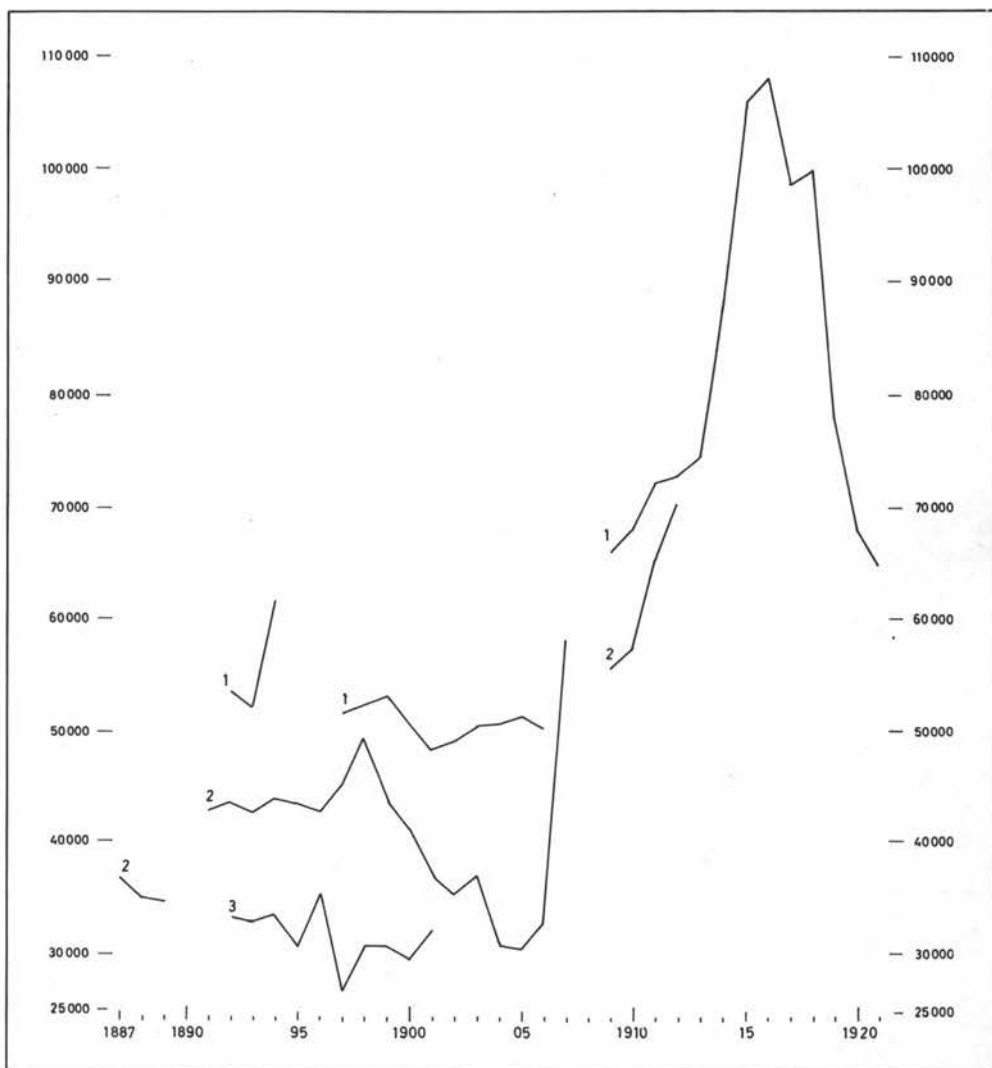
GRAFIEK III
 Paascommunies (P) uitgereikt en stoelgeld (S) opgehaald in St.-Jan-Baptist-Gent
 1904-1919 (M: missie).

GRAFIEK IV
Stoelgeld opgehaald in St. Jacobs - Gent 1830-1865

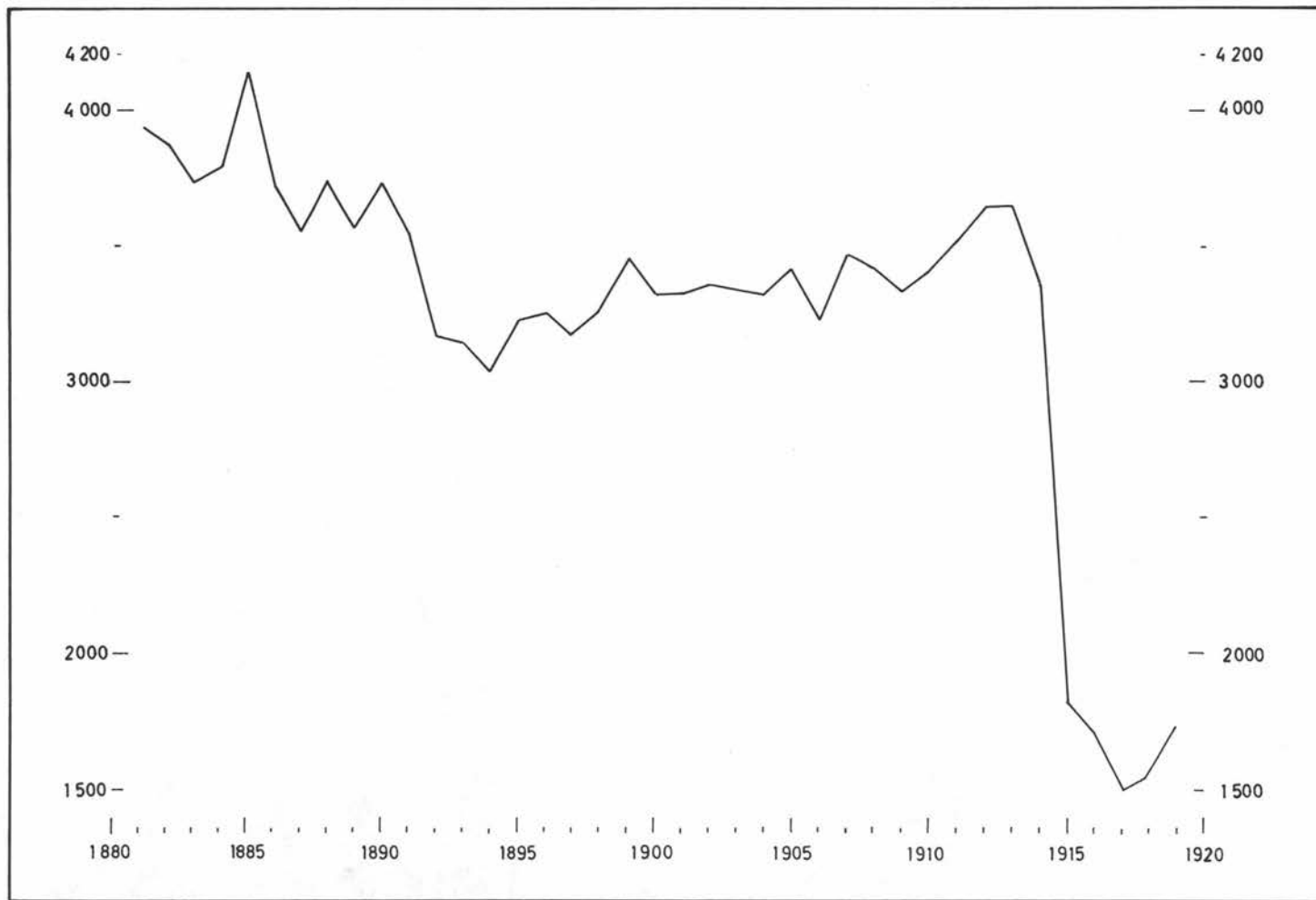
GRAFIEK V a
 Jaarcommunies uitgerekte in de Jezuïetenkerk te Aalst (A) en de kerk te Zottegem (B), 1838-1886

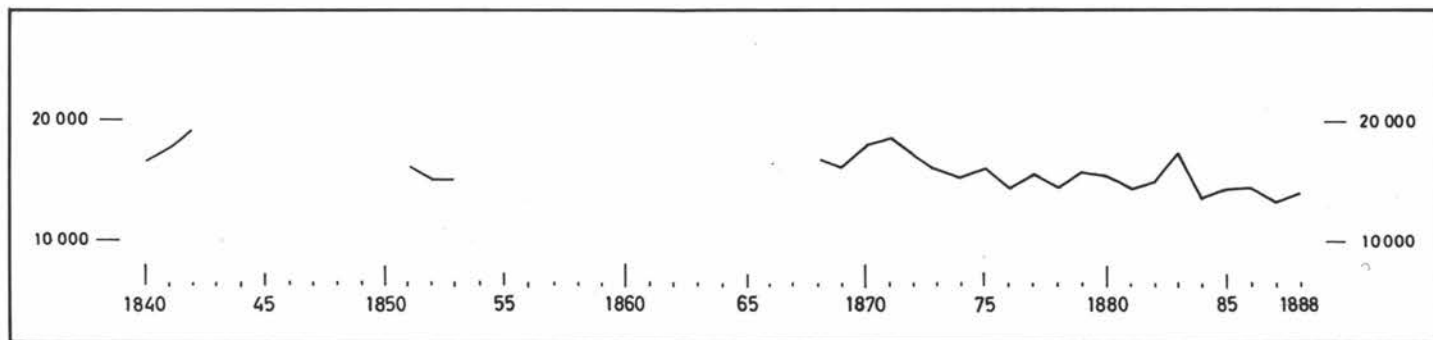
GRAFIEK V b

Jaarcommunies uitgerekte in de Franciscanerkerk te Eeklo (1), de Jezuïetenkerk te Aalst (2) en de St. Maartenskerk te Ronse (3), 1887-1920

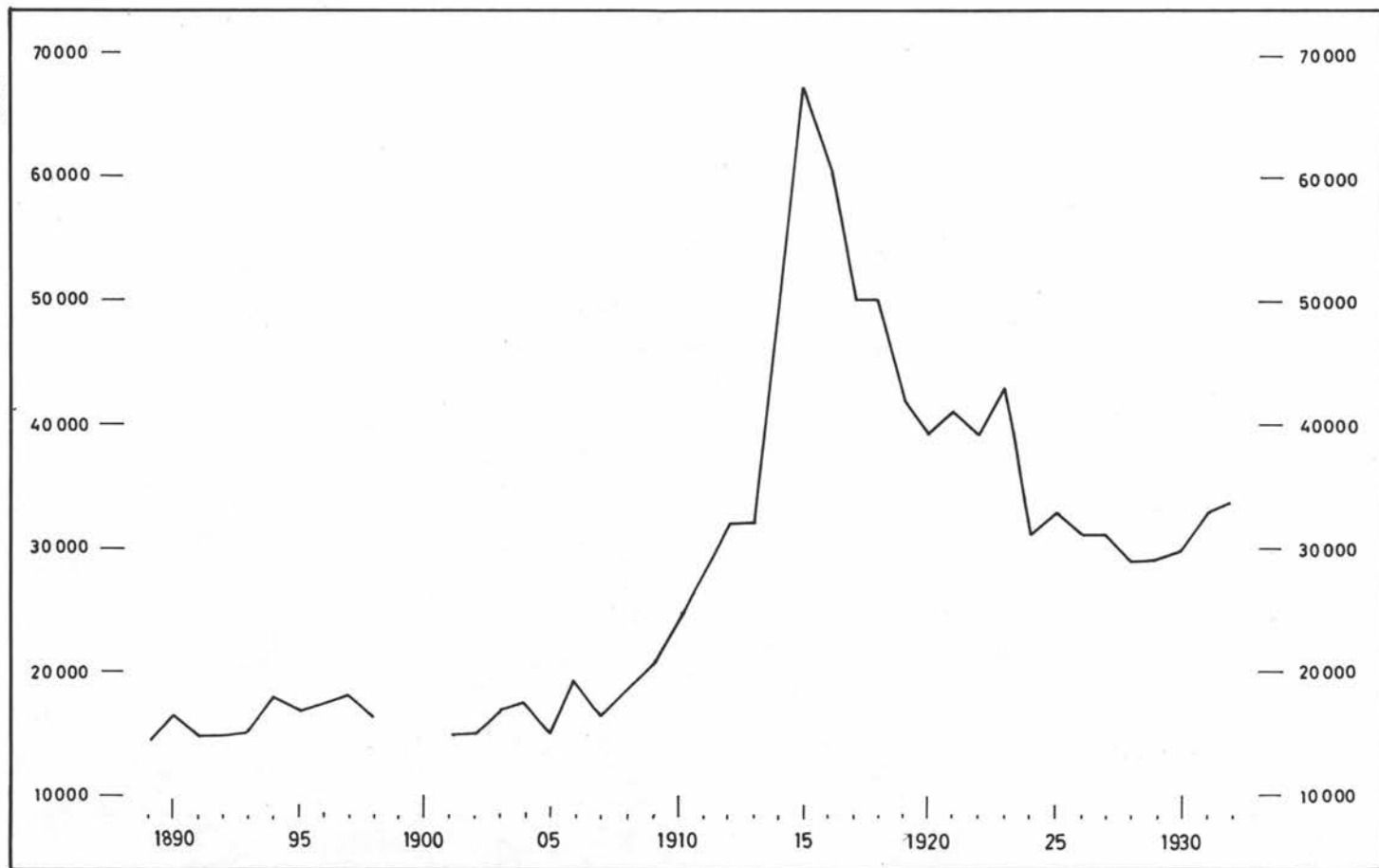

GRAFIEK VI
Betalende misgangers in de hoofdkerk van Lokeren 1880-1920

GRAFIEK VII a
 Jaarcommunies uitgerekte in de kerk van Rupelmonde 1840-1888

GRAFIEK VII b

Jaarcommunies uitgereikt in de kerk van Rupelmonde 1889-1932

INDICES

A. PLAATSNAMEN *

Het cijfer verwijst naar de bladzijde, het cijfer tussen haakjes naar de voetnoot op die bladzijde.

- AALST, 33, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95(129), 99, 105, 118, 120, 121, 125, 128, 135, 195, 196, 212, 213
- AALTER, 106, 115
- AARDENBURG, 94
- ADEGEM, 91(121), 92, 104
- AFSNEE, 107
- AMOGUIES, 93, 99, 100, 104, 114, 115, 116, 119, 134, 135, 136, 137
- ANTWERPEN, 54, 103
- APPELS, 99, 104, 105, 115, 118
- ASPER, 104, 105
- ASSENEDE, 90, 94, 104, 114, 118, 119, 130, 131
- ASTENE, 115
- BAAIGEM, 114, 115
- BAARDEGEM, 93
- BAASRODE, 92, 93, 100, 103, 104, 114, 115, 116, 118, 119
- BALEGEM, 91, 104, 114, 199
- BAMBRUGGE, 93
- BASSEVELDE, 107, 116, 117, 130(218)
- BAVEGEM, 93, 114, 115, 116, 119
- BEERLEGEM, 96(133), 104, 107
- BEERVELDE, 35(5), 104
- BELLEM, 95(132), 96(134), 103(146) 104, 119
- BELSELE, 105, 114
- BERCHEM, 90, 99, 100, 107, 114, 116, 118, 134, 137, 138
- BERLARE, 104, 114, 115, 119
- BEVERE, 98(137), 106, 116
- BEVEREN, 104
- BOEKHOUTE, 93, 94, 114, 116, 118, 130
- BORSBEKE, 114, 115
- BOTTELARE, 104
- BRUGGE, 110, 132
- BRUSSEL, 103, 104
- BUGGENHOUT, 104, 108, 114, 119
- BURCHT, 93, 99, 104, 114, 118, 119
- BURST, 105
- DAKNAM, 99, 104, 119
- DEFTINGE, 105
- DEINZE, 92, 94(128), 98, 99, 105, 106, 113, 114, 121, 122, 123, 132(229), 196
- DE KLINGE, 90(116), 107, 119
- DENDERBELLE, 103
- DENDERHOUTEM, 119
- DENDERLEEUEW, 98(137), 104, 105, 114, 115
- DENDERMONDE, 91, 92, 94(128), 99, 105(148), 124, 196
- DENDERWINDEKE, 104
- DE PINTE, 104
- DESTELBERGEN, 35(5), 94(128), 114, 115, 118
- DESTELDONK, 35(5)
- DIKKELE, 93, 114
- DIKKELVENNE, 93, 99, 100, 104, 114
- DOEL, 90(116), 100, 104, 108, 116, 134
- DOORNIK, 132
- DOORSELARE, 108
- EKKLO, 89, 90, 91, 94(128), 99, 103, 105, 120, 121, 126, 128, 130, 196, 213
- EINE, 103(146), 104, 134(236), 135, 139
- ELENE, 92, 114
- ELSEGEM, 114, 115
- ELST, 99, 105, 116
- ELVERZELE, 96(133), 119
- ENAME, 99, 100, 104, 118, 135, 136
- EREMBODEGEM, 99, 100, 105(150), 106, 114
- ERPE, 36(7), 93, 118
- ERTVELDE, 98(137), 114, 115
- ETIKHOVE, 135
- GAVERE, 104, 114, 116
- GENTBRUGGE, 51, 54(49), 60, 70 (85), 77, 80(107), 82, 93, 94(128), 99, 105, 114, 116, 118, 119, 152, 158, 208
- GERAARDSBERGEN, 90, 91, 92, 99, 103, 105, 114, 116, 118, 121, 124, 196

* Gent werd niet opgenomen. Alle gesignaleerde gemeenten komen ook terug in tabel X, pp. 170-183 en de meeste eveneens in tabel XI, pp. 184-194.

GIJZEGEM, 114, 116
GIJZENZELE, 114, 115, 116, 119
GODVEERDEGEM, 105
GOEFFERDINGE, 116
GONTRODE, 99, 114
GOTTEM, 92, 93, 105, 108, 114, 115,
118
GRAMMENE, 114, 119
GREMBERGEN, 105(150), 114
GRIMMINGE, 93, 105, 114, 116
GROTENBERGE, 116

HAALTERT, 118
HAMME, 103, 120, 127
HANSBEKE, 105
HELDERGEM, 114, 115, 116
HEMELVEERDEGEM, 105, 114, 115
HERZELE, 94(128), 99, 114, 115
HEURNE, 140
HEUSDEN, 99, 107, 113, 114, 116,
118
HILLEGEM, 104, 105, 119
HUNDELGEM, 93, 99, 100, 114, 116,
118, 119

IDEGEM, 104, 115
IMPE, 95(130), 114, 115

KALKEN, 99, 104, 107, 119
KALLO, 90(116), 91(122), 99, 100,
103, 114, 115, 116, 118, 119, 135,
(238)
KAPRIJKE, 90, 104, 114, 115, 116
KEMZEKE, 90(116), 104, 116
KERKEM, 104
KERKSKEN, 105, 118
KIELDRECHT, 90(116), 105, 106, 108
KLEIN-SINAAI, 106, 108
KLUISBERG, 136
KLUIZEN, 114
KNESSELARE, 68(80), 104
KORTRIJK, 94
KRUIBEKE, 104, 105(150), 114
KRUISSHOUTEM, 104, 135
KWAREMONT, 93, 99, 100, 104, 114,
116, 135

LAARNE, 114, 115, 119
LANDEGEM, 99
LANDSKOUTER, 99, 114
LEBBEKE, 105, 114, 115, 118, 119
LEDE, 94(128)
LEDEBERG, 51, 60, 82, 92, 93, 99,
105(150), 107, 113, 114, 115, 118,
119
LEEUWERGEM, 104, 105, 116
LEMBEKE, 114, 116
LEMBERGE, 99, 104, 115
LETTERHOUTEM, 89, 99, 114, 115,
116

LEUPEGEM, 92, 99, 104, 114, 115,
116
LIEFFERINGE, 93
LOCHRISTI, 35(5), 94(128)
LOKEREN, 36(7), 94(128), 99, 105,
106, 117(166), 118, 119, 120, 121,
126, 128, 195, 196, 214
LOTENHULLE, 105, 116
LOUISE-MARIE, 119
LOVENDEGEM, 104, 119
LUIK, 68(80)

MACHELEN, 114, 119
MALDEGEM, 90, 104, 105, 106
MARIAKERKE, 49, 73, 99, 105(150)
MASSEMEN-WESTREM, 99, 100, 115,
119
MATER, 92, 104, 116, 135
MEERBEKE, 105(150)
MEERDONK, 90(116), 104, 105, 107,
114
MEILEGEM, 113, 114, 119
MELDEN, 93, 115
MELLE, 60, 115
MELSELE, 119
MELSEN, 114, 115, 116
MERELBEKE, 90, 91(121), 113, 114,
116, 119
MESPELARE, 93, 114, 115
MEILEGEM, 93
MICHELBEKE, 116
MIDDELBURG, 99, 105, 131
MOERBEKE (Geraardsbergen), 114,
115, 118, 119
MOERBEKE-WAAS, 36(7), 82, 91
(122), 99, 104, 105, 118, 119, 134,
138
MOERKERKE, 99
MOERZEKE, 105, 107, 115, 119
MOORSEL, 115
MOORTSELE, 93, 99, 104
MOREGEM, 114, 115, 116
MUNKZWALM, 99, 100, 114, 115,
118, 119, 135
MUNTE, 93, 114

NEDERBOELARE, 105(150), 114, 116
NEDERBRAKEL, 104, 114
NEDERENAME, 90, 93, 100, 105, 114,
116, 118
NEDERHASSELT, 99, 114, 115
NEDERZWALM, 99, 100, 114, 115,
116, 135, 138
NEIGEM, 93
NEVELE 36(7), 89, 90, 98, 104, 121,
125, 196
NIEUWENHOVE, 99
NIEUWERKERKEN, 99, 100, 118, 119
NIEUWKERKEN, 96(133), 107

NINOVE, 82, 90, 92, 99, 105(148),
 106, 113, 114, 116, 121, 122, 196
 NOKERE, 105, 115
 NUKERKE, 91, 116, 135

 OKEGEM, 98(137), 114, 115
 OLSENE, 104, 114, 115
 ONKERZELE, 105, 106, 107, 114, 115,
 116, 118
 OOIKE, 93, 114, 115
 OOMBERGEN, 94(128), 114, 115
 OORDEGEM, 90, 99, 100, 104, 114,
 115
 OOSTAKKER, 49, 60, 91, 113, 115
 OOSTEEKLO, 106, 116
 OOSTERZELE, 104, 114, 115
 OOSTWINKEL, 92, 94(128), 107
 OPBRAKEL, 114, 116, 119
 OPHASSEL, 93, 105
 ORROIR, 93, 99, 100, 114, 115, 116,
 119, 134, 135, 136, 137
 OTTERGEM, 93
 OUDEGEM, 99, 100, 105, 115, 119
 OUDENAARDE, 90, 92, 94, 98, 99,
 100, 105, 116, 123, 135, 136, 196
 OUTER, 94(128), 99, 105, 114, 115,
 116
 OVERBOELARE, 94(128), 99, 105
 (150), 115, 118

 PARIKE, 105, 118
 PAULATEM, 99, 100, 114, 115
 PETEGEM(Deinze) 92, 98, 105, 114,
 115, 118, 123
 PETEGEM(Oudenaarde), 115
 POEKE, 116
 POESELE, 104
 POLLARE, 92, 114
 PROSPERPOLDER, 108

 RESSEGEM, 105, 114, 115
 ROBORST, 93, 116, 117
 RONSE, 69(80), 71, 88, 93, 99, 100,
 105, 106, 107, 115, 120, 121, 123,
 128, 134, 135, 136, 196, 213
 RONSELE, 114, 115
 ROZEBEKE, 99, 114, 115, 116
 RUIEN, 92, 93, 99, 100, 104, 106, 113,
 114, 115, 116, 118, 119, 134, 135,
 137
 RUPELMONDE, 90(117), 99, 114,
 115, 116, 129, 134(236), 196, 215
 RUSSEIGNIES 93, 104, 114, 115, 116,
 119, 134

 SCHELDERODE, 115
 SCHELDEWINDEKE, 114, 115
 SCHELLEBELLE, 119
 SCHENDELBEKE, 99, 114, 115, 119
 SCHORISSE, 104, 105, 116, 135

 SEMMERZAKE, 91, 93, 99, 100, 102
 (143), 114, 115, 116, 118, 119
 SERSKAMP, 99, 100, 113, 114, 115,
 119
 SINAAI, 113
 ST.-AMANDSBERG, 51, 54(50), 56
 (55), 58(62), 70(87), 74, 82, 92,
 93, 105(150), 115, 118, 119, 152,
 158
 ST.-ANTELINKS, 93, 114, 115
 ST.-BLASIUS-BOEKEL, 105
 ST.-DENIJS-BOEKEL, 93, 99, 100, 104,
 115, 118
 ST.-DENIJS-WESTREM, 49
 ST.-GILLIS-DENDERMONDE, 115
 ST.-GILLIS-WAAS, 90(116), 94(128),
 104
 ST.-GORIKS-UDENHOVE, 114, 115,
 116
 ST.-JAN-IN-EREMO, 115, 116, 130
 ST.-KORNELIS-HOREBEKE, 93, 99,
 100
 ST.-KRUIS-WINKEL, 104, 107
 ST.-LAUREINS, 91(122), 92, 116
 ST.-LIEVENS-ESSE, 93
 ST.-LIEVENS-HOUTEM, 93, 104, 106,
 115, 118, 119
 ST.-MARGRIET, 108, 115, 116, 130
 (218)
 ST.-MARIA-HOREBEKE, 99, 100, 135
 ST.-MARIA-LATEM, 114, 115, 138
 ST.-MARIA-LEERNE, 107
 ST.-MARIA-LIERDE, 93, 114, 115
 ST.-MARIA-UDENHOVE, 104, 107
 ST.-MARTENS-LATEM, 99, 106, 107,
 114, 118, 119
 ST.-MARTENS-LEERNE, 107
 ST.-MARTENS-LIERDE, 36(7)
 ST.-NIKLAAS, 82, 88, 89, 90, 91, 94
 (128), 99, 105(148), 107, 120, 121,
 127, 196
 ST.-PAUWELS, 90(116)
 SLEIDINGE, 90, 92, 103(146), 107
 SMEEREBBE-VLOESEGEM, 114, 115
 SMETLEDE, 99, 100, 114, 115, 116,
 118, 119
 STEENDORP, 104, 118, 119
 STEENHUIZE-WIJNHUIZE, 93, 104,
 115
 STEKENE, 90(116), 91, 94, 104, 118
 STRIJPEN, 104, 118

 TEMSE, 90, 104, 134
 TIELRODE, 104

 UITBERGEN, 93, 108, 115, 119
 URSEL, 105
 UTRECHT, 132

VELZEKE-RUDDERSHOVE, 107
 VERREBROEK, 90(116), 114
 VIANE, 114, 115
 VINDERHOUTE, 105(150), 114
 VINKT, 105, 115
 VLEKKEM, 93, 107
 VOLKEGEM, 115
 VOSSELARE, 92
 VRASENE, 104, 106
 VURSTE, 99, 100, 114, 115, 119

 WAARBEKE, 92, 105
 WAARSCHOOT, 103, 105, 134
 WAASMUNSTER-SOMBEKE, 105, 107
 WACHTEBEKE, 99, 100, 107, 115
 WANNEGEM-LEDE, 90, 105
 WANZELE, 99, 100
 WATERDIJK, 93
 WATERLAND-OUDEMAN, 90, 93,
 99, 100, 108, 115, 116, 130(218),
 131
 WATERVLIET, 93, 99, 100, 104, 115,
 116, 118, 130, 131, 132
 WELDEN, 93, 99, 100, 115
 WELLE, 105, 114, 115
 WESTREM, 107, 114, 119
 WETTEREN, 94(128), 103, 106, 119,
 120, 121, 124, 196
 WICHELEN, 99, 100, 104, 115, 118,
 119

 WIEZE, 104
 WONDELGEM, 49, 93, 105(150), 106,
 113, 115
 WONTERGEM, 115
 WORTEGEM, 91(121), 114, 115, 116
 WOUBRECHTEGEM, 113, 115, 119

 ZAFFELARE, 35(5), 104, 105, 118
 ZANDBERGEN, 104, 105
 ZARLARDINGE, 104, 105, 114, 115,
 116
 ZEGELSEM, 92
 ZELE, 94, 104, 118, 120, 121, 127
 ZELZATE, 82, 99, 100, 114, 115, 118,
 119, 130, 133, 134
 ZEVENEKEN, 35(5), 36(7)
 ZEVEREN, 93, 99, 104
 ZINGEM, 90, 99, 100, 104, 114, 115,
 116, 135, 138, 140
 ZOMERGEM, 92, 104, 114, 116, 119
 ZONNEGEM, 115
 ZOTTEGEM, 33, 90, 104, 121, 127,
 128, 196, 212
 ZULTE, 93, 104, 115, 118, 119
 ZULZEKE, 99, 104, 105, 115, 135
 ZWIJNAARDE, 49, 106, 114, 115
 ZWIJNDRECHT, 90(116), 99, 105
 (150), 107

B. PERSOONSNAMEN *

ALBERT, 74(93)
 AMELOT, 138, 139, 140

 BARNICH, 117
 BEAUCARNE, 136
 BLONDIAU, 125
 BOEYÉ, 135(238)
 BRAECKMAN, 58(62)

 CANNEEL, 55
 CARDON, 52(44)
 CARTUYVELS, 45, 46, 48
 CASIER, 65(78)
 CEUTERICK, 139
 CLAEYS-BOUÛAERT, 107, 109
 COEMANS, 54(50)
 CRUYSSAERT, 130

 DAENS, 125
 DE BUCK, 104(146)
 DECHAMPS, 44

 DE CORTE, 140
 DE DECKER, 56(55)
 DE DRIJVER, 81
 DE HEMPTINNE, 44(26), 56, 59, 65
 (78)
 DE KERCKHOVE, 95(132), 96(134),
 104(146)
 DELLAFAILLE, 57
 DE PAUW, 55-56
 DE RAEDT, 138
 DE RINSMALT, 56
 DE SCHEIRDER, 104(146)
 DE SMEDT, 96(134)
 DE SMET, 56
 DE WITTE, 52(44), 69(81), 77(100),
 86(112)
 DOIGNON, 43, 48
 DUCPETIAUX 43-44(27), 135
 DUFRANNE, 77(100)
 DULLAERT, 52(44)

* De namen van de Gentse bisschoppen (Van de Velde, Delebecque, Bracq, Lam-
brecht en Stilleman) werden niet weerhouden.

- FALLOT DE BEAUMONT, 33(1), 38
 FEYE, 45-46, 63(71)
- GOETHALS, 55
- KOCKEROLS, 48(36)
- LAMBRUSCHINI, 41, 63(74)
 LAURENT, 86
 LAUWERYN, 132
 LIGY, 58
 LOUSBERG, 56
 LUPUS, 137
- MALOU, 95
 MOYSON, 77(100)
- NOYER, 41
- OTTE, 56
- PICAVET, 59
 POTTENBERGE DE LA POTTERIE,
 60
- GUIDE, 138
- RONSE, 58
- SAMOY, 123(183)
 SEGHERS, 72
 SONNEVILLE, 36(7), 136
 SPITAEELS, 124
- THIENPONT, 136
 THUYSBAERT, 94
 TRIEST, 132
- VAN BRUSSEL, 130
 VAN DAMME, 138
 VAN DEN BOSSCHE, 140
 VAN DE PUTTE, 140
 VAN DER STRAETEN, 140
 VAN GROOTVEN, 102(143)
 VAN LANDSCHOOT (A), 104(146)
 VAN OEKEL, 131
 VERHAEGEN, 75, 86, 104(146)
 VERHOEST, 122
- WALDACK, 63(75)
 WILLEMS, 133

C. PERIODIEKEN EN VERENIGINGEN

- Affranchis, 75
 Antisocialistische Werkliedenbond, 60,
 80, 82, 95(132), 104(146)
 Assemblée des catholiques, 44(26)
- Bonden van het H. Hart, 79, 80-81,
 106-7, 113, 138
 Broederlijke Wevers, 52(44)
 Broederschap van de Gedurige Aanbid-
 ding, 89
 Broederschap van de Goede Dood, 73,
 74, 75, 78, 80
 Broederschap van de Heilige Naam, 33,
 80
 Broederschap van het Allerheiligste Sa-
 crament, 80
- Cercle catholique, 134
 Cercle libéral, 122, 124, 126
 Comité de protection de la jeune fille,
 103
 Comité pour la défense des cimetières
 catholiques, 73
 Comités d'accueil, 103
 Comités scolaires, 100
 Conferenties van de H. Vincentius a
 Paulo, 43, 49, 56, 83(109), 86, 138,
 140
- Congregatie van O.-L.-Vr., 36(6), 45,
 79(104), 80, 81, 96(133), 113, 138,
 139
- De Godsdienstige Week van Vlaande-
 ren*, 73
De Heuvelpoort, 58
De Kalkenaar, 104
 Derde Orde, 80
De Scheldegalm, 104
De Vaderlander, 104
De Vrije Burger, 104
- Franschmansgilde, 103, 105, 138, 139
- Genootschap der Begraving der Stad
 Gent, 74(93)
 Genootschap van de Christene Moeders,
 80
 Genootschap van de H. Familie, 79, 80,
 81, 95(132), 113, 138, 139
 Genootschap van Franciscus Regis, 62
 Genootschap van St.-Jan-Baptist, 52(44)
 Gilde van den Heiligen Bakker, 74
- Helsenisme, 122
Het Volk, 103
- Internationale, 36(6), 37, 46

Jeune Garde Libérale, 123
Journal historique et littéraire, 41

KAJ, 102(143)
Kruisweg, 138

La Flandre Libérale, 77, 104

La Nation, 104

Le Bien Public, 43

Le Précurseur, 104

L'Etoile belge, 104, 124

Liberaal Weekblad van St.-Amandsberg,
57(58)

Libre Pensée, 75

Ligue de l'enseignement, 37, 124

L'Indépendance, 104

Socialistische Vrijdenkersbond, 76, 78,
85

Solidaires, 68(80)

Stevenisten, 121, 126

Vooruit, 57(58), 60(67), 70(87), 103,
104, 123, 126

Vooruit, 122

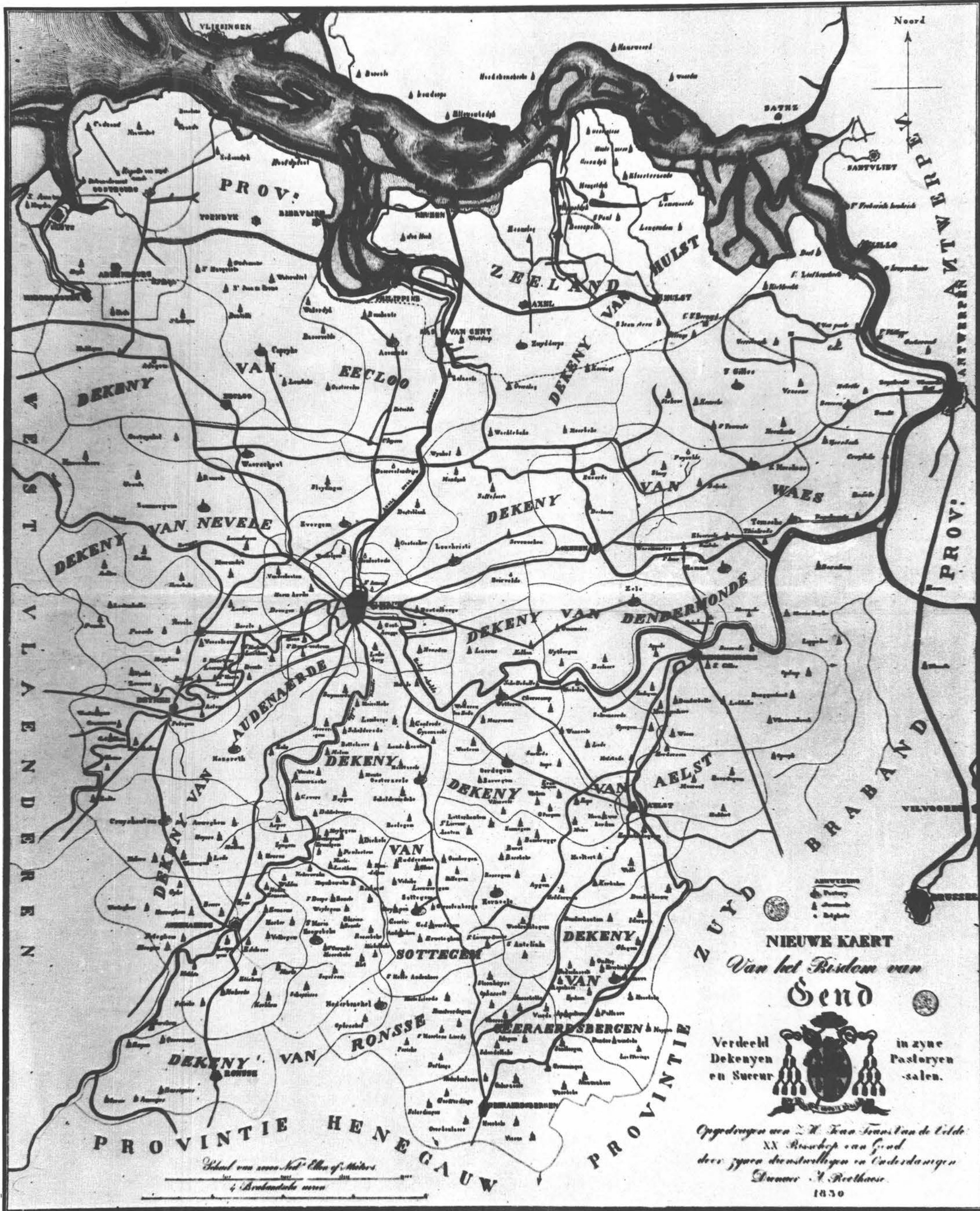
Werkmanskring, 80

Willemsfonds, 37

Xaverianen, 36(6), 79(104), 80, 81,
113, 138, 139

Zondagsblad, 104

·typo-offset sanderus oudenaarde·

PROV.

ZEELAND VAN HULST

PROV.

DEKENY

VAN

EECLOO

DEKENY

VAN

WAES

DEKENY VAN NEVELE

DEKENY

DEKENY VAN DENDERMONDE

AUDENAERDE

DEKENY

DEKENY

VAN

AELST

DEKENY

VAN

RONSSSE

SOTTEGEN

DEKENY

VAN

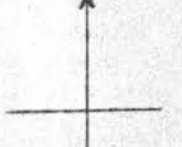
GEERAERDSBERGEN

PROVINTIE HENEGAUW

Schaal van 200000 Ned. Ellen of Meeters

4 Brabantische uren

Noord

BRABAND

W. E. S. T. V. L. A. E. N. D. E. R. E. N.

VLISSINGEN

BATHS

SARTVLIEY

VILVOORDE

AMSTERDAM

Rotterdam

Brussel